

В. С. Штифурак, Ю.В. Кузьменко

**Психологічні основи подолання
дитячої важковихованості**

УДК 159.922.7056.49(075.8)

DOI: [https://doi.org/10.31652/159.922.7056.49\(075.8\)-1-215](https://doi.org/10.31652/159.922.7056.49(075.8)-1-215)

ББК 88. 8я 73

Ш 91

Рекомендовано: науково-методичною радою ВОПОПП (протокол №7 від 21 грудня 2011); вченою радою інституту педагогіки, психології і мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №7 від 25 квітня 2012)

Рецензенти:

Василенко Н.В. кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методології та управління освітою ВОПОПП, заслужений вчитель України;

Паламарчук О.М. кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Штифурак В. С., Кузьменко Ю. В. Психологічні основи подолання дитячої важковихованості : навчально-методичний посібник. Вінниця : ВДПУ, 2012. 215 с.

У навчально-методичному посібнику, розкрито та систематизовано психологічні основи подолання дитячої важковихованості.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів, вчителів, вихователів, практичних психологів, соціальних педагогів, батьків та широкого кола читачів.

© В. С. Штифурак, Ю.В. Кузьменко

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Психологічні основи запобігання важковиховуваності дітей	6
1.1. Ненормативний психічний розвиток і дитяча важковиховуваність	6
1.2. Психологічні особливості емоційних порушень в дитячому віці	39
1.3. Діти з синдромом дефіциту уваги і гіперактивності	68
1.4. Типові помилки батьків і дорослих у виховних впливах і установках, що вимагають корекції	80
Розділ 2. Особливості виховання проблемних дітей в умовах сім'ї	90
2.1. Психологічна характеристика сучасної молоді сім'ї	90
2.2. Особливості сімейної соціалізації дітей	99
2.3. Психологічні аспекти сімейного виховання	125
2.4. Психологічна природа конфліктів батьків і дітей	147
Розділ 3. Практичні рекомендації щодо попередження та подолання важковиховуваності дітей	161
Література	175
Додатки	179
Короткий словник психологічних термінів	202

Вступ

Дорослі часто мають справу з так званими важковиховуваними дітьми. Важковиховуваність – основна передумова відхилень у поведінці особистості; поняття, що пояснює труднощі у дорослих, які здійснюють виховний процес. Досвід показує, що в переважній більшості випадків основною причиною неадекватної поведінки дітей є відхилення в їх пізнавальній сфері та особистісному розвитку. Як правило, це діти з відхиленням (або навіть порушенням) психічної діяльності, яке призводить до недисциплінованості, неуспішності в навчанні, гіперактивності, конфліктності, емоційних порушень, асоціальних проявів, адекватної поведінки. Дитина не винна в тому, що народилася з обтяженою спадковістю, пережила психічну травму чи тяжко захворіла, що батьки не знайшли необхідного підходу до свого сина чи доньки.

Формування особистості – процес, складність якого обумовлена багатогранністю, різноманітністю та неоднозначністю як зовнішніх, так і внутрішніх впливів. Важливість взаємодії з внутрішнім світом дитини вимагає від дорослих тактовності та делікатності, визначення та урахування тих оптимальних педагогічних умов, за яких здійснюється формування особистості.

Традиційні методи виховання, що полягають у посиленні контролю, застосуванні жорстких санкцій з боку дорослих, як правило, не призводять до позитивних наслідків, а часто спричиняють посилення відхилень у поведінці таких дітей. Іншою типовою помилкою виховання можна назвати нав'язування готових знань і переконань, що веде до позбавлення дитини можливості самостійно пізнавати життєві явища, розмірковувати над ними і робити власні висновки.

Низька ефективність виховного впливу на таких дітей зумовлена тим, що дорослі не знають об'єктивних причин їхньої поведінки і при цьому використовують неадекватні методи впливу. Ігнорування такої дитини призводить до того, що вона залишається сам на сам зі своїми труднощами і не зможе знайти місце в житті.

Подолання важковиховуваності можна здійснити різними шляхами: забезпечення індивідуального підходу; формування позитивних взаємин важковиховуваних дітей з колективом класу, позитивних стосунків між дітьми й батьками; реалізація принципу паралельної дії; перевиховання в процесі занять спортом; формування довіри у важковиховуваних дітей до вчителів, вихователів, перевиховання в умовах спецшколи тощо.

Завдання батьків, вчителів, психологів, соціальних педагогів полягає у підтримці й допомозі дитині у процесі пізнання, яке перетворюється для неї

із зовнішньої необхідності у внутрішню потребу. Робота з важковиховуваними дітьми зумовлює необхідність особливо коректного індивідуального підходу, що враховує:

- 1) уважне, доброзичливе ставлення до дитини;
- 2) опору на її позитивні риси;
- 3) довіру до моральних сил, потенційних можливостей.

Найефективнішою формою надання такої допомоги можна розглядати власний приклад дорослого з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей та причин неадекватної поведінки дітей.

Робота з важковиховуваними дітьми вимагає не тільки досвіду, терпіння і любові до них, а ще й необхідних знань. Сподіваємось, що запропонований матеріал допоможе нашим читачам у розв'язанні зазначених проблем. У наступних розділах більш детально зупинимось на відхиленнях, які недостатньо висвітлені в психолого-педагогічній літературі.

1. Психологічні основи запобігання важковиховуваності дітей

1.1. Ненормативний психічний розвиток і важковиховуваність дітей

Педагогічна практика часто зустрічається з проблемою психічної ненормативності, яка описує відповідний клас явищ такими поняттями як "важкі діти", "відхилення у розвитку", "педагогічна занедбаність", "делінквентна поведінка", "важковиховувані діти". Вчені, які займаються вказаними проблемами, відносять ці явища до особливого типу психічного розвитку в дитячому віці. Оскільки окреслені вияви не вкладаються в закономірності ні нормального (нормативного), ні ненормального (аномального) розвитку, в останній час його часто називають як ненормативний [48]. Враховуючи те, що батьки і особливо педагоги, які звертаються за психологічною допомогою щодо дітей, як правило, вживають словосполучення "важко виховувати", в подальшому ми будемо користуватися поняттями "ненормативний психічний розвиток" і "важковиховувані діти".

У роботі «Соціальна педагогіка: мала енциклопедія» дається наступне визначення "важковиховуваності": 1) стан підлітка, породжений неприйняттям запропонованих установок; 2) вияв негативних якостей у поведінці людини; 3) поведінка, яка виходить за межі соціальної норми внаслідок неправильного вибору шляхів самоствердження [65, 28].

«Важкі» діти – це педагогічно занедбані діти. Моральна деформація їх особистості – результат педагогічних прорахунків (мова йде не про дітей з відхиленнями в нервовій системі, не про розумово відсталих дітей, а про психічно і фізично здорових дітей). Найбільш рельєфно типові особливості «важкої» дитини проявляються в підлітковому віці, коли змінюється соціальна позиція дитини, обумовлюючи не тільки нову спрямованість її діяльності, але й нове ставлення до неї. Складність даного етапу психічного розвитку полягає в тому, що, з одного боку, підлітковий вік – це типова епоха дитинства. З іншого – ми маємо справу з підростаючою людиною, яка стоїть на порозі дорослого життя, прагне до самостійності, самоствердження, визнання з боку дорослих її прав, її потенційних можливостей. Л.С. Виготський відмічав, що складність структури «важкого» підлітка викликана впливами життя, характером взаємин. Терміном «важкий» позначають дітей, яким необхідна корекція їх особистості.

Поняття «важковиховуваність» похідне від терміну «важковиховувані діти». «Важковиховувані» – це такі категорії дітей, у яких під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних чинників відбуваються порушення моральних ставлень до навчання, норм поведінки, зниження або втрата почуття відповідальності за власні вчинки.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень загальних аспектів проблеми «важковиховуваних» дітей, сьогодні серед учених і практиків немає єдиної думки щодо правомірності вживання термінів «важковиховуваність», «важковиховуваний», не визначено міру «важковиховуваності», не вироблено критеріїв «важковиховуваних». Нерідко цих дітей називають афективними, акцентуйованими, недисциплінованими, педагогічно занедбаними, діти з відхильною поведінкою.

Значна частина важковиховуваних дітей стає в майбутньому на шлях скоєння правопорушень і злочинів. Щоб запобігти цьому, необхідно своєчасно виявити дітей з найпершими симптомами неблагополуччя в моральному розвитку й поведінці та вжити своєчасних заходів щодо запобігання подальшої соціальної деформації особистості.

Єдиного підходу до **класифікації** "важковиховуваності" через різну спрямованість виявів немає.

Англійські психологи Хевітт і Дженкінс виділяють дві великі категорії: 1) діти із "соціалізованими" формами громадської поведінки, для яких не характерні еволюційні розлади і які легко пристосовуються до соціальних норм тих антигромадських груп, в які входять; 2) діти з не соціалізованою антигромадською агресивною поведінкою, котрі як правило, перебувають в дуже складних стосунках з іншими дітьми і зі своєю сім'єю, і мають значні емоційні розлади, які проявляються в негативізмі, агресивності, грубості, прагненні помститись.

Скотт уточнює дану класифікацію тим, що першу групу розділяє на дітей, які не засвоїли ніяких норм поведінки і дітей, які засвоїли антигромадські норми.

Інші автори виділяють такі групи важковиховуваних дітей і підлітків [65, 28]: 1) з нерівномірним розвитком психіки (акцентуація характеру, емоційна нестійкість); 2) педагогічно занедбані (несформованість особистісних структур, низький рівень розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки); 3) ті, що перебувають у неправильних взаємостосунках з оточуючими.

Т.С. Гурлева виділяє три групи "важких дітей". Перша – це діти з відхиленнями у розумовій, друга – у психічній діяльності, третя – педагогічно занедбані, як продукт несприятливих умов сімейного та

шкільного виховання [22].

У практиці роботи наших психологів добре зарекомендувала себе система діагностування акцентуацій характеру на основі діагностичного опитувальника А.Є. Лічко [44]. Коротко охарактеризуємо типи акцентуацій.

Гіпертимний тип. Гіпертимний тип акцентуації виражається в постійному підвищеному настрої і життєвому тонусі, неспинній активності і жаданні спілкування, в тенденції розкидатися і не доводити почате до кінця. Люди з гіпертимною акцентуацією характеру не переносять одноманітної обстановки, монотонної праці, самоти і обмеженості контактів, неробства. Проте, їх відрізняє енергійність, активна життєва позиція, комунікабельність, а гарний настрій мало залежить від обставин. Люди з гіпертимною акцентуацією легко міняють свої захоплення, люблять ризик. Лише зрідка і ненадовго ця сонячність затьмарюється спалахами роздратування, гніву, агресії. Іноді приводом для роздратування стає усвідомлення надто явних власних промахів і невдач. Спалахи роздратування і гніву частішають і посилюються в ситуації суворо регламентованого дисциплінарного режиму, який гіпертимні особистості дуже важко переносять, а також коли вони опиняються на самоті, позбавлені товариства, широких контактів з ровесниками, можливості кудись застосувати вируючу в них енергію.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- захоплювати новими оригінальними завданнями;
- пропонувані завдання не повинні бути монотонними й вимагати занадто тривалих зусиль з боку дитини;
- довести видимий контроль до необхідного мінімуму.

Циклоїдний тип. При циклоїдному типі акцентуації характеру спостерігається наявність двох фаз – гіпертимності і субдепресії. Типові циклоїди в дитинстві нічим не відрізняються від однолітків або частіше справляють враження гіпертимів. З настанням пубертатного періоду виникає перша субдепресивна фаза. Її характеризує схильність до апатії і дратівливості. Зранку відчувається млявість і занепад сил, все валиться з рук. Те, що раніше давалося легко і просто, тепер вимагає неймовірних зусиль. Важче стає вчитися. Товариство починає обтяжувати, компанії однолітків уникаються, пригоди і ризик втрачають будь-яку привабливість. У типових циклоїдів фази зазвичай нетривалі – два-три тижні. Людина з циклоїдною акцентуацією переживає циклічні зміни настрою, коли пригніченість змінюється підвищеним настроєм. При спаді настрою такі люди проявляють підвищену чутливість до докорів, погано переносять публічні приниження. Проте вони ініціативні, життєрадісні і товариські. Їх захоплення носять нестійкий характер, в період спаду виявляється

схильність закидати справи. Сексуальне життя сильно залежить від підйому і спаду їх загального стану. У циклоїдних особистостей є свої "місця найменшого опору". Найважливішим з них, імовірно, є нестійкість до корінної ломки життєвого стереотипу.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- із розумінням ставитися до іншого стану дітей: не слід докоряти їм у лінії й вимагати фізичної активності.

Лабільний тип. Лабільний тип акцентуації має на увазі у крайній вираженій мінливість настрою. Люди з лабільною акцентуацією мають багату плотську сферу, вони чутливі до знаків уваги. Слабка сторона їх виявляється при емоційному відштовхуванні з боку близьких людей, втраті близьких і розлуці з тими, до кого вони прив'язані. Такі індивіди демонструють товариськість, добродушність, щирі прихильність і соціальну чуйність. Цікавляться спілкуванням, тягнуться до своїх однолітків, задовольняються роллю опікуваного.

У дитинстві люди з лабільним типом, як правило, особливо не виділяються серед однолітків. Лише в деяких виявляється схильність до невротичних реакцій. Однак майже у всіх дитинство наповнене інфекційними захворюваннями, які провокуються умовно-патогенною флорою. Часті ангіни, безупинні "застиуди", хронічні пневмонії, ревматизм, пієлоцистити, холецистити й інші захворювання хоча й протікають у неважких формах, але схильні приймати затяжний і рецидивуючий перебіг. Можливо, фактор соматичної інфантилізації відіграє важливу роль у багатьох випадках формування лабільного типу.

Головна риса лабільного типу – крайня мінливість настрою. В цьому його суттєва відмінність від нестійкого типу, при якому основний дефект припадає на волю сферу, де нестійкість стосується поведінки і вчинків.

Настрою притаманні не тільки часті і різкі зміни, але і значна їх глибина. Від настрою даного моменту залежать і самопочуття, і апетит, і сон, і працездатність, і бажання побути одному або тільки разом із близькою людиною, або ж «окунутися» в шумне товариство, в компанію, на люди. Відповідно настрою і майбутнє то малюється райдужними фарбами, то уявляється сірим і сумним, і минуле виринає, то як низка приємних спогадів, то здається повністю складається з невдач, помилок і несправедливостей. Ті самі люди, те саме оточення здаються то милим, цікавим і привабливим, то обридлим, нудним і потворними, наділеним різними недоліками.

Не менш властива лабільним особистостям і віддана дружба. В другові вони мимоволі шукають психотерапевта. Вони воліють дружити з тими, хто в хвилини смутку і невдоволення здатний відволікти, втішити, розповісти щось цікаве, підбадьорити, переконати, що "все не так страшно", але й у той

же час у хвилини емоційного підйому легко відгукнутися на радість і веселощі, задовольнити потребу в співпереживанні.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- ставити в приклад тих, до кого прихильна дитина;
- постійно пропонувати виконувати різні завдання.

Астено-невротичний тип. Астено-невротичний тип характеризується підвищеною стомлюваністю і дратівливістю. Астено-невротичні люди схильні до іпохондрії, у них висока стомлюваність при змагальній діяльності. У них можуть спостерігатися раптові афектні спалахи з нікчемного приводу, емоційний зрив в разі усвідомлення нездійсненності намічених планів. Вони акуратні і дисципліновані. Астено-невротичний тип правомірно розглядати як одну із різновидностей акцентуацій, яка сприяє невротичним реакціям, особливо неврастенічного кола. Головними рисами астено-невротичної акцентуації є підвищена втомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондричності. Втомлюваність особливо виявляється при розумових заняттях. Помірні фізичні навантаження переносяться краще, однак фізичні перенапруження, наприклад в обстановці спортивних змагань, виявляються нестерпними. Дратівливість неврастеніків істотно відрізняється від гнівливості епілептоїдів, а запальності гіпертимів і найбільше подібна до афективних спалахів в підлітків лабільного типу. Роздратування, нерідко з незначного приводу, легко виливається на оточуючих, які, часто випадково, потрапили під гарячу руку, і настільки ж легко змінюється каяттям і навіть сльозами. Самооцінка астено-невротичного типу зазвичай відображає іпохондричні установки. Вони відмічають залежність поганого настрою від поганого самопочуття, поганий сон вночі і сонливість вдень, розбитість вранці. В думках про майбутнє центральне місце займають турботи про власне здоров'я. Вони усвідомлюють також, що втомлюваність і дратівливість глушать їхній інтерес до нового, роблять нестерпними критику і заперечення, обмежуючі їх правила. Однак далеко не всі особливості відносин підмічаються досить добре.

Сенситивний тип. Люди з сенситивним типом акцентуації вразливі, характеризуються відчуттям власної неповноцінності, боязкістю, соромливістю. Часто в підлітковому віці стають об'єктами кепкувань. Вони легко здатні проявляти доброту, спокій і взаємодопомогу. Їх інтереси лежать в інтелектуально-естетичній сфері, їм важливе соціальне визнання.

З дитинства виявляється лякливість і боязкість. Такі діти часто бояться темряви, цураються тварин, страшаються залишитися одні. Вони стороняться занадто жвавих і гучних однолітків, не люблять надмірно рухливих і бешкетних ігор, ризикованих витівок, уникають великих дитячих компаній, відчувають боязкість і сором'язливість серед сторонніх, у новій обстановці і

взагалі не схильні до легкого спілкування з незнайомими людьми. Усе це іноді робить враження замкнутості, відгородженості від навколишнього світу. Однак з тими, до кого ці діти звикли, вони досить товариські. Вони нерідко віддають перевагу іграм з молодшими за себе, почувавши себе серед них впевненіше і спокійніше.

Школа лякає їх скупченням однолітків, шумом, метушнею і бійками на перервах, але, звикнувши до одного класу і навіть страждаючи від деяких однокласників, вони неохоче переходять в інший колектив. Вчаться зазвичай старанно. Лякаються всілякого роду контрольних, перевірок, іспитів. Нерідко соромляться відповідати перед класом, боячись збитися, викликати сміх, чи, навпаки, відповідають набагато менше того, що знають, щоб не прославитися вискочкою чи надмірно старанним учнем серед однокласників.

Почуття власної неповноцінності в сенситивних підлітків робить особливо вираженою реакцію гіперкомпенсації. Вони шукають самоствердження не осторонь від слабких місць своєї натури, не в областях, де можуть розкритися їхні здібності, а саме там, де особливо відчувають свою неповноцінність. Дівчатка прагнуть показати свою веселість. Боязкі і сором'язливі хлопчики натягають на себе личину розв'язності і навіть навмисної зарозумілості, намагаються показати свою енергію і волю. Але як тільки ситуація зненацька для них вимагає сміливої рішучості, вони негайно ж пасують.

Слабкою ланкою сенситивних особистостей є відношення до них оточуючих. Нестерпною для них виявляється ситуація, коли вони стають об'єктом глузувань чи підозри в непорядних вчинках, коли на їхню репутацію падає найменша тінь або коли вони піддаються несправедливим звинуваченням.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- по можливості підтримувати таких дітей, коли вони відповідають біля дошки.

Психастенічний тип. Психастенічний тип визначає схильність до самоаналізу і рефлексії. Психастеніки часто вагаються при ухваленні рішень і не переносять високих вимог і вантажу відповідальності за себе і інших. Такі суб'єкти демонструють акуратність і розсудливість, характерною рисою для них є самокритичність і надійність. У них звичайний рівний настрій без різких змін. У сексі вони часто опасаються зробити помилку, але в цілому їх статеве життя проходить без особливостей.

Психастенічні прояви в дитинстві незначні й обмежуються боязкістю, лякливою, моторною неспритністю, схильністю до роздумувань і ранніми "інтелектуальними інтересами".

Головними рисами психастенічного типу в підлітковому

віці є нерішучість і схильність до роздумувань, тривожна надуманість і любов до самоаналізу і, нарешті, легкість утворення нав'язливих страхів, побоювань, дій, ритуалів, думок, уявлень.

Схильність до самоаналізу найбільше поширюється на міркування з приводу мотивів своїх вчинків і дій, проявляється в компанії в своїх відчуттях і переживаннях.

Фізичний розвиток психастеніків зазвичай залишає бажати кращого. Спорт, як і всі ручні навички, дається їм погано. Звичайно в психастенічних типів особливо слабкі і неспритні руки при більш сильних ногах. Тому залучення до спорту краще починати з бігу, стрибків, лиж того, що такому підлітку полегшує можливість утвердитися.

Самооцінка, незважаючи на схильність до самоаналізу, далеко не завжди буває правильною. Часто виступає тенденція знаходити в себе найрізноманітніші риси характеру, включаючи зовсім невластиві (наприклад, істероїдні).

Шизоїдний тип. Шизоїдна акцентуація характеризується замкнутістю індивіда, його відгородженістю від інших людей. Шизоїдним людям бракує інтуїції і вміння співпереживати. Вони важко встановлюють емоційні контакти. Мають стабільні і постійні інтереси, небагатослівні. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями і фантазіями, які призначені лише для потішання самого себе.

Найбільш істотною рисою даного типу вважається замкнутість (Kahn 1926), відгородженість від навколишнього, нездатність або небажання встановлювати контакти, зниження потреби в спілкуванні. Поєднання суперечливих рис в особистості й поведінці – холодності й витонченої чутливості, упертості й піддатливості, настороженості й легковір'я, апатичної бездіяльності й наполегливої цілеспрямованості, нетовариськості й несподіваної назойливості, сором'язливості й безтактності, надмірних прихильностей і невмотивованих антипатій, раціональних міркувань і не логічних вчинків, багатства внутрішнього світу й безбарвності його зовнішніх проявів – все це змусило говорити про відсутність "внутрішньої єдності".

Шизоїдні риси виявляються раніше, ніж особливості характеру всіх інших типів. З перших дитячих років вражає дитина, яка любить гратися одна, не тягнеться до однолітків, уникає гучних забав, воліє триматися серед дорослих, іноді подовгу мовчки слухає їхні бесіди. До цього іноді додається якась холодність і недитяча стриманість.

Підлітковий період є найважчим для шизоїдної психопатії. З настанням статевого дозрівання всі риси характеру виступають з особливою різкістю. Замкнутість, відгородженість від однолітків впадають в око. Іноді духовна

самітність навіть не обтяжує шизоїдного підлітка, який живе у своєму світі, своїми незвичайними для інших інтересами і захопленнями, відносячись із поблажливою зневагою або явною ворожістю до всього, що наповнює життя інших підлітків.

Самооцінка шизоїдів відрізняється констатацією того, що пов'язане із замкнутістю, самотністю, труднощами контактів, нерозумінням з боку навколишніх. Відношення до інших проблем оцінюється набагато гірше. Суперечливості своєї поведінки вони зазвичай не помічають або не надають їм значення. Люблять підкреслювати свою незалежність і самостійність.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- намагайтеся використовувати їх досить добре розвинене письмове мовлення;
- використовувати їхню ерудицію, оригінальність суджень.

Епілептоїдний тип. Епілептоїдний тип акцентуації характеризується збудливістю, напруженістю і авторитарністю індивіда. Людина з даним типом акцентуації схильна до періодів злісно-тужливого настрою, роздратування з афектними вибухами, пошуку об'єктів для зняття злості. Дріб'язкова акуратність, скрупульозність, зайве дотримання всіх правил, навіть в збиток справі, що допікає оточуючих, педантизм зазвичай розглядаються як компенсація власній інертності. Вони не переносять непокори собі і матеріальні втрати. Втім, вони ретельні, уважні до свого здоров'я і пунктуальні. Прагнуть до домінування над однолітками. В інтимно-особовій сфері у них яскраво виражаються ревності. Часті випадки алкогольного сп'яніння з «виплескуванням гніву» і агресії.

Картина епілептоїдної психопатії в частині випадків виявляється ще в дитинстві.

З перших років такі діти можуть довго, багато годин підряд плакати і їх неможливо буває ні втішити, ні відвернути, ні приструнити. В дитинстві дисфорії виявляються капризами, прагненням нарочито мучити оточуючих, хмурою озлобленістю. Рано можуть виявитися садистичні схильності – такі діти люблять мучити тварин, нишком бити і дратувати молодших і слабких, знущатися з безпомічних і нездатних дати відсіч. В дитячій компанії вони претендують не просто на лідерство, а на роль владаря, який встановлює свої правила ігор і взаємин, який диктує всім і все, але завжди на свою користь. Можна помітити також недитячу бережливість одягу, іграшок, "усього свого". Будь-які спроби спокуситися на їхню дитячу власність викликають у край злісну реакцію.

В перші шкільні роки проявляється дріб'язкова скрупульозність у веденні зошитів, всього учнівського господарства, але ця підвищена акуратність перетворюється в самоціль і може цілком затьмарити суть

справи, саме навчання.

Самооцінка епілептоїдних підлітків носить однобічний характер. Як правило, вони відзначаються схильністю до похмурого настрою. Мають свої соматичні особливості – міцний сон і труднощі пробуджень, любов ситно і смачно поїсти, силу і напруженість сексуального потягу, відсутність сором'язливості і навіть свою схильність до ревнощів. Вони помічають свою обережність до незнайомого, прихильність до правил, акуратності і порядку, нелюбов до порожніх мріянь і бажання жити реальним життям. В іншому, особливо у взаєминах з навколишніми, вони уявляють себе значно більш конформними, ніж це є насправді.

Нестійкий тип. Нестійкий тип акцентуації характеру визначається лінню, небажанням вести трудову або навчальну діяльність. Дані люди мають яскраво виражену тягу до розваг, дозвільного проведення часу, неробства. Їх ідеал – залишитися без контролю з боку і бути наданими самим собі. Вони товариські, відкриті, послужливі. Дуже багато говорять. Секс для них виступає джерелом розваги, сексуальне життя починається рано, відчуття любові їм частенько не знайомо. Схильні до вживання алкоголю і наркотиків.

У дитинстві вони відрізняються неслухняністю, непосидючістю, усюди і в усе лізуть, але при цьому боягузливі, бояться покарань, легко підкоряються іншим дітям. Елементарні правила поведінки засвоюються важко. За ними увесь час потрібно стежити.

Нездатні самі зайняти себе, вони дуже погано переносять самотність і рано тягнуться до вуличних підліткових груп. Боягузтво і недостатня ініціативність не дозволяють їм зайняти в них місце лідера. Зазвичай вони стають знаряддями таких груп. В групових правопорушеннях їм приходиться тягати каштани з вогню, а плоди пожинають лідери. Навчання легко закидається. Ніяка праця не стає привабливою. Працюють вони тільки в силу крайньої необхідності. Вражає їхня байдужість до свого майбутнього, вони не будують планів, не мріють про яку-небудь професію або про якесь становище для себе. Вони цілком живуть сьогоденням, бажаючи витягти з нього максимум розваг і задоволень. Труднощі, іспити, неприємності, загроза покарань – усе це викликає однакову реакцію – втекти подалі.

Самооцінка нестійких типів нерідко відрізняється тим, що вони приписують собі або гіпертимні, або конформні риси.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- здійснювати за ними жорсткий контроль (вимагати систематичного виконання домашніх завдань);
- підтримувати постійний контакт з батьками.

Конформний тип. Цим особистостям властиві недовіра і насторожене

відношення до незнайомих. Як відомо, у сучасній соціальній психології під конформністю прийнято розуміти підпорядкування індивідуума думці групи на протигагу незалежності і самостійності. За різних умов кожен суб'єкт виявляє точніший ступінь конформності. Однак при конформній акцентуації характеру ця властивість постійно виявляється, будучи найстійкішою рисою.

Конформний тип характеризується конформністю оточенню, такі люди прагнуть «думати, як усі». Вони не переносять крутих змін, ломки життєвого стереотипу, позбавлення звичного оточення. Їх сприйняття украй вигідно і сильно обмежено їх очікуваннями. Люди з даним типом акцентуації доброзичливі, дисципліновані і неконфліктні. Їх захоплення і сексуальне життя визначаються соціальним оточенням. Шкідливі звички залежать від відношення до них в найближчому соціальному крузі, на який вони орієнтуються при формуванні своїх цінностей.

Конформність поєднується з разючою некритичністю. Усе, що говорить звичне для них оточення, усе, що вони довідуються через звичний для них канал інформації, – це для них і є істина. І якщо через цей же канал починають надходити повідомлення, які явно не відповідають дійсності, вони як і раніше їх приймають за чисту монету.

До всього цього конформні суб'єкти – консерватори по натурі. Вони не люблять нове, тому що не можуть до нього швидко пристосуватися, важко освоюються в новій ситуації.

Від ще однієї якості залежить їхній професійний успіх. Вони – неініціативні. Дуже гарні результати можуть досягатися на будь-якому рівні соціальних сходів, аби робота, займана посада не вимагали б постійної особистої ініціативи. Якщо саме цього від них вимагає ситуація, вони зриваються на будь-якій, самій незначній посаді, витримуючи набагато більш висококваліфіковану і навіть напружену роботу, якщо вона чітко регламентована.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- керувати, не чинячи на них прямого тиску;
- запобігати спілкуванню конформних дітей з невідповідними людьми.

Одна з класифікацій, проведена у відповідності з типом поведінки, типом входження дітей в систему суспільно-корисної діяльності, при врахуванні всього комплексу даних про моральну сферу їх особистості.

Першу групу характеризують стійкий комплекс суспільно-негативних аномальних, аморальних, примітивних потреб, система відвертих антисуспільних поглядів, деформація ставлень, оцінок. У дітей цієї групи сформовані нечіткі уявлення про дружбу, сміливість, почуття сорому. Вони цинічні, грубі, агресивні. Егоїзм, байдужість до переживань інших,

усвідомленість здійснюваних правопорушень, відсутність працьовитості і прагнення до споживацького проведення часу – ось типові особливості цієї групи.

Другу групу складають школярі з деформованими потребами і прагненнями. Підлітки намагаються наслідувати тих неповнолітніх правопорушників, у яких проявляється стійкий комплекс аморальних потреб і відвертої антисуспільної спрямованості ставлень, поглядів. Відрізняючись загостреним індивідуалізмом, нелагідністю, представники цієї групи прагнуть до привілейованого положення, кривдять слабких. Правопорушення здійснюють ситуативно.

Третю групу характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами, ставленнями, інтересами, поглядами. Діти цієї групи усвідомлюють недостойність здійснюваних ними правопорушень. Сформовані правильні моральні погляди не стали переконаннями. Егоїстичні прагнення до одержання задоволень або невміння протистояти ситуації сприяють антисуспільним вчинкам, призводять до нагромадження аморального досвіду поведінки.

Четверту групу характеризують учні з слабо деформованими потребами. У них проявляється невпевненість у своїх силах, запопадливість перед вольовими товаришами.

У **п'яту групу** входять школярі, що стали на шлях правопорушень випадково. Вони піддаються впливу групи або лідера.

Дещо по-іншому подана класифікація відхилень у психічному розвитку (табл. 1), які призводять до важковиховуваності Х.Куєєм (цит. за 36, 48).

Таблиця 1.

Характеристика відхилень у психічному розвитку

Типи відхилень	Відхилення	
	Прояви	Факти біографії
Порушення поведінки	Неслухняність, буйність, деструктивність, запальність, безвідповідальність, нахабство, ревнивість, гнівливість, шаленство, нав'язливість, плутаність.	Раптові напади, опір авторитету, неадекватне почуття провини, загострена чутливість, сварливість.
Порушення особистості	Почуття неповноцінності, розвинена самосвідомість, уникнення спілкування, тривожність, плач, гіперсенситивність, рідка посмішка, депресія, гри-	Прагнення до усамітнення, сенситивність, несміливість.

	зіння нігтів, боязливість.	
Незрілість	Розсіяність, незграбність, пасивність, марення наяву, млявість, сонливість, нервовий сміх, мастурбація, гризіння предметів, запізнiла гра.	Нездатність взаємодіяти зі складною дійсністю, втечі з дому, таємні крадіжки, некомпетентність.
Асоціальні тенденції	Протиправна поведінка.	"Погані" друзі, прогулювання школи, пізнє вкладання спати, відданість вибраним одноліткам, прийняття асоціальними групами, співучасть у крадіжках, участь у зграї.

Ефективній роботі з важковиховуваними дітьми допоможуть знання про рівень, зміст, характер, тип, форму психічного розвитку. Але у кожному конкретному випадку він має зовнішні прояви, які не зводяться до цих ознак. Дитина може погано вчитись, афективно реагувати на зауваження дорослого і не вміти спілкуватися, демонструвати асоціальну поведінку, орієнтуватися лише на себе, виявляти реакції опозиції, емансипації, відмови, компенсації тощо. Стійкість таких виявів і дає підставу вважати їх симптомами психічної ненормативності.

Проте вони лише сигналізують про ненормативність, насправді ж виступаючи її наслідком. Але вже це є свідченням неблагополуччя у психічному розвитку дитини й підставою для звернення за психологічною допомогою. Окреслимо основні чинники, які призводять до важковихованості дітей.

Випадки ненормативного розвитку значно почастишали на сучасному етапі розвитку цивілізації, чимало чинників якої негативно позначається на психічному здоров'ї підростаючих поколінь. В Україні, наприклад, таким чинником стала Чорнобильська катастрофа. Загалом же за даними Всесвітньої організації здоров'я, до 20% дітей мають непатологічні (доклінічні, пограничні) форми порушення психічного розвитку. Питання про критерій психічної норми – предмет тривалої дискусії, яка засвідчила його складну будову. Відтак, за статистичним критерієм, нормою можна вважати відповідність певних психологічних особливостей людини тестовим нормам, за соціальним – груповим, філософський критерій орієнтує на ідеали гуманістичної психології.

Як власне психологічний критерій можна розглядати закономірності

нормативного психічного розвитку, встановлені у межах системно-діяльнісного підходу. У цьому разі психічною нормою буде процес закономірного розвитку різнорівневих систем, специфічних і необхідних для певного віку. Відповідно, ненормативний психічний розвиток характеризуватимуть відхилення, які виникають за певних умов: біологічних, соціальних або власне психологічних.

Біологічні умови – генетично і негенетично зумовлені відхилення у роботі фізіологічних систем організму. Дослідження монозиготних близнюків свідчать, що вплив генотипу має місце у 40-60% випадків і визначає рівень їх сенситивності, емоційної стійкості, інтровертованості, продуктивності пізнавальної діяльності. Аналіз лінії "батьки-діти" також висвітлює генетичну обтяженість властивостей темпераменту дітей, насамперед з боку матері [48, 165].

До негенетичних умов належать: токсикози плоду, мозкові інфекції, асфіксія плоду, пологові травми, недоношення або переносження плоду, хвороби, негативні емоційні стани матері. Вони більше впливають на хлопчиків, які взагалі частіше за дівчаток виявляють ознаки психічної ненормативності. Такою умовою є недоїдання дитини чи незадовільна якість їжі, до чого дуже чутливий мозок у перші роки життя.

Наслідком дії негенетичних умов часто є мінімальна мозкова дисфункція – мікроорганічна патологія, яка виявляється у вигляді незначних відхилень у роботі мозку дитини. Ознаки таких умов знаходять у 30-90% соціально дезадаптованих дітей і підлітків.

До цих умов належить також алкоголізм батьків, який, до того ж, часто є причиною дефекту. Прикладом може бути алкогольний синдром плоду (його показниками у ранньому віці, поряд з мінімальною мозковою дисфункцією, є затримання росту, зменшений розмір черепа, підвищена збудливість, розгальмованість рухів). Діти, в яких його діагностували, але які пізніше не виявляли ознак розумової відсталості (що нерідко трапляється), не досягали високих показників IQ. У дорослому віці вони характеризувалися зниженими здібностями та самоконтролем, меншим темпом реакцій, малопродуктивною пам'яттю, здібностями. До того ж, хворі на алкоголізм створюють несприятливе сімейне оточення, яке позначається навіть на третьому поколінні [48].

Ще згубнішою для розвитку дітей є наркоманія батьків: у цьому разі ознаки ненормативності мають місце практично завжди.

Соціальні умови ненормативного психічного розвитку – умови життя дитини, які перешкоджають освоєнню нею культури: неповна сім'я, низька освіта батьків, незадовільні умови життя родини (відсутність житла, вимушене безробіття її членів, брак коштів на необхідне тощо), аморальний

спосіб життя батьків, асоціальні сімейні цінності, відсутність сім'ї, несприятливе соціальне оточення. Наприклад, у групі дітей з непатологічними відхиленнями у психічному розвитку такі умови наявні у 50-90% випадків.

При цьому безпосередньо негативне значення для психічного розвитку має педагогічна занедбаність – повне або часткове виключення дитини із системи навчально-виховних впливів, нездоровий психологічний клімат у родині, неправильне виховання, неповне виховання та виховання поза сім'єю.

Нездоровий психологічний клімат створюють конфлікти між членами сім'ї, а також тривожність, емоційна нестійкість, інтравертованість, ригідність матері, знижена активність, надмірна сенситивність, невпевненість у собі батька. Загалом же матері частіше за батьків спричиняють відхилення у психічному розвитку дітей. Тому непересічне значення має прив'язаність – вибірково, емоційно насичені стосунки між матір'ю і дитиною. Її відсутність згубно позначається на ставленні дитини до інших людей.

Неправильне виховання має вигляд гіпоопіки, емоційного неприйняття, гіперопіки, потурання, жорстокості, завищених вимог. Гіпоопіка характеризується незадовільним піклуванням про дитину, що змушує її шукати засоби задоволення своїх потреб поза сім'єю. Емоційне неприйняття має місце в сім'ї, найчастіше вітчимою чи мачухою, де дитина через якісь обставини є небажаною. За цих умов навіть прагнення батьків компенсувати неприйняття дитини підкресленою увагою до неї не може компенсувати брак емоційного тепла.

Гіперопіка – надмірна опіка, суцільні заборони, суворий контроль за поведінкою дитини, ізоляція її від середовища однолітків, боротьба з проявами незалежної поведінки. Потурання – запобігання перед дитиною, задоволення будь-яких її бажань, звільнення від труднощів і неприємних обов'язків. Вона перебуває у центрі життя сім'ї, нею безперервно захоплюються, переоцінюють її можливості. Жорстокість – крайня форма неправильного виховання, за якої дитина, найчастіше із застосуванням фізичних засобів, карається за неслухняність, порушення сімейних норм. Завищені вимоги висуваються до дитини у родинах, де батьки покладають на неї великі надії або змушують виконувати функції дорослих членів сім'ї. Дитина у такій сім'ї виростає під тягарем сподівань дорослих або ж непритаманних своєму вікові обов'язків.

Неповне виховання має місце у неповній сім'ї, де дитина часто не бачить необхідних зразків поведінки дорослого. Однак ще не сприятливішим є виховання поза сім'єю – в інтернатному закладі. Тут діє умовне виховання,

яке, на відміну від безумовного, материнського, є ставленням до дитини залежно від того, як складаються її стосунки з дорослим. Це одна з причин депривації (від англ. deprivation) – незадоволення основних потреб дитини, що накладає специфічний відбиток на її психіку. Зокрема, вже у віці немовляти вона може перебувати в стані госпіталізму – різкого відставання фізичного і психічного розвитку внаслідок розриву зв'язку з матір'ю.

Співвідношення соціальних і біологічних умов ненормативного психічного розвитку змінюється залежно від віку дитини: так, у дворічних переважають другі, у шестирічних – перші. Важливо, що коли кількість перших і других надто велика, то діти втричі частіше відстають у психічному розвитку від однолітків, у яких кількість таких умов незначна. Водночас за сприятливих соціальних умов, але коли наявні негативні біологічні, починаючи з шостого року життя, розвиток дитини поступово наближається до вікової норми. Натомість, якщо негативні біологічні умови обтяжені ще й соціальними, розвиток регресує.

Однак, навіть знаючи про мікроорганічну патологію чи несприятливі умови, важко судити, яким буде подальший розвиток дитини. Не випадково була невдалою спроба прогнозування розвитку на підставі статистичного аналізу його умов. Це пояснюється тим, що ні перші, ні другі безпосередньо не впливають на психічний розвиток. Такий вплив завжди опосередкований через ті системи зв'язків із довколишніми, в які включається дитина. Саме у діяльності, в якій реалізуються ці зв'язки, криються можливості компенсації одних ушкоджених систем за рахунок інших і подолання біологічних і соціальних обмежень психічного розвитку. Як і нормативний, ненормативний психічний розвиток на цьому рівні життя може бути схарактеризований через функції психіки: пізнавальну, регулятивну, інструментальну. Серед них пізнавальна дає приклади затриманого і випереджаючого психічного розвитку.

Затриманий психічний розвиток (ЗПР) відзначається відставанням темпу становлення пізнавальних процесів. Молодший школяр може володіти розвиненим мовленням, запам'ятовувати вірші і казки, справлятися із завданнями, які потребують практичних навичок, але погано читати, писати, рахувати. Не користується він набутими знаннями, хоча непогано розв'язує завдання, що потребують застосування чуттєвого досвіду.

Сюди ж належать різні форми інфантилізму, ознаками якого є незрілість емоційно-вольової сфери, втомлюваність, відсутність ініціативи і відповідальності, примхливість. Проте у більшості випадків затримується саме пізнавальна діяльність.

У процесі експериментального навчання діти цієї категорії, на відміну від розумово відсталих (тип дезонтогенезу – недорозвинення), згодом

починають демонструвати задовільну научуваність – здатність до навчання. З віком затримка головним чином долається [48, 169].

Стійка затримка психічного розвитку має органічну природу. ЗПР спричинюється резидуальними (залишковими) станами після перенесених у внутрішньоутробному розвитку або під час пологів, або у ранньому дитинстві менш виражених органічних ушкоджень центральної нервової системи, а також генетично зумовленою недостатністю головного мозку.

За результатами психологічних досліджень, у дітей із ЗПР часто несформовані сенсорні еталони, внаслідок чого їм важко розрізнити близькі за звучанням слова, а їх зорове сприймання характеризується малою швидкістю перцептивних дій. Це пояснює, чому, навіть маючи нормальний слух та зір, такі діти помічають менше довколишніх предметів, ніж їхні однолітки з нормативним розвитком. У них знижена також стійкість уваги, причому в одних показники уваги у процесі виконання завдання поступово знижуються, у інших зосередження уваги настає лише після виконання якихось дій, третіх відрізняють періодичні коливання стійкості уваги. Страждають і такі властивості уваги, як переключення та розподіл.

Отже, на тлі незрілості структур мозку простежується недостатня опосередкованість пізнавальних процесів – складових пізнавальної функції психіки. Заявляє про себе фундаментальна закономірність психічного розвитку. Проте якщо у нормі має місце поступове зростання рівня опосередковування, то у дітей з ЗПР – його затримка. На прикладі пам'яті – це переважання механічного запам'ятовування над довільним. Навіть у підлітковому віці діти із затримкою психічного розвитку здебільшого орієнтуються на механічне запам'ятовування і майже не використовують можливостей перебудування матеріалу. На прикладі мислення – наочно-дійове переважає над словесно-логічним: діти не аналізують умови задачі і відразу ж, не плануючи своїх дій, здійснюють спроби наочно-образного розв'язку.

В усіх цих випадках натуральна лінія розвитку переважає культурну, тобто виявляють себе біологічні умови психічного розвитку, що перешкоджають процесам опосередковування. Натомість, на перший план виступає недоопосередкованість – у вигляді недорозвинення пізнавальної функції психіки. З позицій цієї теорії, причини недоопосередкованості полягають, з одного боку, в незадовільній організації спільної діяльності дитини з дорослим, а з другого – у процесах інтеріоризації, які не забезпечують своєчасного переходу дитини від натуральної до культурної лінії розвитку. Тому в пізнавальній діяльності і переважають природні, до того ж зі зниженим темпом функціонування, механізми.

Затримку в розвитку пізнавальної функції можуть демонструвати не

лише діти із ЗПР, а й діти з інтернатного закладу. Така затримка діагностується у 44,4% з тих, хто потрапив до груп "знижена норма" та "пограничний рівень" [48, 170].

Випереджаючий розвиток є у цьому плані протилежністю затриманого. Пізнавальна функція тут надмірно опосередкована, про що свідчать, наприклад, явища психічної акселерації і, ще яскравіше, – обдарованості. Обдарованим дітям притаманні високий рівень пізнавальної активності, потяг до творчості, вже з 6-річного віку провідною характеристикою їхнього мислення є проблемність – пошук невідповідностей і суперечностей. Головне те, що вони використовують оригінальні й різноманітні способи пізнавальної діяльності і тому продуктивно мислять, досконало володіють прийомами запам'ятовування, характеризуються довільністю уваги і, загалом, "уміють учитися".

Девіантна поведінка особистості. Девіантна поведінка – поведінка індивіда чи групи осіб що не відповідає суспільним нормам та наносить шкоду особисто людині, оточуючим, суспільству взагалі [65, 53]. Девіантною традиційно називають таку поведінку, що суперечить загальноприйнятим нормам чи є суспільно неприйнятною.

На відміну від поведінки *делінквентної*, тобто такої, що не відповідає правовим нормам і є суспільно небезпечною, поведінка девіантна може бути як аморальною (пияцтво, розпуста), чи навіть кримінальною, так і досить далекою від порушення моральних або юридичних норм (наприклад, своєрідні поведінкові прояви представників молодіжної субкультури). Та хоч як би там було, девіантна поведінка веде до дезорганізації суспільного життя, соціальної аномії. Вона є певним антиподом поведінки конформної, спрямованої на підтримку суспільно прийнятих норм.

Проблеми девіантної поведінки – предмет дослідження соціології, психології, медицини, педагогіки, кримінології. У науковій літературі існує декілька визначень девіантної поведінки [65, 53]:

- 1) неконформна поведінка, будь-яке порушення прийнятих (формально чи фактично) в суспільстві або в окремій соціальній групі норм;
- 2) поведінка, що не відповідає очікуванням суспільства, більшості або певної соціальної групи, його уявленням щодо меж допустимого;
- 3) окремі види поведінки індивіда, що в певному культурно-історичному середовищі належать до недопустимих, які суспільство засуджує і за які передбачені санкції;
- 4) свідома поведінка індивіда, яка наносить шкоду власне йому або іншим людям.

Прояви девіантної поведінки (девіації), що набувають масового характеру та широкого поширення в суспільстві або в середовищі певної соціальної групи, називають соціальними відхиленнями.

При визначенні поведінки як девіантної необхідно враховувати, що соціальні норми мають конвенційний характер, формуються в певних культурно-історичних умовах, можуть відповідати інтересам лише окремої соціальної групи, відображати викривлені, ненаукові уявлення щодо закономірностей існування людини та суспільства, змінюються в часі. Крім того, уявлення щодо норм можуть відрізнятися в різних групах, у яких перебуває людина (наприклад, можуть розходитись норми в сім'ї підлітка, учнівському колективі та неформальній групі, членом яких він є), тобто одна й та ж поведінка може вважатись девіантною в одній групі і нормальною в іншій. Для того, щоб поведінка окремого індивіда або групи осіб була визнана девіантною, необхідно, щоб вона відповідала таким критеріям: була порушенням найважливіших для певного суспільства норм (наприклад, правових, норм моралі); викликала негативну оцінку з боку інших людей, наносила реальну шкоду безпосередньо людині та (або) оточуючим; повторювалася; була пов'язана із соціальною дезадаптацією людини (була наслідком дезадаптації, поглиблювала її чи призводила до дезадаптації). До девіантної поведінки не належить інноваційна поведінка, що порушує застарілі норми, які не відповідають потребам сучасної людини та заважають розвитку її і суспільства (наприклад, поведінка дисидентів, прибічників реформістських рухів); ексцентрична, нестандартна поведінка, що порушує уявлення більшості про прийнятні способи самовираження, проте не несе жодної шкоди (зовнішній вигляд «богеми» або прибічників молодіжних субкультур); порушення старих традицій і звичаїв; поведінка людини, яка є наслідком психічного захворювання або гострого психічного розладу, а також у випадку, коли людина в наслідок свого психічного стану була нездатна усвідомлювати та контролювати свої дії (патологічна поведінка).

Основними видами девіантної поведінки в сучасному суспільстві вважають протиправну (антисоціальну, делінквентну), асоціальну (аморальну, агресивну), адиктивну (залежну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну) поведінку. На межі вказаних критеріїв девіантної поведінки знаходяться такі види поведінки людини, девіантність яких визначається на основі неоднозначних, чітко не визначених, відмінних у різних сучасних культурах норм або шкідливість яких залежить від умов, у яких вони здійснюються (вживання шкідливих речовин, наприклад, алкогольних напоїв, у незначних обсягах, що не призводить до залежності; надання сексуальних послуг дорослою людиною, нетрадиційна сексуальна поведінка тощо). Необхідно також враховувати, що певні види поведінки, прийнятні

для дорослих, девіантні для дітей та підлітків (куріння, помірне вживання алкоголю), і, навпаки, допустима для дитини поведінка неприпустима для дорослого (наприклад, агресивне вирішення конфліктів, пов'язане з відсутністю в дитини належних комунікативних умінь).

У науці існує ряд теорій, що пояснюють причини соціальних відхилень та механізми і закономірності формування девіантної поведінки. У рамках соціологічної традиції вивчають вплив соціально-економічних умов, суспільних цінностей, діяльності соціальних інститутів соціалізації та соціального контролю на поширення різних проявів девіантної поведінки в суспільстві. Згідно соціологічних теорій, причини девіантної поведінки – кризовий стан суспільства, коли значна кількість його членів не вважає за потрібне дотримуватись соціальних норм через їхню невідповідність реаліям життя (теорія аномії, Е. Дюркгейм), соціальна дезінтеграція та неефективність інститутів соціального контролю (теорії контролю, У. Томас, Ф. Знанецький, Т. Шибутані, та ін.), неможливість досягнення прийнятих у суспільстві цінностей-цілей у межах існуючих норм (теорії можливостей, Р. Мертон, Клоуард, Олін), виховання в умовах асоціальних субкультур чи орієнтація на їхні норми особи, що не може самоствердитись у межах домінуючої культури (теорії субкультур, С. Селлін, Міллер, Е. Сазерленд та ін.), навішування тавра девіанта на людину, що спонтанно, випадково порушує норми пануючої соціальної групи чи просто не схожа на представників більшості (теорія стигматизації, Ч. Беккер, Ф. Таненбаум, Е. Лемерт та ін.), соціальна нерівність та дискримінація окремих соціальних груп (теорія конфлікту, радикальна кримінологія, О. Турк, Квінні, Янг, Тейлор, Дж. Шамблісс, Р. Сідмен та ін.). У межах біологічного підходу досліджувались генетичні, біологічно обумовлені чинники девіантної поведінки. Експериментально не підтвердилися уроджена схильність до асоціальної поведінки (Ч. Ламброзо), наявність генів злочинності тощо. Проте доведено, що деякі фізіологічно обумовлені якості, а саме: висока екстраверсія, нейротизм, психотизм (Г. Дж. Айзенк), акцентуації характеру та психопатії (П. Б. Ганнушкін, К. Леонгард, Є. Лічко), органічні враження центральної нервової системи – роблять людину менш адаптивною та за умов несприятливого впливу середовища з високою вірогідністю можуть привести до формування у неї девіантної поведінки. Психологічні теорії розкривають чинники та механізми формування різних проявів девіантної поведінки на рівні окремої особистості та малої групи. Згідно класичного психоаналізу (З. Фрейд) девіантна поведінка реалізує асоціальні, неусвідомлені прагнення або дозволяє позбутися нервової напруги, реалізувати зайву енергію у випадку, коли не спрацьовують механізми психологічного захисту. За неофрейдизмом (А. Адлер, К. Хорні, Е. Фром,

Г. Салівен) девіантна поведінка – засіб компенсації внутрішнього конфлікту, викликаного страхом перед суспільством і прагненням бути його частиною. Згідно поведінкового підходу (Б. Ф. Скінер, Дж. Роттер, А. Бандура), девіантна поведінка індивіда – результат цілеспрямованого чи спонтанного навчання або наслідування вдалої девіантної поведінки інших, яку людина може спостерігати у своєму житті чи в засобах масової інформації. За когнітивними теоріями девіантна поведінка – результат несформованості механізмів саморегуляції поведінки через нездатність зрозуміти значення соціальних норм (Ж. Піаже, Л. Колберг) або неадекватної оцінки ситуації на основі помилкових, ірраціональних уявлень (Дж. Келлі, А. Елліс, А. Бек). Відповідно до гуманістичних теорій (К. Роджерс, В. Е. Фракл, А. Маслоу) девіантна поведінка – результат неусвідомлення сенсу життя, неадекватної самооцінки, перешкод на шляху самоактуалізації, незадоволення базових потреб особистості. Соціально-психологічні теорії звертають увагу на вплив малих груп на мотивацію девіантної поведінки. У соціальній педагогіці девіантну поведінку трактують як результат хиб соціалізації, недоліків виховання, некомпетентності вихователів, негативного впливу ЗМІ. Жодна з наведених теорій не дає вичерпного пояснення закономірностей формування девіантної поведінки. На нашу думку, важливо враховувати позицію Р. Мертона, який серед причин девіантної поведінки називає розрив між соціокультурними цілями, що стоять перед суспільством, та засобами їх досягнення, що суспільно підтримуються. Так, цінності, що декларуються світом дорослих, нерідко суперечать прийнятним у підлітковому чи юнацькому середовищі нормам та стосункам.

І все ж причини девіантної поведінки (девіації) окремого індивіду особливі, їх необхідно досліджувати у кожному конкретному випадку.

До речі, поняття «девіація» може стосуватись як фізичних об'єктів, так і біологічних, і соціальних, проте норми, на основі яких визначаються девіації завжди є продуктом людської свідомості. Норма – уявлення щодо припустимої мінливості об'єкта або його проявів, за якої він (об'єкт) не втрачає своєї сутності та спроможний виконувати свої функції. Уявлення щодо норм можуть базуватись як на науковому пізнанні об'єктивних закономірностей існування об'єкта, на визначенні найбільш поширених характеристик у групі однорідних об'єктів (середньостатистичних показників), так і бути результатом поверхового осмислення людьми процесів, що відбуваються в природі та суспільстві, власних потреб та інтересів, базуватись на суб'єктивних уявленнях та очікуваннях певної групи людей. Відповідно, оцінка об'єкта як девіантного (такого, що не відповідає нормам) може бути як об'єктивною, так і заснованою на людських

уявленнях, що склалися в певних культурно-історичних умовах і не завжди відповідають дійсності.

Предметом роботи психолога, соціального педагога, учителя можуть бути фізичні девіації (порушення в розвитку організму, що викликають функціональні обмеження та формують особливі потреби людини), психологічні девіації (порушення вікових норм психічного розвитку та психічного здоров'я) та соціальні девіації (порушення людиною соціальних норм, яке призводить до нанесення нею шкоди собі, оточуючим, суспільству). Визначення девіації та з'ясування її природи необхідне для правильного розуміння причин проблем людини та напрямів її реабілітації. Проте діагностика девіації має базуватись на чітких наукових критеріях норми та здійснюватись об'єктивними методами, а людину, якій властива девіація, потрібно сприймати як таку, що опинилася у скрутній життєвій ситуації та потребує допомоги в адаптації та захисту від таврування.

Девіантна особистість виходить за межі особистісної норми, яка є умовним культурно-історичним стандартом припустимої індивідуальної своєрідності, що передбачає певний стиль життя, форми самопроявів. Людина не народжується девіантною, а стає такою поступово в результаті специфічних зовнішніх реакцій на її нестандартність. Девіантна поведінка завжди є винятком із правил, і те, що сприймається як відхилення в одній культурі, є цілком нормальним для іншої.

До типів девіантної поведінки нерідко відносять різні залежності, що мають назву *адикцій*.

Адикція – залежність від деяких речовин, предметів або видів діяльності [65, 9]. Існують хімічні й нехімічні форми адикції. До нехімічних форм належать: азартні ігри (гемблінг), сексуальна, любовна адикції, адикція до витрачання грошей, Інтернет-адикція, гаджет-адикція (мобільний телефон, CD-плеєр, портативний комп'ютер тощо), залежність від деструктивних культів тощо. Проміжне місце займає адикція до їжі (переїдання чи голодування).

Хімічні форми адикції – алкоголізм, наркоманія, вживання лікарських засобів у дозах, що перевищують терапевтичні, вживання галюциногенів, а також препаратів побутової хімії.

Різні форми адикції мають свої специфічні особливості й вияви, але всі вони створюють серйозну загрозу для фізичного й психічного здоров'я не лише самих адиктів, але й тих, хто їх оточує. Значної шкоди зазнають міжособистісні взаємини.

На першому етапі формування адиктивної поведінки завжди відбувається на емоційному рівні. Групою ризику стають люди з низькими адаптивними можливостями, а також нестійкі перед різного роду стресами

підлітки, що виявляють постійне незадоволення собою, життям та оточенням.

На другому етапі адиктивної поведінки формується певна частота реалізації адиктивної поведінки. Провокувати адикцію починають будь-які події, які викликають душевний неспокій, тривогу, відчуття психологічного дискомфорту.

На третьому етапі адиктивний ритм стає стереотипним. Мотивація штучної зміни свого психологічного стану стає настільки інтенсивною, що ставлення до проблем людей з найближчого оточення втрачає будь-яке значення.

Четвертий етап – домінування адиктивної поведінки. Відбувається повне занурення в адиктивний процес, остаточне відчуження й ізоляція від суспільства.

П'ятий етап вже має характер катастрофи. Адиктивна поведінка руйнує й психіку, і біологічні процеси. Настає період загальної кризи й духовного спустошення.

Вибір адиктивної стратегії поведінки зумовлений труднощами в адаптації до життєвих проблемних ситуацій: складні соціально-економічні умови, розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї й інших соціальних групах, утрата близьких, різка зміна звичних стереотипів.

Етапами профілактичної діяльності можуть стати такі складові:

- *діагностичний* – діагностика особистісних особливостей, які можуть впливати на формування адиктивної поведінки (підвищена стурбованість, нездатність до емпатії, некомунікабельність, підвищений егоцентризм, низьке сприймання соціальної підтримки, спрямованість на пошук вражень тощо), а також отримання інформації про стан дитини в сім'ї, характер сімейних взаємин, захоплення дитини;

- *інформаційно-просвітницький* – розширення компетенції людей, схильних до адиктивної поведінки в таких напрямках, як психосексуальний розвиток, культура міжособистісних стосунків, технологія спілкування, способи подолання стресових ситуацій, конфліктів тощо;

- *тренінги* з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування й розвиток навиків роботи над собою.

Профілактика адиктивної поведінки має торкнутись усіх сфер життя: сім'ї, освітнього середовища, громадського життя загалом.

Поряд з екологічними проблемами навколишнього середовища адиктивна поведінка стає реальною проблемою екології особистісних ресурсів, що є важливою складовою повноцінного функціонування суспільства й подальших перспектив його розвитку.

Адикції є наслідком хибних схильностей і звичок, що стають не лише індивідуальною, а й соціальною проблемою. Серед адикцій виділяють хімічні (алкоголізм, наркоманія, куріння, токсикоманія), харчові (невротичне переїдання – булімія, невротичне прагнення схуднути – анорексія), сексуальні (трансвестизм, ексгібіціонізм, проміскуїтет, вуайєризм), геймерську поведінку, пов'язану з азартними іграми, залежність від деструктивних релігійних організацій тощо.

У зв'язку з тим, що одним із видів девіантної поведінки є делінквентна поведінка, коротко зупинимось на її характеристиці.

Делінквентна поведінка (лат. *Delinquens* – провина) – поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків. Протиправну дію, що лежить в основі делінквентної поведінки називають деліктом, а особу, якій властива така поведінка, делінквентом [65, 59].

Як ми уже зазначали, делінквентна поведінка є одним із видів девіантної поведінки, яка порушує закріплені в законах та інших нормативних документах найважливіші для суспільства норми. Вона безпосередньо пов'язана із соціальною дезадаптацією індивіда та викликана його неспроможністю або небажанням задовольнити свої потреби правомірним шляхом. Схильність до делінквентної поведінки – це внутрішня готовність індивіда до застосування протиправних дій у певних обставинах або як основної стратегії поведінки. Вона пов'язана із наявністю в людини цінностей, які дозволяють або заохочують порушення норми права та моралі, викривлених уявлень щодо соціальних норм, стереотипів асоціальної поведінки та інтелектуальних й емоційно-вольових якостей, що ускладнюють оцінку ситуації та вибір правомірних засобів поведінки, утримання від асоціальних дій, протистояння тиску оточуючих. У кримінології осіб, схильних до делінквентної поведінки, поділяють на послідовних правопорушників, яким властива активна, свідомо протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправної поведінки, самовиправдання; ситуативних правопорушників, яким властива певна суперечливість мотивації протиправної поведінки, правопорушення здійснюються під впливом ситуації чи інших осіб, але не роблять спроби протидії ситуації, а її наслідки використовують у власних цілях; випадкових правопорушників, загалом законослухняних громадян, які зробили

протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних обставин, але в особистості яких є певні передумови до протиправної поведінки.

Схильність до девіантної поведінки в більшості випадків формується та виявляється в дитинстві, підлітковому та молодому віці. Причини девіантної поведінки унікальні в кожному конкретному випадку, проте можна виділити соціальні чинники й індивідуальні особливості, що створюють передумови для формування в людини схильності до правопорушень та підштовхують її до протиправних дій.

Серед соціальних чинників правопорушень можна назвати загострення соціальних та економічних проблем, неефективну роботу інститутів соціалізації та соціального контролю, поширення в суспільстві кримінальних та гедоністичних цінностей, практики зловживання алкоголем та наркотичними речовинами; недостатній рівень соціального захисту населення та недоступність соціальних і культурно-просвітніх послуг. Формуванню девіантної поведінки конкретної людини сприяють особливості її мікросередовища (сім'ї, навчального закладу, неформальної групи), зокрема такі, як перебування в криміногенному оточенні, виховання в проблемних і кризових сім'ях та неадекватна педагогічна позиція батьків (жорстоке поводження з дитиною, гіперпротекція, гіпопротекція, емоційне нехтування дитиною), відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини в навчально-виховних закладах, навішування на дитину ярликів «важковиховуваної», «нездібної», «малолітнього злочинця», цькування, таврування, нехтування вразливої чи відстаючої дитини в групі, негативний вплив асоціальних груп однолітків. Вплив сім'ї, формальної та неформальної групи, здебільшого безпосередньо не призводить до закріплення в підлітка протиправної поведінки, негативно позначається на формуванні його особистості, послаблює можливості дитини адаптуватися, задовольнити свої потреби, подолати складні життєві ситуації, погіршує психічний стан дитини.

До особистісних передумов формування протиправної поведінки належать такі особливості темпераменту, пізнавальної та емоційно-вольової сфери дитини, її характеру, світогляду, мотивації та ціннісних орієнтацій, які роблять її чутливою до психо-травмуючих ситуацій, зменшують її здатність опиратися негативним соціальним впливам і знаходити правомірні способи подолання труднощів, зокрема відставання в загальному інтелектуальному розвитку або в розвитку окремих пізнавальних процесів, мови, уваги; педагогічна занедбаність, характерологічні відхилення (акцентуації характеру та психопатії), несформованість комунікативних навичок, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка, екстернальний локус контролю. У підлітковому віці до правопорушень можуть призвести

гіпертрофовані підліткові реакції на надмірний контроль дорослих (реакції емансипації, наслідування, групування). Наявність у людини названих ознак не обов'язково призводить до протиправної поведінки, проте перебіг кількох з них значно підвищує ризик того, що за несприятливих обставин дитина скоїть правопорушення.

Основним засобом соціального контролю делінквентної поведінки традиційно виступає покарання (дисциплінарне, адміністративне, кримінальне). Покарання має забезпечити відновлення справедливості та суспільного порядку, порушеного в наслідок протиправних дій, захистити суспільство від небезпечних дій правопорушника, привести до його виправлення та свідомого повернення до правослухняного життя (ресоціалізацію), попередити протиправні вчинки інших осіб, компенсувати шкоду, завдану постраждалим. Проте традиційні покарання, що передбачають нанесення зворотньої шкоди правопорушнику або ізоляцію його від суспільства (фізичні покарання, позбавлення волі, штрафи, примусові роботи, відрахування із навчальних закладів або трудових колективів тощо) повністю не забезпечують виконання вказаних функцій, адже вони не усувають об'єктивних причин правопорушення, не впливають на чинники, що призвели делінквента до соціальної дезадаптації, і через ізоляцію та стигматизацію (навішування ярлика злочинця) посилюють його конфлікт із суспільством. Значно більші реабілітаційні та реінтеграційні можливості мають відновне правосуддя (безпосереднє подолання конкретних наслідків правопорушення самим правопорушником у спосіб, що визначається ним і постраждалими) та застосування альтернативних покарань (громадські роботи, звільнення від відбування покарання з випробуванням, апробація), пов'язаних із проведенням з правопорушником комплексної психолого-педагогічної та соціальної роботи.

Соціально-педагогічна робота із засудженими у виправних (пенітенціарних) закладах передбачає надання їм допомоги в адаптації до умов відбуття покарання, корекцію делінквентних уявлень і цінностей, формування навичок, необхідних для життя після виконання звільнення, підтримку соціально корисних зв'язків засуджених. Постпенітенціарна допомога засудженим здійснюється соціальними службами та спрямована на забезпечення екс-в'язнів належними матеріально-побутовими умовами, допомогу в працевлаштуванні та в подоланні психологічних проблем. Соціально-педагогічна робота з особами, що скоїли правопорушення, проте залишились під наглядом установ виконання покарання без позбавлення волі, здійснюється соціальними службами за місцем проживання або спеціалізованими службами апробації та передбачає контроль за поведінкою неповнолітнього, за дотриманням ним умов альтернативного покарання,

норм моралі та права, психологічну та педагогічну реабілітацію засудженого, захист його від негативного впливу середовища та створення умов для його реінтеграції та реадaptaції в суспільстві.

Профілактика делінквентної поведінки передбачає здійснення правової просвіти громадян, заходи з покращення соціально-економічної ситуації, сприяння зайнятості населення, створення умов для змістовного проведення дозвілля та підтримку корисної соціальної активності, формування в дітей та молоді необхідних для життя в суспільстві навичок, попередження домашнього насильства над дітьми, надання соціальної і психолого-педагогічної допомоги сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, проведення індивідуальної соціально-педагогічної роботи з дітьми груп ризику.

Можна констатувати, що межі девіантної поведінки рухливі, оскільки залежать від змін, що відбуваються в суспільних ціннісних ієрархіях. Незважаючи на те, що більшість завжди дотримується конформного ставлення до норм, саме девіантна поведінка по-справжньому окреслює кордони припустимого. На думку Е.Гофмана, усі люди певною мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає канонам соціально прийнятної поведінки. Соціальний ідеал є ідеалом саме тому, що його практично неможливо досягти. Отже, девіації допускаються в тих параметрах, що не порушують функціонування групи в цілому.

Виникає запитання: хто або що визначає, девіантною чи нормальною є певна поведінка? Як пише автор теорії стигмації Х. Беккер, дії не є природно добрими чи поганими, нормальність і девіація визначаються соціально. Осуд з боку інших людей, засобів масової комунікації, що формують громадську думку, приводить до поступової зміни власної ідентичності та прийняття цінностей девіантних субкультур з їх аномальною соціальною солідарністю.

Нормальна особистість порівняно безпроблемно проходить соціалізацію, відповідає очікуванням свого оточення, не втрачаючи відповідальності за власний розвиток, зберігаючи свою неповторність і самостійність. Особистість девіантна чи то впадає в залежність, стаючи надто конформною, чи демонструє стійку дезадаптивність, постійно протиставляючи свої інтереси інтересам оточення.

Нормальність особистості визначається її активною й самостійною життєвою позицією, її потребою в самопізнанні та прояві внутрішнього потенціалу, її прагненням вчасних самостійних реконструкцій просторово-часової структури життєвого світу. Людина, для якої характерні поведінкові девіації, зазвичай має проблеми із саморегуляцією та рівнем самоприйняття, її самооцінка не є стійкою, рівень самоповаги невисокий і труднощі з

визначенням міри власної активності, міри відповідальності, діапазону своєрідності досить помітні.

У сучасному постнекласичному світі, де розмаїтість форм реагування на події, способів побудови взаємин стає все більш самоцінною, девіації вже далеко не завжди засуджуються, потребуючи корекції. Суспільство, що будує неієрархічний світ, поступово відмовляється від полярних оцінок поведінки особистості, якщо ця поведінка нікому не заважає. І деякі девіації, що проявляються, наприклад, у юнацькому одязі, вже майже нікого не дивують, оскільки зростає ступінь прийняття таких відхилень.

Проте аморальні вчинки, наслідки яких негативно позначаються на інших людях, безумовно потребують суспільного втручання. Серед їх причин називають як наслідки неправильного виховання, так і негативні ситуативні впливи. Вимоги деяких підліткових та юнацьких угруповань, прийняті в них асоціальні ціннісні орієнтації, жорстка підпорядкованість лідеру нерідко підштовхують незрілу особистість до стійких поведінкових девіацій. Загострені акцентуації характеру і психопатії також стають підґрунтям аморальної поведінки, яку неможливо ігнорувати.

У сучасному світі з його все більш відкритими кордонами і високою терпимістю до індивідуальної своєрідності тенденції, девіації певної частини населення зростають. Отже, від соціальної психології очікується розроблення і впровадження ефективних індивідуальних та групових методів допомоги девіантним особистостям із метою полегшення їх адаптації до нового соціуму.

Таким чином, провідною закономірністю ненормативного психічного розвитку є відхилення ступеня опосередкованості пізнавальної функції психіки за рахунок недорозвинення (надрозвинення) пізнавальної діяльності дитини. Ненормативність на рівні індивіда характеризують психічні новоутворення, що відображають відсутність соціальних умов, необхідних для повноцінного розвитку дитини. Найчутливіша для них потреба у спілкуванні: при її незадоволенні страждають самосвідомість, відкритість світу, форми спілкування, орієнтовані на особистість іншого, прив'язаність [58].

У формуванні таких новоутворень істотну роль відіграє неправильне виховання. Наприклад, емоційне неприйняття сприяє формуванню жорстокості. Уже у рольовій грі жорстокі діти не зважають на бажання інших, б'ються, вибирають у партнери слабших і менших за себе. Гіперопіка стримує формування відповідальності та інших, пов'язаних із волею властивостей. Потурання зумовлює неадекватний рівень домагань, шкодить умінню самостійно висувати цілі й досягати їх у спільній діяльності, розвиває жадібність. Завищені вимоги нерідко спричиняють неврози.

Жорстокість породжує пасивних, безініціативних, брехливих або ж жорстоких людей.

Отже, неправильне виховання – своєрідна соціальна ситуація розвитку, що призводить до формування ненормативних властивостей характеру – соціально засуджуваних способів задоволення потреб. Зокрема, жорстокість – нездатність до емпатії – може бути способом задоволення потреби в самоствердженні за рахунок приниження іншого. Жадібність – ненаситне прагнення до привласнення певних предметів і засоби їх досягнення – потреби в освоєнні світу. Брехливість, яка починається зі спроб дитини щось приховати, переростає у стійку тенденцію до створення у тих, хто оточує, образу ідеального Я – потреби бути особистістю. Формування таких властивостей припадає на сенситивний період виникнення відповідних їм потреб.

Неповне виховання також обмежує соціальну ситуацію розвитку дитини, бо нерідко має своїм результатом вередливість, упертість. До того ж, у підлітків, як відгук на відсутність батька, формується неповна, а часом і неадекватна статева ідентичність, вони ухиляються від тісних контактів, можуть відмовлятися від самовизначення, вибирають негативні зразки для наслідування.

Умовне виховання, яке супроводжує відсутність матері і побуває в інтернатному закладі, взагалі згубно впливає на психічний розвиток. Як справедливо наголошують психоаналітики, мати – необхідний компонент соціальної ситуації розвитку дитини, від якого залежать майже всі психічні новоутворення, причому не лише перших років життя. За її відсутності надовго залишаються незадоволеними ті потреби, які, за А. Маслоу, посідають нижчі щаблі в його ієрархії: потреба в безпеці, потреба в любові і прихильності, потреба у визнанні й оцінці. Незадоволеність потреб породжує механізми психологічного захисту, покликані знизити чутливість дитини до чинників, що впливають на них, і забезпечити асоціальну адаптацію. Проте новоутворення, що виникають при цьому (способи такої адаптації), мають компенсаторний характер і тому є, швидше, квазінормативними властивостями характеру. Вони не можуть повною мірою компенсувати відсутність нормативних властивостей: у критичних життєвих ситуаціях індивід вдаватиметься до "природних" для нього способів задоволення потреб. Та й у будь-якому разі психологічний захист обмежує можливості людини, змушує її боронитися від світу, натомість, щоб продуктивно взаємодіяти з ним.

Таким чином, властивості характеру, які виникають на ґрунті неправильного, неповного та умовного виховання, є ненормативними психічними новоутвореннями. Як і нормативні, вони породжуються

діяльністю у певній соціальній ситуації розвитку, в процесі якої виникають і нові потреби, і нові способи їх задоволення. Але якщо у гіршому випадку це соціально прийнятні способи, то у другому – такі, що не відповідають соціальним нормам. Саме з позицій останніх, відповідні цим способам властивості характеру, кваліфікуються як ненормативні. Серед них жорстокість, жадібність, брехливість тощо нерідко стають підґрунтям протиправної поведінки. Не випадково 85% тяжких насильницьких і 50% усіх інших злочинів безпосередньо пов'язані з деформацією сфери потреб осіб, які ці злочини скоїли [48, 174].

Тим часом позиція батьків, їх ставлення до дитини та до особливостей її психіки відіграють вирішальну роль у тому, чи буде порушення компенсованим чи, навпаки, ускладниться. В цьому контексті доцільним буде, на нашу думку, розглянути проблему депривації.

Депривація (лат. *deprevatio* втрата) – відсутність можливості чи її недостатність для задоволення людиною якої-небудь життєво важливої психічної потреби [65, 62]. Депривація виникає в умовах спеціальної деприваційної ситуації, коли обставини не сприяють задоволенню потреб. Розрізняють три види психічної депривації: сенсорну, емоційну, соціальну.

Сенсорна депривація – часткове чи повне позбавлення дитини сенсорних (чуттєвих) потреб, неможливість виконувати сенсорні дії щодо сприйняття об'єктів. Причина виникнення деприваційної ситуації – не сформованість відповідних (зорових, слухових, тактильних) аналізаторів, органів чуття чи відсутність відповідного досвіду сприйняття відповідних об'єктів, що призводить до виникнення деформованих образів (уявлень) про об'єкт.

Емоційна (афективна) депривація – обмеження можливостей дитини виявляти своє ставлення до предметів чи явищ оточуючої дійсності, відсутність умов для розкриття чи розвитку емоційного досвіду. В екстремальних (критичних) ситуаціях, коли дитина не здатна знайти адекватний вихід, вона вдається до відповідних афективних реакцій: страху, уникання, агресії тощо. Емоційна депривація виникає тоді, коли дорослі не дозволяють дитині виявляти свої емоції, не дають можливості дитині вибирати емоційний малюнок у поведінці. Тому в дитини накопичується негативна енергія, яка є підґрунтям до формування невротичного типу особистості.

Соціальна депривація виникає, як і попередні. Вона виявляється в обмеженому колі спілкування дитини, стихійному характеру зв'язків і ставлень, уникненні об'єктивних соціальних ролей, які дитина повинна виконувати відповідно до віку в різних видах діяльності. Формування даного виду депривації частіше за все спостерігають у дітей, які позбавлені

батьківського піклування, знаходяться в закритих виховних закладах. Появі такої депривації досить часто сприяють дорослі: батьки відмовляються від дитини чи проявляють до неї байдужість, вихователі невинувато дистанціюються від неї, демонструють жорстку виховну модель. Депривація нерідко супроводжується ізоляцією дитини від батьків, від середовища ровесників, від сприятливих умов соціального розвитку. Діти, схильні до депривації, позбавлені спілкування з іншими людьми, не відчують доброзичливого ставлення до себе як з боку близьких, так і з боку інших людей. У зв'язку з цим у них менше реалізуються фізичні потреби. Такі діти отримують набагато менше необхідної їм стимуляції для розвитку почуттів. Недостатність адекватних соціальних і емоційних стимулів у дітей, які виховуються в подібних умовах, сприяє відставанню в фізичному та розумовому розвитку, у формуванні їхнього ставлення до інших. Для попередження розвитку депривації варто враховувати такі умови:

1. З раннього дитинства надавати дитині необхідну кількість і якість різноманітних стимулів із зовнішнього середовища (звукових, слухових, тактильних), аби в дитини розширювалось коло сенсорних відчуттів й уявлень.

2. Диференціювати коло об'єктів – носіїв цих відчуттів, допомагати дітям самостійно оволодівати цими об'єктами (вчити дітей співати, танцювати, слухати музику, спілкуватись з тваринами тощо).

3. Спілкуючись з дитиною намагатися знайомити її з різноманітними почуттями, пояснюючи їх природу та прояви.

4. У процесі навчання, в інших видах діяльності створювати більше ситуацій, які вимагають від дитини вияву позитивних почуттів і переживань.

5. Створювати для кожної дитини ситуації входження, адаптації в суспільство; особливо це необхідно тоді, коли вона це робить вперше – дитячий садок, перший клас, світ дорослих.

6. Заохочувати прагнення дитини оволодівати новими соціальними ролями, стимулюючи не тільки оволодіння тими ролями, які необхідно, але й в набутті відповідних соціальних вмінь і досягнення позитивного результату.

Відомо, що навіть за відсутності первинного дефекту, викликаного хворобливим процесом, психічний розвиток дитини може бути порушений під впливом негативних факторів мікросоціального оточення. Несприятлива сімейна атмосфера, психічна депривація призводять до психопатичного та невротичного розвитку, неврозів, затримки психічного розвитку тощо. Тому корекція сімейних стосунків, формування правильного ставлення батьків до дитини є обов'язковою умовою оптимізації виховного процесу.

За наявності первинного дефекту навіть благополучна сімейна обстановка автоматично не гарантує сприятливої соціальної ситуації

розвитку дитини, особливо у шкільному віці. Усвідомлення дитиною своєї неспроможності в навчальній діяльності (а те, що вона не може так само легко та швидко виконати завдання, як її однокласники, дитина розуміє швидко) вже саме по собі є психотравмуючим фактором. Якщо ж учитель починає сварити та соромити дитину за погану успішність, а батьки карати, то така соціальна ситуація розвитку призводить до формування вторинного дефекту, появи негативних особистісних якостей, психогенної шкільної дезадаптації тощо. Тому корекція цієї ситуації в даному випадку полягає або в зміні ставлення до учня (якщо це можливо), або в переведенні дитини в інший клас, або (якщо порушення психічного розвитку значно ускладнюють навчання) у відповідну спеціальну школу: логопедичну, допоміжну, для дітей із затримками психічного розвитку тощо.

У сучасних концепціях гуманістичної психології велике значення надається дитячо-батьківським стосункам, особливо емоційному контакту матері з дитиною.

Із самого раннього віку, ще до того, як дитина починає усвідомлювати себе, вона вже відчуває ставлення до себе, почувавши себе улюбленою або знехтуваною. Природно, що ці почуття дитини пов'язані насамперед із стосунками з матір'ю, оскільки зв'язок її з матір'ю найтісніший (у перші місяці життя – симбіотичний) та емоційно насичений. Любов матері, її підтримка та цілковите прийняття дитини, що проявляються в постійному контакті, ніжності та дбайливому догляді, є фундаментом формування гармонійної емоційно-стійкої особи. Якщо мати внутрішньо нехтує дитиною, то, незважаючи на гарний догляд та зовнішні прояви уваги (сина або дочку навчають ввічливості, пристойності, розвивають інтелект, контролюють спілкування, але не цікавляться їхніми переживаннями, внутрішнім світом), тісний емоційний контакт не виникає. Відсутність упевненості дитини в постійності та надійності любові матері, її незмінній підтримці та повному прийнятті проявляється згодом у спотвореннях особистісного розвитку підростаючого сина чи дочки. Діти, що виростили в ситуації емоційного знехтування, виявляються нездатними до прихильності та любові, в них відсутнє почуття спільності з іншими людьми, їм притаманна холодність, відштовхування інших та несприйняття себе. Ці якості знаходять свій прояв в агресії, спрямованій або назовні (аж до асоціальної поведінки), або на свою особу (схильність до самоушкоджень). Таким чином, відсутність або недорозвиток позитивних емоційних стосунків із близьким сімейним оточенням (насамперед з матір'ю) може становити основу ненормативного розвитку особистості. Тому не випадково серед вихованців дитячих будинків так часто трапляються діти з психопатичними рисами характеру та більш серйозними відхиленнями в розвитку особистості

(хоч тут, природно, слід ураховувати й генетичну обтяженість цих дітей), інший варіант спотвореного розвитку особи формується внаслідок руйнування (чи навіть загрози руйнування та розриву) раніше сформованого позитивного емоційного контакту. Якщо мати вимушена надовго розлучатися з маленькою дитиною (від'їзд на заробітки, необхідність госпіталізації, влаштування дитини в ясла), то це залишає незагоєний слід у розвитку її психіки. При цьому різка негативна реакція на розлуку виникає не внаслідок поганого догляду за дитиною, а як емоційне переживання втрати конкретної близької людини. У цьому випадку спотворення в особистісному розвитку формується за невротичним типом. Такі діти невпевнені в собі, тривожні, боязкі, залежні, їм притаманні жадоба любові та нав'язливий страх втратити об'єкт прихильності. За найменших ускладнень вони плачуть, ображаються, втрачають цільову орієнтацію, що призводить до дезорганізації діяльності.

Необхідно підкреслити, що такі відхилення в особистісному розвитку трапляються не тільки в тих дітей, які часто опинялися в ситуації розлуки з матір'ю, але й у тих, які виховувалися в ситуації постійної загрози розриву позитивних емоційних зв'язків з нею. Це стосується тих випадків, коли батьки як основний дисциплінарний метод використовують погрозу кинути дитину ("Перестань плакати, а то зараз віддам тебе дядькові!") або розлюбити її ("Не скигли, не лізь до мене, я тебе такого не люблю!"); коли дитину звинувачують, що через її поведінку захворіла мати або померла бабуся й т. ін.; коли дитину використовують як спосіб тиску на чоловіка чи дружину під час сімейних сварок або розлучення; коли за неслухняність та неуспіхи в навчанні дитині оголошують довготривалий бойкот або застосовують покарання, що принижує її гідність тощо.

Постійна загроза розриву позитивних емоційних зв'язків із найближчими людьми, дефіцит сталої духовної близькості з ними ускладнюють ідентифікацію дитини з батьками, що змушує її шукати співчуття, співпереживання та зразки для наслідування поза сім'єю.

Відомо, що дитина, яка народилася цілком здоровою, може мати серйозні відхилення в особистісному розвитку через несприятливе сімейне оточення. Внутрішньосімейні конфлікти, відсутність одного з батьків, неправильні виховні дії, рання ізоляція дитини від сім'ї тощо спричиняють формування негативних рис особистості та невротичних проявів.

Порушення поведінки в дітей спостерігаються вже в дошкільному віці. Дослідження показують, що в п'ятирічному віці 37 % хлопчиків та 29 % дівчаток мають відхилення в поведінці. У хлопчиків дещо частіше, ніж у дівчаток, фіксуються підвищена збудливість, некерованість, розгальмованість у поєднанні з агресивністю (забіякуватістю), конфліктність

та незлагідність. У дівчаток переважають лякливність, підвищене емоційне реагування, схильність ображатися, плакати та засмучуватися [47, 38].

Вступ дитини до школи висуває нові вимоги до неї, що нерідко стає додатковим фактором виникнення відхилень в особистісному розвитку. Існує навіть спеціальне визначення для психічних розладів такого роду – дидактогенії. Педагогічно неграмотні виховні дії вчителя можуть стати причиною тих особливостей інтелектуальної діяльності учня, які часто сприймаються як розумова відсталість. Більшість дітей, які миттю та беззаперечно не виконують вимог учителя, викликають у нього нетерпіння, роздратування, неприязнь. Гримання, погрози, а інколи й образи породжують у дитини стан загальмованості. Загальмований стан дитини – це мимовільно ввімкнене захисне гальмування, необхідне для того, щоб не допустити продовження дії, руйнівної для психіки. Повторення таких стресових для дитини ситуацій закріплює "гальмівну реакцію" на зауваження та різке звернення вчителя, вона стає звичною. Потім такий спосіб реагування поширюється й на інші ситуації ускладнень інтелектуальної діяльності. Паралельно з гальмівною реакцією на різкий тон учителя в учня закріплюється звичка до відмови від розумових зусиль. Так складається враження, що дитина розумово відстала, оскільки знань вона майже не засвоює.

При високому рівні інтелекту, незважаючи на вказані негативні фактори, дитина часто все ж справляється з навчальною програмою, хоч у неї можуть спостерігатися відхилення в розвитку особистості за невротичним типом. Не випадково серед молодших школярів відсоток дітей з невротичними відхиленнями більший, ніж серед дошкільників, а в 10-річному віці кількість нервових дітей досягає 56% (серед хлопчиків).

Із вище сказаного можна констатувати, що специфічними відхиленнями в особистісному розвитку дітей дошкільного і особливо молодшого шкільного віку є різного роду психогенії: гіперактивність, агресія, емоційні порушення, шкільна тривожність, психогенна дезадаптація тощо.

Процес подолання важковихованості містить кілька етапів:

1) *діагностичний* – визначає взаємовідносини між суб'єктом, об'єктом і навколишнім середовищем, характеристику відхилень від норми, причини педагогічної несприйнятливості;

2) *прогностичний* – формування мети перевиховання на основі діагностичних відомостей і визначення завдань прогнозу; виявлення причин небажаної поведінки й пошук оптимального варіанту перевиховання; визначення й планування заходів щодо покращення мікроклімату в сім'ї, школі; нормалізування стосунків педагогічно занедбаних дітей із оточуючими з метою зняття небажаних рецидивів негативної поведінки;

3) *виконавчий* – практична робота; розробка плану конкретної програми нормалізації психічного соціального життя дитини, визначення засобів діяльності, термінів, виконавців; стимулювання самовиховання з метою мобілізації внутрішніх резервів особистості з подолання негативних якостей.

У кожному конкретному випадку вплив на важковиховану дитину повинен узгоджуватися з впливом на середовище, що її оточує, та бути індивідуальним, відповідно до причин і характеру викривлення моральної позиції підлітка, особливостей ситуації, умов його життя й виховання.

Середовище, що стимулює розвиток дитини, створюється тими дорослими, які піклуються про неї. Як відомо, міжособистісні відносини між дітьми і тими, хто їх виховує, дають вирішальний вплив на психічний розвиток перших. Під час годування, сповивання, купання і одягання дітей батьки і інші люди, що піклуються про них, служать постійним джерелом стимуляції. Розмовляючи і граючи з дітьми, вони наочно показують їм не тільки відносини між предметами, але і взаємостосунки між людьми, заохочують їх до досягнень в оволодінні мовою. Навіть найпростіші дії, засновані на наслідуванні, включені в контекст складної соціальної взаємодії між дитиною і дорослим, що піклуються про нього.

І навпаки, діти, які виховувалися в різних лікувальних установах або ростуть у неблагополучних сім'ях, позбавлені уваги чуйних дорослих, тих, що пристосовують свою діяльність по догляду за дитиною до індивідуальних її особливостей. У цих випадках, ймовірно, має місце недолік зв'язаного зворотного зв'язку від тих, хто доглядає за дитиною. Іншими словами, яка не була б поведінка дітей, їм майже нема можливості вплинути на навколишнє середовище. Вони практично не одержують безпосереднього заохочення у формі послідовного і зв'язаного зворотного зв'язку за появу у них таких соціальних і мовних досягнень, як усмішка, крик і вокалізм. Багато хто з цих дітей на власному досвіді переконуються в тому, що їх спроби впливати на оточення ні до чого не призводять, і не намагаються робити це надалі. Тому вони часто проявляють пасивність або регресію у відповідь на нездатність змінити оточуюче середовище і викликані цим фрустрації.

Подолання педагогічної занедбаності й важковихованості неповнолітніх можливе тільки за умов об'єднання зусиль, розподілу функцій, координації впливів сім'ї, школи та інших соціальних інститутів виховання для створення гуманістичного, комфортного, безпечного й педагогічно організованого середовища.

1.2 Психологічні особливості емоційних порушень в дитячому віці

Роль емоцій у житті людини надзвичайно важлива. Відомо, що вже в дітей дошкільного віку є статева емоційна диференціація. Як зазначає В.Е. Каган, діти обох статей 4-6 років вважають, що дівчатка кращі за хлопчиків з тією різницею, що в хлопчиків емоційна установка "хлопчики гірші за дівчаток, і я поганий", в дівчаток – "дівчатка кращі за хлопчиків, і я гарна". У дітей шкільного віку ця тенденція залишається [32].

Важлива роль емоцій і у педагогічному процесі. А.М. Фоміна встановила, що більш як половина дітей у початковій школі перебуває у підвищеному і високому ступені тривоги стосовно перевірки знань, до 85% пов'язує це зі страхом покарання й острахом розчарування батьків. Інша причина тривоги – "труднощі у навчанні". Розповсюдженими причинами тривоги в школярів є [4, 180-181]:

- перевірка знань під час контрольних та інших письмових робіт;
- відповідь учня перед класом і страх помилки, яка може спричинити критику вчителя й сміх однокласників;
- одержання поганої оцінки (причому, це може бути досить високий бал, в залежності від домагань школяра та його батьків);
- незадоволеність батьків успішністю дитини;
- особистісно значуще спілкування.

Розвиток емоційно-вольової сфери – один із найважливіших компонентів психологічної готовності до школи. Як відомо, дитина у 6-7 років уже вміє підпорядковувати мотиви, володіти своїми емоціями, намагається співвідносити власні дії і бажання з діями та бажаннями навколишніх. Особливі вимоги до волі дитини ставлять ситуації, у яких зіштовхуються протилежні мотиви. Найважчим є момент вибору, коли відбувається внутрішня боротьба соціальних норм та імпульсивних бажань.

З одного боку, зі вступом до школи збільшується кількість вимог, очікувань, акцент робиться на те, що учень "повинен", а не на те, що він «хоче». З іншого боку, першокласнику приємно бути і почувати себе дорослішим, відповідальнішим, бачити, що навколишні сприймають його як школяра. Природно, таке положення викликає амбівалентні переживання: це і прагнення виправдати очікування, і страх виявитися поганим учнем. Ці протиріччя можуть породжувати фрустрацію. "Незадоволені домагання викликають негативні афективні переживання тільки тоді, коли виникає розбіжність між цими домаганнями і такими здібностями дитини, що у змозі забезпечити їх задоволення. Домагання дитини, тобто ті досягнення, яких вона будь-що хоче домогтися, ґрунтуються на виниклій у попередньому

досвіді визначеній оцінці своїх можливостей, тобто самооцінці. Ця самооцінка стала для неї звичною, у результаті чого виникла потреба зберегти як її, так і заснований на ній рівень домагань. Однак у тих випадках, коли це прагнення фактично не може бути задоволене, виникає конфлікт. Визнати свою неспроможність – це значить для дитини піти наперекір із наявною в неї потребою зберегти звичну самооцінку, чого вона не хоче і не може допустити" [64, 218-219].

У такому випадку дитина знаходиться в школі у ситуації неуспіху, і її реакція на неуспіх носить, як правило, неадекватний характер: вона чи відкидає свій неуспіх, чи шукає причини в зовнішніх обставинах, але ні в якому разі не в собі. У дитини виникають своєрідні конфлікти між рівнем домагань (які мають завищену самооцінку, або навпаки, невпевненість у собі) і фактичним становищем дитини в класі. Довготривале збереження афективних переживань і афективних форм поведінки призводять до формування відповідного ставлення дітей до інших людей, себе, діяльності. Ми бачимо, що для школяра ці реакції мають захисний характер, учень не бажає допустити у свідомості, що щось може похитнути його самооцінку. Тому, наприклад, підвищена вразливість як одна з форм афективного поведіння, виникає в результаті того, що учень неадекватно оцінює ситуацію: він вважає, що оточуючі є несправедливими: вчитель, який поставив низьку оцінку, батьки, що покарали його ні за що, однокласники, що жартують над ним тощо.

Однією з найбільш розповсюджених труднощів у роботі з дітьми молодшого шкільного віку є їхня емоційна нестійкість, невірноваженість. Часом дорослі не знають, як поводитися з надмірно впертими, вразливими, забіякуватими школярами, чи, наприклад, з дітьми, що занадто болісно переживають будь-яке зауваження, плаксивими, тривожними. Допомогти вчителю розібратися в можливих причинах таких проявів емоційних переживань у кожній конкретній ситуації може шкільний психолог.

Умовно можна виділити три найбільш виражені групи так званих важких дітей, що мають проблеми в емоційній сфері [54, 447-448].

Агресивні діти. Безумовно, у житті кожної дитини бували випадки, коли вона виявляла агресію, але, виділяючи дану групу, ми звертаємо увагу насамперед на ступінь прояву агресивної реакції, тривалість дії і характер можливих причин, часом неявних, що викликали афективну поведінку.

Емоційно розгальмовані діти. Діти, що відносяться до цього типу, на все реагують занадто бурхливо: якщо вони показують, що вони в захваті, то в результаті свого експресивного поведіння заводять увесь клас; якщо страждають, їхні плач і стогін будуть занадто голосними і зухвалими.

Занадто сором'язливі, вразливі, боязкі, тривожні діти. Вони

соромляться голосно і явно виражати свої емоції, будуть тихо переживати проблеми, боячись звернути на себе увагу.

Безсумнівно, характер прояву емоційних реакцій пов'язаний із типом темпераменту. Як ми бачимо, діти, що відносяться до другої групи, є, швидше, холериками, а представники третьої групи – меланхоліками чи флегматиками.

Більш детально зупинимось на психологічних особливостях та причинах агресивності дітей.

Агресивність (лат. *agredi* – нападати) – короткочасний емоційний стан або індивідуальна риса особистості, для яких характерна стійка готовність людей до дій, спрямованих на заподіяння психологічної або фізичної шкоди [65, 5].

За останні десятиліття у всьому світі, особливо в країнах пострадянського простору, відзначається зростання насильницьких дій різного масштабу. Вкрай гострою на даний час є проблема дитячої та підліткової злочинності та асоціальності, насилля стосовно дітей, агресії і деструктивності у сімейних взаєминах.

Проблему агресивної поведінки досліджували вчені протягом багатьох століть, розглядаючи її з різних позицій – філософії, релігії, науки. Але тільки у ХХ столітті вона стала предметом систематичного наукового пізнання.

У світовій психологічній практиці існують різні погляди на природу дитячої агресії й, відповідно, різні підходи до її попередження та контролю. Проблема попередження агресії виникла давно. Ще в XVII столітті Т. Гоббс уважав, що агресія як поведінкова реакція вимагає в кінцевому підсумку якогось обмеження діянь людини, у тому числі й суворого контролю. У психології напрацьовано багато методів корекції та попередження агресії. Безумовно, визначальне місце у розв'язанні проблеми контролю агресії належить розумінню самої природи даного феномена. Розглянемо основні підходи до попередження агресії та агресивних тенденцій.

Психоаналіз та етологічна теорія агресії спирається на положення, що витіснення постійно пульсуючих агресивних імпульсів неможливе, тому основним методом подолання агресивних тенденцій є *катарсис* та відреагування. Звідси основний шлях корекції агресивності – вихід агресивних імпульсів соціально прийнятним способом: У К. Лоренца – це ритуали, у З. Фрейда – гра. Чимало праць присвячено проблемі розрядки агресії на різних об'єктах, що постає у вигляді ляльки, подушки чи реакцій під час перегляду відеофільму, у процесі спортивних змагань тощо. Однак результати експериментальних досліджень украї суперечливі і підтверджують як ідею катарсису, так і протилежну концепцію – *стимулювання*

агресії, що розглядається у рамках теорії соціального научіння. Так, Г. Парене вважає, що основним шляхом подолання почуття ворожості є відреагування енергії, котра накопичилася через вербальне контактування в контексті значущих взаємостосунків дітей з батьками. Е. Крейрн переконана, що одне з важливих завдань – допомогти дітям усвідомити свої почуття і навчити володіти ними. Основними шляхами подолання негативних емоцій тут і є катарсис та усвідомлення почуттів, бажань, тобто формування психорегуляції поведінки.

Отже, при розгляді агресії як вродженого інстинкту контроль пов'язувався з катарсисом, тобто з соціально прийнятними способами виходу агресивних тенденцій організму (З. Фройд, К. Лоренц та ін.). Проте подальші дослідження виявили обмежений характер застосування названих методів.

Поведінковий підхід, у рамках якого агресія розглядається як поведінкова реакція на певний стимул, спрямований на модифікацію стимульно-реактивних зв'язків, що визначають прояви активності індивіда у зовнішньому середовищі та його взаємини з ним. Сюди входить три напрямки – психокорекція у рамках теорії класичного обумовлення, теорія оперантного научіння, когнітивна психологія. Зокрема представники фрустраційної теорії вважають, що агресію можна редукувати шляхом виключення факторів, що сприяють її формовияву. В концептуальних рамках даної теорії експериментально доведена неможливість катарсису як головного методу усунення агресії. Так, згідно з А.А. Басса, якщо агресія супроводжується гнівом, то вона може призвести до катарсису, а якщо не супроводжується, то, навпаки, від своєї реалізації тільки посилюється. Натомість Л. Берковіц не зміг віднайти простих і неспростовних результатів на підтримку ідеї про те, що у результаті інтенсивної фізичної діяльності агресія знижується. Зворотне доводить психіатр Вільям Меннінгер, говорячи що змагальні ігри забезпечують задоволення інстинктивного агресивного потягу.

Більшість свідчень, які на сьогодні отримані, не підтверджують гіпотезу катарсису. Справа в тому, вважає Е. Аронсон, що у людей агресія залежить не тільки від напруження, яке вони відчувають, а й від того, що вони думають. Здебільшого ситуація насилля не знижує тенденції до насилля, а породжує його подальше зростання. Тут, на думку автора, діє *когнітивний дисонанс* через виправдання себе і доведення провини постраждалого.

У форматі *теорії соціального научіння*, представниками якого є А. Бандура, А. Басс, Д. Зільман, стверджується, що агресивність, будучи научуваною формою людської поведінки, відкрита для впливу через видалення умов, спрямованих на її виникнення. Тому до основних шляхів

подолання агресії належать або адекватна модель, або заохочення чи покарання. Так, Е. Аронсон пропонує такі способи ліквідування агресії:

1. чистий розум, коли важливе чітке розуміння того, що агресія не бажана для самих себе;
2. покарання як неефективний спосіб, що не знижує агресивності;
3. схвалення альтернативних форм поведінки у випадку, коли агресія використовується як привернення уваги до себе – ефективний спосіб;
4. наявність неагресивних моделей поведінки;
5. формування емпатії стосовно інших людей.

З кінця 70-х років ХХ століття відбувся перегляд значення і ролі покарання, котре вважалося одним з головних способів стримування агресії. Його стали вивчати як спосіб навчіння та закріплення агресивності. Потенційна можливість покарання діє на свідомість і сприяє більш уважному ставленню людини до наслідків своїх агресивних дій, тобто змушує піддавати контролю свої агресивні відреагування. Коли ж реальна загроза покарання відсутня або суб'єктивно не сприймається (наприклад, дошкільниками) як загроза, то тоді закономірно послаблюється й контроль.

Однак вплив покарання на агресивну поведінку не є однозначним. За даними теорії соціального навчіння Л. Бандури, покарання може сприяти як пригніченню агресії, так і її стимулюванню, включаючи оволодіння агресивними формами реагування. На початку 80-х минулого століття розроблялися нові способи стримування агресії. До них належать "когнітивні техніки", які спрямовані на зміну сприйняття потерпілого стосовно мотивів поведінки агресора, а також фізіологічні – аж до хірургічного втручання. Загалом на сьогодні виділяють чотири основні методи фізіологічного контролю за агресивністю: а) хірургічне втручання з подальшим видаленням певних ділянок мозку; б) мозкову електростимуляцію; в) зміну гормонального балансу; г) фармакологічну терапію.

Дослідження В. Марка та Ф. Ервіна вказують на те, що руйнування невеликих фокальних ділянок лімбічної системи призводить до усунення небезпечної поведінки. Вживлення в мозкову тканину електродів дозволяє встановити, які клітини мозку підлягають аномальному збудженню, наслідком якого є вибухи агресії. У результаті пошкоджені ділянки мозку лікують припіканням чи електростимуляцією у тих місцях, де гальмується його нормальна діяльність. К. Мойєр також зауважив, що хірургічне втручання в нервову систему задля контролю агресивності дає змогувилікувати значну кількість пацієнтів з паталогічною ворожістю. І все ж якщо ризик таких втручань і невеликий, то наслідки побічних ефектів

можуть бути непередбачуваними. У зв'язку з цим та з етичних міркувань дані методи використовуються тільки в експериментах над тваринами.

Методи гормонального контролю агресії передбачають виявлення у крові рівня концентрації гормонів, що спричинює агресивні вибухи (щонайперше, тестостерону). Скажімо, фармакологи пропонують використовувати ліки (переважно психотропні), що нівелюють агресивні імпульси. Проте окремі науковці застерігають, що проблема вибіркового психофармакологічного впливу на різні форми агресивної поведінки в клінічному аспекті ще не розв'язана, хоча клініцисти й володіють набором речовин, що здатні тимчасово приглушити відкриті форми такої поведінки. До того ж один і той самий препарат в однієї людини може знижувати ворожість, в іншої, – навпаки, підвищувати її, а у третіх – узагалі не справляти жодного ефекту. Через це передбачити, які лікарські засоби будуть ефективні в контексті погашення агресивних тенденцій, надзвичайно важко. Саме тому їх вживання має бути персоніфіковане.

Багато із стримуючих стратегій вибудовуються з урахуванням принципів функціонування навченої поведінки, включаючи і впливи на внутрішні імпульси. Наприклад, методика "несумісних відповідей", яку запропонував А. Басс, ґрунтується на неможливості організму пережити одночасно два протилежних емоційних стани. А це означає, що будь-які стимули чи умови, що здатні викликати реакції, несумісні з гнівом чи агресією (емпатія, гумор тощо), можуть ефективно використовуватися для попередження агресії. Однак недоліком цього методу є те, що він спрямований тільки на подолання ситуативної агресії.

Г. Паттерменом більше 20-ти років тому запропонована когнітивна програма зниження агресивності в дітей 8-12 років, що полягає у циклі уроків, на яких відбувається обговорення альтернативних стосовно агресивних форм поведінки дій, розігруються різні життєві ситуації. У такий спосіб корекція спрямована на формування гнучкої системи поведінкових моделей від реагування. Ще раніше Норма Фешбах розробила метод подолання агресивної поведінки шляхом навчання емпатії. Вона навчала школярів початкових класів дивитися на події поглядом інших людей. Відтак діти вчилися ідентифікувати чужі емоції, програючи ролі інших людей у різноманітних емоційно напружених ситуаціях, а також усвідомлювали під час групових занять свої власні почуття. Доведено, що схожі "дії з освоєння емпатії" знижують агресивність учнів початкової школи.

Таким чином, зміни поведінкових реакцій через схвалення, покарання, подання неагресивних моделей, розширення поведінкового репертуару, розвиток сприймання є основними методами корекції та попередження

агресивної поведінки у рамках біхевіоризму. Очевидно, вони спрямовані лише на зовнішні ознаки агресивності і не зачіпають внутрішні механізми її виникнення. До речі, окремі вчені (А.В. Запорожець, М.І. Лісіна) вважають спірним погляд авторів на природу соціального підкріплення, адже надто спрощено тлумачиться засвоєння дитиною норм поведінки у суспільстві та, більше того, немає гарантії, що явище, котре має дієве значення для однієї дитини, виконує ту ж функцію стосовно іншої.

Є підстави констатувати, що у психології виділяються два основні методи попередження агресії – катарсис та формування нових поведінкових реакцій. Однак вони зорієнтовані в основному на зовнішні форми прояву агресії. При цьому мета їх профілактики – формування соціально прийнятних способів виходу агресивних тенденцій. Ось чому центром корекційних впливів у психоаналізі є окультурені способи реакції на агресію, в біхевіоризмі – формування усупільненої поведінки.

У рамках теоретико-емпіричних напрацювань *гуманістичної школи*, яка визнає відносну свободу і незалежність особистості, імпульсивно-інстинктивна сфера не відштовхується, проте їй приписується обмежена роль – вона забезпечує, але не керує. Свобода, на думку представників даної школи, полягає у можливості людини вільно керувати своїми потягами та розкривати свій кращий потенціал, самоактуалізуватися, досягати ідентичності самій собі. Пояснюючи механізм стримування агресії, тут використовується *ідея самотрансценденції*, котра є здатність особистості перебувати у відношенні до чогось, бути спрямованою на щось інше, ніж вона сама. Як зазначає Е. Фромм, самоактуалізація коріниться у її здатності любити; причому любов неподільна між "об'єктами" (іншими) і власним Я. Тому ідея самотрансценденції відкидає агресію як заподіяння шкоди іншому, що неминуче веде і до руйнування себе. Звідси формування позитивної спрямованості назовні, заміна системи агресивних установок на прийняття іншого – основний шлях виправлення та попередження неадекватних соціальних дій особи. А.А. Реан пише, що гуманістичний підхід обстоює формування етичної системи цінностей, ідею взаємодопомоги та емпатійного розуміння, утвердження самотрансценденції людського існування. Отож, на думку гуманістів, корекція та профілактика повинні бути спрямовані на формування неагресивної самосвідомості через адекватне задоволення вищих потреб. Причому центром корекційного впливу має бути потребо-мотиваційна сфера, у якій наявні внутрішні причини агресії. Водночас конкретних педагогічних та корекційних методів чи прийомів попередження агресії та позитивної зміни мотиваційної сфери і свідомості особистості в даному напрямі не пропонується.

Відповідно до когнітивних технік, спровокована певним чином агресія може бути скоректована шляхом суттєвих змін в уявленні потерпілого про мотиви поведінки агресора. Значущість впливу пізнавальних процесів і ролі осмислення (інтерпретації) подій на міру збудження і на динаміку сили агресивних реакцій підкреслювали Л. Берковіц та Д. Зільман. На їх думку, якщо людина переглянула свою точку зору на збуджуючий стимул (знайшла пом'якшуючі обставини чи відчула зменшення небезпеки), то сила збудження знижуватиметься. З іншого боку, сильне збудження, впливаючи на свідомість, призводить до імпульсивної агресивної поведінки, оскільки знижує здатність до пізнавальної діяльності, котра уможливорює приглушення агресії. Якщо ж збудження помірне, то дезінтеграції пізнавальних процесів не відбувається і їх перебіг розгортається в напрямку послаблення агресивних реакцій.

За когнітивними моделями Д. Зільмана та Л. Берковіца, агресією можна керувати шляхом адекватної інтерпретації життєвих ситуацій. Причому не заперечується, що агресивна поведінка характеризується імпульсивністю, а тому не підлягає повному контролю. У стані сильного збудження "спрацьовує" навичка агресивного реагування. Виходячи з цього, контроль та корекція агресивної поведінки у дітей можливі за допомогою тренінгу конструктивних способів реагування чи неагресивних звичок у відповідь на провокацію.

Представники *гештальт-підходу* вважають, що агресивні реакції – це результат проекції (всі форми агресії, викликані примусом), інтроекції ("навчена" агресія) чи ретрорефлексії (аутоагресія). Іншими словами, агресію гештальтисти розуміють як порушення процесу саморегуляції, коли актуалізовану потребу не можна задовольнити, тому існує небезпека того, що гештальт залишиться незавершеним. Проте організм прагне відновити рівновагу, а відтак емоція, котра пов'язана з неможливістю задовольнити потребу, обов'язково має бути виражена. Тільки тоді дитина зможе приступити до задоволення інших потреб.

В. Оклендер виділяє чотири етапи у роботі з невираженими емоціями дитини (на прикладі емоції гніву).

Етап I. Потрібно обговорити з дитиною проблему гніву, вказати на сутність гніву, на те, як гнів виявляється і що його викликає.

Етап II. Доречно познайомити дитину з прийнятними методами прояву пригніченого гніву; пояснити те, як найкраще дізнаватися про виникнення гніву і приймати свої агресивні почуття, допомагати їй вибрати спосіб вираження почуття гніву.

Етап III. Роз'яснити способи реального сприйняття почуття гніву, спонукати дитину до того, щоб виявляти гнів безпосередньо й у різних

миролюбних формах - бити подушку, різати газету, бігати навколо дому, малювати почуття гніву. При цьому важливо говорити з дитиною про фізичні відчуття, які пов'язані із почуттям гніву, про тілесні реакції (скорочення м'язів обличчя, шиї, шлунку, котрі можуть викликати біль). Це дасть змогу їй зрозуміти взаємозв'язок між невираженою емоцією та станом її здоров'я.

Етап IV. Насамкінець треба запропонувати дитині вступити у прямий вербальний контакт із почуттям гніву, розширити досвід прямого словесного вираження агресивних почуттів; хай вона скаже все, що хоче сказати тому, хто її образив, нехай у символічній формі зробить те, що хотіла б зробити у реальному житті. Допомагають виражати гнів такі предмети, як поролонова палиця, резиновий ніж, іграшкова зброя.

У вітчизняній психології також розроблялися шляхи подолання та попередження агресивних тенденцій. Так, В.М. Бехтерев, досліджуючи корекцію поведінки, котра відхиляється від норми, виходив з обмеженості тих способів корекції, які ставили позитивне підкріплення бажаної поведінки та негативне - небажаної. Вчений припускав, що будь-яке підкріплення може зафіксувати реакцію. Тому позбавитися небажаної поведінки можна, тільки створивши більш сильний мотив, котрий охопить усю енергію, що витрачається на цю небажану поведінку. Так у психології вперше з'являється ідея про *сублімацію енергії* у соціально прийнятне русло, що активно розробляється психоаналізом.

В українській та російській психології агресивна поведінка переважно розглядалась у концептуальному форматі *діяльничного підходу*. Корекція поведінки спирається на положення О.М. Леонтьєва, згідно з яким позитивно впливати на процес розвитку можна через керування провідною діяльністю. Відтак основний шлях корекції та профілактики агресивної поведінки – це задоволення актуальних потреб у контексті здійснення провідної діяльності та системи значущих взаємостосунків з іншими. Водночас Л.М. Семенюк, досліджуючи агресивну поведінку підлітків, дійшла висновку, що для подолання агресії потрібне їх задіяння до системи соціально корисної праці, котра активізує властиві даному психологічному віку потреби у самоствердженні та самореалізації.

Емпатія, гумор і легка еротика також корегують агресивну поведінку. Експерименти показують, що чим сильніше у людини розвинена здатність до співпереживання, тим рідше вона здійснює агресивні та антисоціальні дії. Зокрема, дослідженнями Р. Берона показано, що у випадку, коли агресор співпереживає своїй жертві, сприймаючи больові сигнали, які надходять від жертви, тим нижчим виявляється рівень наступної агресії нападаючого. Тільки тоді, коли агресор сам постраждав з вини його теперішньої жертви,

стримуючий ефект емпатії відсутній. Більше того, страждання жертви часто постають у ролі фактора, який підкріплює ворожість.

У будь-якому разі гумор має здатність розряджати напружені життєві ситуації. Часто саме жарт здатен погасити конфлікт у зародку. Емпіричні дані Ч. Мюллера та Е. Доннерштейна показують, що доброзичливий сміх чи жарт, як і емпатія, становлять іншу категорію відповідей, несумісних із гнівом та агресією. Так, одній групі обстежуваних, котрі були налаштовані агресивно, демонструвалися розважальні фільми-комікси, а іншій – нейтральні зображення у вигляді пейзажів, меблів тощо. У результаті представники першої групи згодом спрямовували більш слабкі електричні сигнали порівняно з обстежуваними другої.

До реакцій, несумісних з агресією, природно відносять також легке еротичне збудження, що викликане погладженнями, лоскотанням тощо. Експериментально доведено, що такі дії часто призводять до стримування агресивних імпульсів. Однак сильні сексуальні стимули, навпаки, можуть спричинити актуалізацію фізичної агресії. Невипадково в деяких племенах більшу увагу приділяють фізичному дотику, часті погладження сприяють формуванню моделей поведінки, альтернативних агресивній.

Отже, більшість запропонованих підходів розглядають агресію як форму активності. Основним шляхом їх попередження є спрямування даної активності у соціально прийнятне русло – головно через катарсис (психоаналіз), розширення поведінкового репертуару (біхевіоризм), формування неагресивної самосвідомості шляхом адекватного задоволення вищих потреб (гуманістична психологія), зреалізування адекватних віку видів діяльності (діяльнісний підхід).

Згідно з даними педагогічної практики, з агресивними проявами у поведінці дітей учителі та вихователі стикаються вже у початковій школі й навіть у дитячих садках. Сучасні діти ростуть у складний час стрімких змін і руйнування стереотипів, коли усталені моральні принципи зазнають тиску та негативного впливу. Відтак підвищена агресивність дітей – одна з найочевидніших проблем у становленні колективів. Скажімо, ті чи інші форми агресії характерні для більшості дошкільників, але із засвоєнням правил і норм поведінки вони поступаються місцем просоціальним формам поведінки. Однак у певній категорії дітей агресивність не тільки зберігається, а й розвивається, трансформується у стійкі риси особистості. У підсумку знижується продуктивний потенціал дитини, деформується її особистий розвиток.

Агресивними називають такі дії й таке ставлення людини, які, будучи ворожими, водночас не мають будь-яких об'єктивних причин, не можуть бути виправдані обставинами, що склалися, або міркуваннями морального

чи юридичного характеру, зокрема необхідністю самооборони або захисту інших людей. Існують:

1) *вербальна агресія* – вираження негативних почуттів (погроза, прокляття, крик, лайка);

2) *фізична агресія* – фізичні дії проти будь-кого;

3) *пряма агресія* – дія, спрямована проти будь-якого суб'єкта чи об'єкта;

4) *непряма агресія* – дія, яка непрямо спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), та дії, для яких характерні неспрямованість та невпорядкованість (вияви люті, крики в натовпі, штовхання тощо);

5) *інструментальна агресія* – продумані дії задля досягнення певної нейтральної мети;

6) *ворожа агресія* – дії, мета яких – спричинення страждання об'єкта агресивної поведінки;

7) *аутоагресія* – дії, спрямовані на себе (самозвинувачення, самоприниження, нанесення тілесних ушкоджень у формі виривання волосся, здирання шкіри, кусання нігтів, відмови від їжі в підлітковому віці).

Агресивна поведінка може мати прихований, замаскований характер, наприклад, дитина з силою відчиняє двері, роблячи вигляд, що не помітила людини, яка входить.

Характер агресивної поведінки значною мірою визначають вікові особливості. Кожен віковий етап має специфічну ситуацію розвитку й висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до вікових вимог нерідко викликає різні вияви агресивної поведінки. Кризові перехідні періоди супроводжують невдоволеність своїм становищем, протести, вередливість та неврівноваженість. Вікові кризи, які призводять до істотного зростання агресивності, пов'язані з появою нових потреб, які не задовольняють наявні стосунки й уміння. Якщо дорослі переживають кризи кожні 7-10 років, то в дитини кризові явища спостерігаються значно частіше. Вікова динаміка вияву агресивності в дітей відповідає віковим «кризам» в 3-4 роки, 6-7 років і в 14-15 років. Більшість агресивних дій дітей інструментальні, вони зосереджені навколо предметів: діти ламають, забирають, кидають предмети, один в одного, захищають свої речі від спроб відібрати їх тощо. Агресію слід відрізнити від настійливості, яка містить у собі захист майна чи прав (наприклад, відмова дозволити взяти іграшку) або наполегливість у своїх бажаннях та прагненнях.

Хоча рівень агресивності дітей залежить від конкретної ситуації, існують також стійкі індивідуальні розбіжності в схильності до агресивної поведінки. Наприклад, народження нової дитини в сім'ї або розлучення батьків може викликати тимчасове посилення агресії, але сильна агресія, яка

триває більш, ніж кілька місяців, часто є ознакою стійкого типу поведінки. Схильність агресивної дитини сприймати дії іншого як ворожі може бути частиною хибного кола, яке підкріплює та посилює агресивну поведінку. Її агресивна реакція в життєвих ситуаціях може постійно викликати агресивні дії інших.

У результаті агресивна дитина сама часто стає об'єктом нападок з боку інших дітей, і її впевненість у ворожості намірів інших закріплюється.

Агресивність – це не те ж саме, що наполегливість, хоч у побуті люди часто змішують ці поняття. Наполегливість – це дії, спрямовані на досягнення певної цілі, щоб відстояти інтереси окремих людей чи групи, членом якої є певна людина, при цьому права інших людей поважаються і враховуються. Агресія ж, навпаки, спрямована на заподіяння шкоди, збитків та болю, і права інших людей при цьому принижуються.

Зміни і постійність агресії. До того часу, коли діти достатньо підростають, щоб гратися між собою, вони вже проявляють агресію. Коли діти одного-двох років граються, то в них часто виникають конфлікти з приводу іграшок, і діти іноді вирішують конфлікти, використовуючи агресію. Серед малюків та дошкільнят агресивна поведінка – це звичайні поштовхи, стусани, укуси чи спроба відібрати іграшку в іншої дитини.

У старшому дошкільному віці виявляються різні форми агресії. Найбільш поширена форма агресії – це хуліганство, коли агресія не спровокована, її єдина мета – залякати, стривожити і принизити іншу дитину. Типовий приклад хуліганства: дитина без причини називає іншу дитину дурнем і штовхає її.

Дві інші форми агресії зустрічаються рідше, ніж хуліганство. При інструментальній агресії дитина використовує агресію для досягнення певної цілі. Вона виявляється в тих випадках, коли дитина відштовхує іншу дитину, щоб стати першою в черзі, щоб отримати сніданок або забирає в когось із дітей іграшку, яка сподобалась.

При реактивній агресії поведінка однієї дитини викликає агресію іншої. Сюди можна віднести випадки, коли дитина, що програла у грі, б'є дитину, що перемогла, чи коли дитина, яку не вибрали на головну роль, б'є дитину, яка стала головною в грі.

Хуліганство, інструментальна та реактивна агресії у дітей молодшого віку часто виявляються фізично. У міру того, як діти підростають, вони частіше виявляють агресію словами. Особливо розповсюджена форма вербальної агресії – реляційна агресія, коли діти намагаються завдати шкоди іншим, підриваючи їхні соціальні стосунки. За реляційної агресії, в більшій мірі властивій дівчаткам, ніж хлопчикам, діти намагаються нашкочити іншому, примушуючи друзів уникати спілкування з конкретним

однокласником, розповсюджуючи злі плітки або навмисно висловлюються, щоб завдати болю іншим.

Хоч у міру того, як діти виростають, вони частіше переходять до вербальної агресії, фізична агресія все ще зустрічається в дитинстві і отрочстві, особливо у хлопчиків. В одному з досліджень хлопчики IV і VII класів повідомляли, що майже 50% їхніх сутичок з іншими хлопчиками включали фізичну агресію.

Незважаючи на те, що форми агресії змінюються протягом усього розвитку дитини, тенденція окремої дитини до агресії залишається помірно постійною, особливо серед хлопчиків. Купершмідт та Куа визначали агресивність у групі 11-річних хлопчиків, запропонувавши дітям назвати однокласників, які часто влаштовували бійки. Через сім років прізвища більшої половини дітей, класифікованих як агресивні, фігурували в поліцейських протоколах.

Можна зробити висновок, що сумарний рівень виявлення всіх форм агресивності є доволі постійним, а це означає, що дуже агресивні маленькі діти, підростаючи, часто втягуються в злочинну діяльність [33, 304].

Причини агресивної поведінки. Протягом багатьох років психологи вважали, що причиною агресії є фрустрація (коли дітям чи дорослим заважали досягнути цілі, вони ставали фрустрованими і виявляли агресію, спрямовану часто на людину чи предмет). Незважаючи на те, що фрустрація може викликати агресію, вчені більше не вважають, що це єдина причина агресивної поведінки, і тому вони почали вивчати інші фактори: сім'я, телебачення, думки дитини.

Вплив сім'ї. На думку більшості спеціалістів, одне із джерел вияву агресивності в дітей та підлітків – сім'я. Форми проявів агресії в сімейних стосунках містять у собі: пряме фізичне й сексуальне насильство, холодність, образи, негативні оцінки, приниження особистості, емоційне неприйняття дитини.

До сімейних чинників агресивної поведінки дітей належать [65, 6-7]:

- 1) незабезпечення базових потреб дитини, ігнорування її інтересів;
- 2) жорстоке поводження з дитиною (фізичні покарання, погрози, залякування, грубість, домінування негативних оцінок, заборон, культ сили в сім'ї, обмеження рухової активності дитини);
- 3) хронічні конфлікти в сім'ї;
- 4) гостра травма або втрата (хвороба, смерть одного з батьків, насильство, розлучення) з фіксацією на травматичних обставинах;
- 5) слабкість батьків (безпорадна мати, батько, який ухиляється від відповідальності), їхня неспроможність захистити себе та дитину;

- 6) недостатній вплив батька (наприклад, його відсутність), що значно ускладнює нормальний розвиток моральної свідомості;
- 7) потакання батьків дитині у виконанні її бажань, недостатня вимогливість батьків, їхня неспроможність послідовно висувати зростаючі вимоги або добиватися їх виконання;
- 8) гіперопіка – надмірна кількість указівок, підвищена тривожність за здоров'я дитини, надмірна увага;
- 9) неузгодженість вимог до дитини з боку батьків, унаслідок чого в дитини не виникає чіткого розуміння норм поведінки;
- 10) особистісні особливості батьків (дратівливість матері, жорстокість батька, психічні захворювання батьків);
- 11) украй обмежена житлова площа, неможливість побути на самоті;
- 12) нудьга, недостатність стимулів тощо.

Початкові етапи життя дитини в родині – перша сходінка до засвоєння агресії. Дослідженням цієї проблеми займався Джеральд Паттерсон. У результаті своєї роботи він зробив висновок: батьки та найближчі родичі відіграють провідну роль в культивуванні агресивної поведінки у дітей. Наприклад, багато хто із батьків, а також старші брати і сестри використовували фізичне покарання або погрози, щоб зупинити агресивну поведінку. Незважаючи на те, що такий метод і приводить до миттєвого ефекту, саме фізичне покарання є моделлю, яка наочно демонструє, що фізична сила "спрацьовує" як засіб управління іншими людьми.

Застосування батьками суворих фізичних покарань пов'язане з агресивною поведінкою дітей. Але не лише грубі чи агресивні батьківські реакції роблять дітей агресивними. Коли батьки холодні та байдужі до емоційного життя своїх дітей, постійно наполягають на своєму, то дуже вірогідно, що діти виростуть агресивними.

Паттерсон звертає увагу на те, що якщо вдарити дитину за агресію, то це не спинить проявів її агресивності в майбутньому. У цьому випадку батькам найкраще ігнорувати агресію дитини або за неї необхідно покарати, але при цьому заохочувати або нагороджувати інші форми неагресивної соціальної поведінки.

У великій мірі на агресивність дітей впливають брати і сестри. Серед них ті, хто має гарні стосунки з братами і сестрами, як правило; менш агресивні і більш пристосовані, ніж агресивні діти, які часто сваряться з братами і сестрами.

Врешті-решт, і самі діти можуть стимулювати деякі форми батьківської поведінки, що сприяють їхній агресії. У ряді випадків діти наслідують схильність до імпульсивності, дратівливий характер і неможливість у достатній мірі регулювати свою поведінку. Такі характеристики часто

змушують батьків суворо карати дітей, а це робить їх ще більш агресивними. Таким чином, і батьки, і діти роблять внесок у формування наростаючої агресії.

У цілому агресивна поведінка в сім'ї формується за трьома механізмами: наслідування та ідентифікація з агресором; захисна реакція у випадках агресії, спрямованої на дитину; реакція протесту на незадоволення базових потреб.

Вплив телебачення. Більшість дітей в наш час починає регулярно дивитись телевизор у віці трьох років, а до 15 років проводять перед телеекранами більше часу, ніж у школі.

Одне із досліджень у цій галузі було присвячене вивченню впливу перегляду телепередач у віці восьми років на злочинну діяльність у віці 30 років. Так 8-річні хлопчики, яким демонструвались великі дози теленасилля під час перегляду телепередач, в 30 років самі мали велике кримінальне досьє. Це стосується як чоловіків, так і жінок, хоч загальний рівень кримінальної діяльності у жінок був нижчий [33, 306].

Експериментальні дослідження показують, що перегляд теленасилля викликає агресію, тому можна зробити висновок, що діти, які регулярно спостерігають насилля на телеекрані, використовують насилля у взаємодії з іншими. Декого ця агресія приводить у виправні заклади.

Можна констатувати – телебачення є одним, але не єдиним фактором виникнення агресії у дітей.

Вплив засобів масової інформації на поведінку дітей добре проілюстровано у експериментах О'Коннера. Дослідження О'Коннера показують, що спеціально підібрані приклади, у створених ним кінофільмах, мають надзвичайний вплив на поведінку дітей. Такі дослідження він проводив із соціально ізольованими дітьми. Це діти, в яких в ранньому дитинстві сформувалась стійка модель ізоляції, яка призводить до утруднень в досягненні соціального комфорту і адаптації у більш зрілому віці. О'Коннер створив фільм, де показано 11 різних сцен відзнятих в умовах дитячого садка. Кожна сцена розпочиналась показом замкнених (ізолюваних) дітей, котрі спочатку тільки спостерігали за певною соціальною діяльністю своїх однолітків, а потім приєднувались до своїх товаришів на радість всіх присутніх. Результат був вражаючим. Переглянувши 23-хвилинний фільм, тільки один раз, діти, які вважалися замкнутими значно краще взаємодіяли зі своїми однолітками. Ще більше вражаючим було те, що через шість тижнів після експерименту діти, які не переглядали фільм так і залишились соціально ізольованими, а ті хто переглядав тепер були лідерами в своїх закладах. Один раз переглянути 23 хвилинний кінофільм достатньо, щоб змінити неадекватну модель поведінки.

Інші дослідження виявили зворотну сторону описаного феномена – сильний негативний вплив на дітей, які переглядали фільм зі сценами насилля. Такі кінофільми викликали у дітей почуття тривоги. Експерименти Роберта Ліберті, Роберта Берона показали вплив поведінки людей на екранах телевізорів, які навмисно завдавали один одному шкоду. Діти, які переглядали такі кінофільми поводити себе значно агресивніше ніж діти, які переглядали фільм з нейтральними сценами. Психологи зробили висновок: коли діти бачать як люди на екрані поводять себе агресивно, вони самі проявляють агресивність. (Експеримент проводився з дітьми від 5 до 9 років).

Соціальні психологи вважають, що зв'язок установка-дія працює також і в зворотному напрямку. Ми не тільки спонукаємо себе до дії думками, але й своїми діями підштовхуємо себе обмірковувати ситуацію. В момент дії у нас виникає ідея, за допомогою якої ми пояснюємо, чому ми вчинили так, а не інакше. Особливо це проявляється тоді, коли ми несемо відповідальність за свій вчинок. Дії, визначені соціальними ролями, формують установку на виконання ролей. Дослідження феномена "нога в дверях" показує, що незначна поступка, наприклад, пізніше змушує людей давати згоду на більш значні поступки. Ми схильні відстоювати те, що зробили і вважати це правильним. Історик Річард Грюнберг пише, що для тих у кого були сумніви щодо Гітлера "німецьке вітання" було сильним засобом формування установки. Виконавши його один раз в якості зовнішньої ознаки слухняності багато людей відчули шизофренічний дискомфорт протиріччя між словами і відчуттями. Не маючи можливості висловити те, у що вони вірять, такі люди намагалися досягти фізичної рівноваги, свідомо примушували себе вірити в те, що говорили. Психологи вважають, що ми не тільки виступаємо за те, у що віримо але й також віримо в те, за що виступаємо.

Вивчаючи проблему присутності інших, соціальні психологи спостерігали як позитивний, так і негативний вплив цього явища на різні типи діяльності окремої людини.

Опираючись на відомий принцип експериментальної психології (збудження підсилює домінуючу реакцію) Роберту Зайєнсу вдалося узгодити ці протиріччя. Оскільки, присутність інших людей діє як спонукаючий фактор, то вчений встановив, що присутність спостерігачів і співучасників позитивно впливає на вирішення простих завдань (в яких домінує правильна відповідь) і заважає вирішенню складних завдань, в яких домінує невірна відповідь.

Отже, збудження виникає з таких причин:

1. "Страх оцінки";
2. Конфлікт між увагою на інших людей і необхідністю концентрації її

на завданнях.

Останні дослідження показують, що в деякій мірі присутність інших може збуджувати навіть за відсутності таких чинників.

Когнітивні процеси. Перцептивні та когнітивні уміння також грають певну роль в агресії.

Додж, Бейтс і Петтіт уперше дослідили когнітивні аспекти агресії. Вони виявили, що агресивні хлопчики часто реагували агресивно тому, що вони не могли інтерпретувати наміри інших людей, а не маючи чіткої інтерпретації, вони реагували агресивно мовчки. Тобто агресивні хлопчики часто думають: "Я не знаю, що у вас на думці", а коли сумніваються, то нападають.

У ряді дослідів було показано, що процеси обробки інформації у агресивних дітей спотворені і обмежені. Наприклад, агресивні діти рідко звертають увагу на ознаки, що сигналізують про неврівноваженість мотивів. Такі діти часто не звертають уваги на здивований, засмучений вигляд іншої дитини, який говорить про те, що негативна подія була просто випадкова. Часто агресивні діти, зустрічаючись із насмішками однолітків, вважають, що незнайомі однолітки недружелюбні і погано до них ставляться [33, 307].

Допомога в цьому випадку полягає в тому, щоб привчити дітей до думки, що агресія викликає страждання і не вирішує проблеми, що наміри інших можна зрозуміти, якщо звернути увагу на відповідні ознаки, і що існують більш ефективні, просоціальні способи вирішення міжособистісних проблем.

Підводячи підсумок, можна сказати, що агресія виникає досить рано. Покарання батьків і вчителів можуть посилити ворожість дітей. Тоді дитина може вибрати агресивних супутників, які будуть стимулювати у них агресивну поведінку. Бідність, безробіття і тероризм формують культуру агресії і насилля. Але батьки у цих складних умовах повинні пояснювати дітям наслідки їхніх поганих вчинків і опиратись на переконання, а не на фізичне покарання.

Жертви агресії. Кожен агресивний акт на когось спрямований. Більшість школярів час від часу стають жертвами агресивних дій: їх штовхають, б'ють, забирають іграшку. Але існує певний відсоток дітей, які є хронічними жертвами хуліганства. Такі діти часто усамітнюються і впадають у депресію, вони не люблять ходити у школу, мають низьку самооцінку.

Однією з причин того, що певні діти постійно зазнають агресивної поведінки з боку інших, є те, що вони не відрізняються силою реакції, не надмірно тривожні і не дратівливі. Навпаки, ці жертви замкнуті і покірні. Вони не бажають або не можуть захищатись, і тому часто стають пасивними жертвами. Коли на них нападають, вони показують ознаки страждання і, як правило, поступаються нападаникам, чим винагороджують агресивну

поведінку.

До іншої групи можна віднести дітей, які дуже гостро реагують на виклик, тривожні і легко дратуються. Їхні агресивні однолітки швидко розуміють, що таких дітей легко зачепити, і успішно користуються цим.

Щоб зрозуміти, як діти стають жертвами, необхідно проаналізувати історію сім'ї дитини і стиль її виховання.

Так жертви, що занадто бурхливо реагують на агресію, як правило, ростуть у ворожій, караючій або навіть жорстокій сім'ї. Статус жертви агресії завжди викликає жаль, але їм можна допомогти. Їх можна навчити справлятися із направленою на них агресією ефективніше, а не просто бурхливо і гостро реагувати або пасивно поступатись.

Крім того, може допомогти підвищення самооцінки цих дітей, це зробить їх менш терплячими до нападів. Найбільш легким способом допомоги жертві є сприяння її дружбі з однолітками. Коли в дитини є друзі, то вона рідко стає жертвою знущань.

Як уже відзначалося вище, такий розподіл дітей на три групи (агресивні; емоційно розгальмовані; занадто сором'язливі, вразливі, боязкі, тривожні діти), носить досить своєрідний характер: на практиці можна зустріти школярів, що поєднують у собі як істероїдні риси (які виділені в другій групі), так і агресивні тенденції, чи дітей агресивних, але в глибині душі при цьому дуже вразливих, боязких і беззахисних. Однак загальним, що можна підкреслити у всіх окреслених групах, є те, що неадекватні афективні реакції (що виявляються по-різному в різних типів дітей) носять захисний, компенсаторний характер.

Розглянемо випадок, описаний психологом Є. Лешан: "Біля мене сидів чоловік, тримаючи на колінах маленьку гарненьку дівчинку. Поруч з ним стояв хлопчик, що без кінця скиглив. Він нив, що хоче знову у воду, хоча весь тремтів; він канючив, щоб батько купив йому м'ячик. Його ниючий голос дряпав мене по нервах, і я, зрештою, не витримала. Ідучи, я обернулася і подивилася на маленького скиглія. Його погляд був прикутий до батьківського коліна" [43, 131]. Далі автор книги робить висновок, що хлопчик хотів не до басейну, і не нової іграшки, а просто звертав увагу батька на себе, він хотів на коліна до батька, він ніби нагадував (несвідомо, звичайно), що він теж має право на таку ж любов і ласку, як його сестра. Ми можемо погоджуватися чи не погоджуватися з такою інтерпретацією цього випадку, та очевидно одне: незадоволена потреба, емоції, що придушуються, завжди (рано чи пізно) вихлюпуються у формі неадекватної афективної реакції. У розглянутій ситуації ми можемо лише припускати, чому в хлопчика виникла така потреба. Його недостатньо любили в дитинстві, йому бракувало тепла і ласки з боку батьків, може, вони були занадто вимогливі, і

він не міг повною мірою виявити своє ставлення до них? Чому саме на цю ситуацію він так реагував? Ми бачимо, що навіть така проста і звична, на перший погляд, проблема вимагає для вирішення відповіді на багато, багато запитань.

"Сімейно обумовленими" емоційними станами психологи (Е.Г. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, О.М. Моховиков) називають стани, які виникають у членів сім'ї через те, що не задовольняються їхні певні потреби.

Ці почуття стають причиною звернення до психологів-консультантів, сімейних психотерапевтів, консультантів телефонів довіри або можуть тривалий час не усвідомлюватись і виявлятися тільки під час консультативної і терапевтичної роботи з інших звернень.

Називають кілька типових сімейно обумовлених станів.

1. Стан глобальної сімейної незадоволеності. Він виникає внаслідок невинуватих (усвідомлених або неусвідомлених, реалістичних або ні) очікувань і сподівань щодо сім'ї. Шлюб сприймається як помилка, сімейне життя викликає негативні емоції. Іноді член сім'ї готовий обговорювати розлучення як варіант виходу із ситуації.

2. Неусвідомлений стан сімейної незадоволеності виявляється опосередковано. У члена сім'ї відсутнє задоволення від спілкування з близькими: "мені з ними нудно"; часи, що були до шлюбу, згадуються ним як щасливіші: "раніше можна було розважатися, зустрічатися зі знайомими"; його непомірно дратують окремі "дрібниці" сімейного життя. При цьому член сім'ї намагається зберегти стосунки і стереотипи поведінки, що спричинили цей стан, вважаючи, що це "необхідно", і не бачить інших варіантів.

3. Стан сімейної тривожності або тривоги. Цей стан зумовлений незадоволенням сімейним життям або окремими його аспектами і відчуттям власної безпорадності, невпевненості в собі і своїх почуттях. Приклади скарг: "Я не знаю, що тепер відчуваю до дружини", "Між нами з'явилося відчуження", "Що б я не зробив, усе здається не так", "Мене не цінують".

Із метою подолання цього стану слід з'ясувати, чи дійсно носій є таким безпорадним і що саме в житті залежить від нього.

4. Стан непосильного фізичного або психічного напруження. Виникає як наслідок прагнення взяти на себе максимум навантаження в сімейних справах, невміння перерозподілити відповідальність між членами сім'ї. Серед можливих причин є також хронічна психотравмуюча ситуація (наприклад, невиліковна хвороба когось із близьких, алкоголізм). Цей стан часто переслідує батьків, що виховують дітей без партнера.

5. Стан провини або самозвинувачення. Людина відчуває себе (більш або менш усвідомлено) перешкодою для оточуючих: "Моїй дружині зі мною

погано"; винуватцем (дійсним або уявним) усіх невдач, які виникають у сім'ї: "Я винен, що не можу належним чином забезпечити сім'ю"; схильною сприймати ставлення інших членів сім'ї до неї як такі, що містять звинувачення, докори, хоча насправді вони такими не є. Вони повідомляють, що часто помічають критичні погляди членів сім'ї, їм нерідко здається, що членам сім'ї незручно за них перед друзями й знайомими.

Поведінкові прояви сімейно обумовленого почуття провини, за Е.Г. Ейдемільером, – це, з одного боку, "виправдувальна активність", коли індивід докладє величезних зусиль, щоб стати корисним сім'ї, виправдати своє існування; з іншого – прагнення "займати якомога менше місця", тобто мінімалізм домагань, надмірна поступливість, схильність брати на себе провину за дійсні або уявні упущення, беззахисність.

Емоції виконують сигнальну функцію і стають у сім'ї першими провісниками неблагополуччя, сигналом про наявність психологічних проблем у подружніх стосунках, а також у стосунках між батьками та дітьми. Тому проблема негативних сімейно обумовлених емоційних станів вирішується шляхом поліпшення відносин у сім'ї, налагодження конструктивної взаємодії між її членами.

Існують різноманітні класифікації сімей, які ґрунтуються на тих чи інших ознаках. Родини можна розрізнити і за тим, як вони розв'язують проблеми, що виникають. У родинях, які можна назвати конструктивними, "такими, що розвиваються", проблеми усвідомлюються, вільно обговорюються і розв'язуються в міру їх виникнення. Члени родини не соромляться виявляти свої почуття, вільно говорять про свої потреби. Через розв'язання протиріч, подолання кризових періодів відносини в родині усталяються, зростає любов і взаєморозуміння членів родини, відбувається розвиток кожного з них.

У проблемних родинях існує своєрідна заборона на обговорення суперечностей, що виникають. Нерозв'язані проблеми спричиняють виникнення нових за принципом "снігової кулі". Переважають негативні емоції, роздратування, почуття провини. Потреби членів родини не реалізуються, зростає відчуження та розчарування в сімейному житті. Такі родини, як не дивно, можуть бути дуже "міцними". Щоб зробити родину стабільною, відповідальність (провину) за невирішені проблеми бере на себе один із членів родини або причини виникнення проблем приписуються оточенню, зовнішнім умовам. Родина в такому випадку перетворюється на своєрідну фортецю, за межами якої її члени бачать ворожий, злий і безжалісний світ. Ізоляція від оточення, пошук "винних" за стінами "дому-фортеці" не сприяє розв'язанню проблем, а лише "консервує" їх.

На прикладі почуття провини розглянемо динаміку негативних емоцій в

сімейних стосунках та висловимо деякі зауваження щодо можливостей попередження негативних сімейно обумовлених станів.

Провина у вихованні дітей. "Найефективніший спосіб послабити волю дитини – це викликати в неї почуття провини", – помітив Е. Фромм. Багато батьків, не знайшовши кращих способів впливу на своїх дітей, маніпулюють їхнім почуттям провини. "Перестань пустувати, через тебе в мене болить голова", – каже мати, якій заважає надмірна активність дитини. Більш жорсткий варіант такої маніпуляції: "Якби не твоє народження, батько став би директором фірми, я б захистила дисертацію і в нас тоді все було б по-іншому". Така установка програмує в дитини на все життя почуття провини й неприйняття самої себе.

Прагнучи зробити дитину слухняною, придушуючи її волю за допомогою страху (і провини), батьки ризикують виховати сліпих виконавців чужої і не завжди доброї волі.

Бажана мета виховання – формування здатності брати на себе відповідальність за свої вчинки і діяти на основі моральних принципів. Але не через страх покарання або несхвалення авторитету, а виходячи з розуміння доцільності своїх дій і здатності співпереживати іншим людям.

Завищені і нереалістичні вимоги до себе. У суспільстві існують певні уявлення щодо того, якими слід бути чоловікам і жінкам, батькам і дітям. Деякі з цих уявлень через свою не реалістичність можна назвати міфами, але, оскільки вони наполегливо пропагуються і навіть є частиною сімейного програмування дітей, ці уявлення істотно впливають на нас і на наше самопочуття в родині.

Один із таких популярних міфів – "батьки відповідальні за щастя своїх дітей". Дійсно, батьки можуть частково створити умови для того, щоб дитина не відчувала нестатків. Батьки можуть продемонструвати свій приклад і поділитися досвідом щастя. Однак, зробити іншого щасливим просто неможливо, оскільки здатність бути щасливим набувається душевною працею самої людини, і ніхто інший за неї цю роботу виконати не може.

Результатом сімейного виховання можуть бути нереалістично завищені вимоги до самих себе. У чоловіків часто буває запрограмована підвищена відповідальність за все, що відбувається з родиною, за емоційні стани інших, особливо за емоції оточуючих його жінок. Оскільки, "відповідати за все" практично неможливо, така установка в життєвому сценарії часто призводить до втечі (занурення в роботу, у хворобу, алкоголізм) або до ранньої смерті. В останньому випадку кажуть: "Він був справжнім чоловіком: він не умів відпочивати, коли йому було погано, він ніколи не скаржився, на ньому трималося все в родині". "Реакція провини в чоловіка, –

вважає К. Штайнер, – це втеча від почуттів в інтелектуальну сферу, де він відчуває себе впевнено. Чоловік, який придушує свої природні почуття, схильний удаватись до роздумів і здогадок щодо того, що саме від нього очікують" [74, 39].

Не уміючи здогадатися про справжні очікування жінки, він починає робити те, що, на його думку, є правильним, і ці дії, як правило, ідуть у супереч з його справжнім прагненням і очікуванням щодо спілкування з цією жінкою. Коли тиск почуття провини стає нестерпним, він уриває контакти з жінкою (у разі шлюбних стосунків це може бути ініціювання розлучення, у дошлюбний період це набуває вигляду провокації відкритого конфлікту з подальшим розривом стосунків).

Жінки часто беруть на себе відповідальність за психологічне благополуччя членів родини, відчувають свою провину, коли не здатні опікувати інших навіть у дрібницях.

Втеча в роботу, у хворобу, в алкоголізм часто означає спробу позбавитися почуття провини, пов'язаного з жорстко запрограмованою чоловічою або жіночою роллю. Навіть за агресивністю або необґрунтованими ревностями може ховатися те саме почуття провини.

Передавання провини "по колу". Повсякденні спостереження свідчать, що емоції мають властивість передаватися. Щира усмішка зустрічному знайомому здатна підняти настрій не лише йому, але й тим, кого зустріне і кому посміхнеться вже він. Так само передається агресія. Ілюстрація в підручнику з психології людських стосунків: батько, повернувшись з роботи, де на нього нагрімав начальник, лається з матір'ю, мати зганяє зло на синові, а син дає стусана песику, який, у свою чергу, кусає листоношу.

Нестача відчуття власної повноцінності в одного або кількох членів родини може призвести до того, що типовим у сім'ї стане "передавання по колу" почуття провини. Наведемо приклад. Батько, з певних причин залишившись без роботи, відчуває себе невдахою. Зранку, заглушивши почуття провини дозою оковитої, він сідає перед телевізором. Його син із нагоди канікул теж перебуває вдома. Батько посилає його в магазин "допомогти мамі з покупками". Коли ж син, незадоволений тим, що його відірвали від улюбленої комп'ютерної гри, зауважує, що той і сам би міг сходити в магазин, оскільки нічим не зайнятий, батько називає його ледарем і нікчемою. У цей момент він ніби передає синові естафету негативних емоцій і на якийсь час залишається вільним від власного почуття сорому. Коли на заклик матері всі сідають за стіл обідати, син заявляє: "Здоровий раціон має містити побільше овочів і фруктів", чим "перекидає" негатив, що залишився від розмови з батьком, матері. Мати, відчуваючи незручність від того, що не перший день годує родину яєчною, повертає отриману емоцію:

"Дивись, який розумний, от будеш заробляти гроші, тоді й харчуйся, як захочеш".

Як бачимо, усе почалося з того, що один із членів родини відчув психологічний дискомфорт. Якщо б він своєчасно отримав необхідну підтримку, розуміння з боку близьких, передавання негативних почуттів за ланцюжком не відбулося б.

Гра на почутті провини – образа. Образа – спосіб змусити іншого відчувати провину. Похмуре обличчя, підкреслена холодність у спілкуванні, іноді демонстративне мовчання. Коли ми ображаємося, ми демонструємо свою невдоволеність його діями, сподіваючись, що він це помітить і стане поводити себе так, як хочеться нам. Коли ж інший не реагує на нашу образу (а це можливе, оскільки ми не висуваємо претензії відкрито), можемо "образитися ще сильніше". Образа для багатьох дуже приваблива, адже в цьому почутті є й приємна жалість до самого себе, і почуття власної правоти, і зловтіха від того, що кривдник усе-таки покараний шляхом позбавлення його прихильності в стосунках. До того ж, тому, хто ображається, не потрібно переглядати своєї поведінки, ані першим робити кроку до примирення. Образа дуже вигідна для скривдженого ще й тим, що, накопичивши достатню кількість негативних емоцій, так і не помічених кривдником, він отримує внутрішнє виправдання на праведний гнів. Якщо його партнер також часто плекає в собі образи, швидше за все, велика частина їхнього спільного життя пройде в очікуванні, коли ж інший "нарешті все сам усвідомить". Рецепти подібного "цікавого" проведення часу передаються в спадок від батьків, а також широко пропагуються в популярних телевізійних "мильних операх".

Прийняття на себе відповідальності за інших. Допомога іншим людям – дуже важливий і хвилюючий досвід у житті кожного. Однак існує не так багато ситуацій, коли потрібно цілком брати на себе відповідальність за іншу людину – рятувати її. Частіше допомога передбачає розподіл відповідальності. Але в повсякденному житті буває так, що хтось із членів родини прагне брати на себе відповідальність за інших членів навіть тоді, коли ті не просять, хто, навпаки, схильний перекладати відповідальність.

Деякі члени родини настільки потребують підтвердження власної значущості через розігрування ролі "рятівника" й опікуна, що навіть привчають (як правило, несвідомо) інших до несамостійності, і тоді в сімейному спектаклі періодично розігрується сцена під назвою "Він без мене нікуди".

Наведемо приклад одного з можливих варіантів навчіння чоловіка до ролі "жертви" і виховання в нього безпорадності.

Дружина, побачивши, що чоловік збирається на роботу, запитує: "Ти

щось шукаєш? " Чоловік відповідає: "Так, штани". Дружина: "Ось вони, візьми". Після багаторазового повторення цієї послідовності дій чоловік забуває, де лежать штани (шкарпетки, сорочка), а дружина одержує можливість періодично насолоджуватися почуттям своєї значущості й переваги кожного разу, коли чоловік самотійно не може знайти свій одяг.

Чоловік-невдаха, напевно, відчуває провину або сором за свою власну непристосованість. Дружина ж відчує її в той момент, коли з певних причин, наприклад, через хворобу, не зможе забезпечити свіжу сорочку, або у випадку, якщо чоловік перетворить пошук одягу в обов'язок дружини. Тоді сакраментальне питання: "Люба, де мої панчохи? " – буде нести в собі обвинувачення; "Куди ти їх поділа? " або "Через тебе я запізнився на роботу".

На цьому прикладі можна також побачити, яку важливу роль у сімейному житті відіграють саме приховані і погано усвідомлювані мотиви поведінки.

Пошук винуватця (замість пошуку відповіді на питання "що робити? "). Наприклад, з'ясування того, хто першим із дітей вдарив іншого – це пошук винного, а пошук шляхів примирення дітей – це більш бажана реакція з позиції відповіді на питання "що робити".

Процес розслідування того, хто розлив соус на скатертину не зробить скатертину чистою, а той, хто сам візьме відповідальність за виявлену незграбність, випере її з більшим натхненням, ніж у тому випадку, коли його змусять зробити це, провівши "допит із пристрастю".

Борги батьків. Борги дітей. Батьки часто звертаються по психологічну допомогу через почуття провини перед дітьми, їх непокоїть, що вони не створили всі умови для різнобічного розвитку дитини, приділяють їм замало уваги й часу, не повною мірою виконують свої виховні функції.

С.В. Петрушин вважає, що почуття провини батьків пов'язане із незрілим "дитячим" поглядом на світ. Батьки дають дітям, по-перше, саме життя і, по-друге, створюють умови для життя. Відповідь на питання, що важливіше – життя чи умови життя, виявляється далеко не однозначною. Варіант відповіді "важливіші умови" свідчить саме про дитячий погляд на світ. "Дитячий, адже дитина не усвідомлює цінності життя, а от те, що не купили морозива, – це жахливо. Якщо виходити з позиції дорослої людини, життя, безумовно, більш цінне, аніж "умови життя". Не буде самого життя – не буде умов. Невміння цінувати життя саме по собі, оцінювання умов життя вище, ніж саме життя формують психологію самогубця, який розмірковує таким чином: "Якщо такі погані умови життя, навіщо тоді жити" [52] .

Цінність життя настільки велика, що батьки самим лише фактом народження дитини дають їй так багато, що не можна виразити жодним

грошовим чи будь-яким іншим еквівалентом. Тому не може бути ніякого батьківського боргу. "Поганих батьків не буває за визначенням" (С.В. Петрушин).

Коли мати унаслідок добрих намірів каже про те, що все її життя належить дитині, або, розповідаючи про свою любов до дитини, згадує, що в її житті "все було покладено на вівтар щастя дитини", тим самим вона натякає на невідплатний борг – заради дитини вона віддала власне життя. Адекватна розплата за цей борг може бути тільки одна – також життя. Але чиє? Дитини. У разі таких установок матері дитина може несвідомо намагатись піти з життя "відплатити борг", звільнивши життя матері від власної присутності. Схильність до суїцидальної поведінки, психосоматичних розладів, зловживання психоактивними речовинами – способи реалізувати це неусвідомлене прагнення. Батькам слід зрозуміти, що проживання власного життя заради себе, а не заради дитини, їх особисте щастя – запорука благополуччя і щастя дитини. Крім того, щасливі батьки надають гарний приклад, якому виникає бажання наслідувати, надихають дитину на пошук власних шляхів щастя.

Відчуття дитиною боргу перед батьками і почуття провини, пов'язане з ним, впливає з установок, що, оскільки батьки дали дитині життя, свою любов, свої сили, створювали умови для зростання дитини, дитина в боргу перед ними і має цей борг віддавати. "У разі такої установки виявляється, що життя людини ділиться на дві частини. У першій частині дитина "отримує" від батьків, а в другій має "віддавати". Виходить, що дитина – це "корисна свійська тварина". Спочатку її вирощують і підкормлюють, а потім використовують для себе" [52, 44]. Мотиви для народження дитини в деяких батьків ніби підтверджують це ставлення. Дітей іноді народжують, "щоб було кому доглядати в старості", "щоб було кому води подати". Прагнення деяких самотніх матерів "народити від будь-кого дитину "для себе", щоб було кого любити і щоб був той, "хто буде любити", призводить до такого самого розуміння боргу дітей перед батьками. Батьки свого часу отримали і життя, і любов, і турботу від своїх батьків, тому установка на отримання всього цього ще раз, тепер уже від власних дітей, означає, на думку С.В. Петрушина, уявлення, що їх власні батьки їм щось недодали. "Формування в дитини бажання відплатити борг перед батьками є включенням його в конфлікт батьків із власними батьками" [50, 46].

Але відчуття боргу перед батьками неможливо позбутися лише шляхом турботи і опікування батьків, адже батьки дають значно більше – саме життя, і адекватною розплатою може стати тільки життя дитини або повне присвячення свого життя служінню батькам. За цією логікою створення дитиною власної сім'ї можливе тільки після смерті батьків.

Батьки дають дітям життя – так багато, що цей борг не може бути нічим компенсований. Самим фактом народження батьки дають дітям так багато, що діти мають бути їм вдячні вже тільки за це і не вимагати від них нічого, із вдячністю брати від батьків тільки те, що вони хотіли б і можуть їм дати.

Оскільки, цей борг неоплатний, віддавати батькам його і не потрібно. Цей борг діти віддають своїм дітям через любов до них, до світу. Батьки ж не повинні нічого вимагати від дітей, визнаючи пріоритет стосунків у створеній дитиною сім'ї, і можуть брати лише те, що діти готові їм давати на принципах поваги і шани.

Наведемо деякі рекомендації, дотримання яких допоможе уникнути небажаних сімейно обумовлених емоційних станів, не припустити неконструктивного почуття провини, збільшити взаєморозуміння й довіру в родині:

- спробуйте виправити те, що можна виправити, пробачте собі те, що виправити не здатні;

- найбільш трагічні помилки найчастіше виправити не можна, але можна знайти сенс у тому, що відбулося і навчитися жити з цим. Усвідомлення своєї провини в такому випадку і щиросердне покаяння здатне призвести до глибокого духовного перетворення людини;

- навчіться сприймати помилки як досвід. Поставте собі питання, чому те, що відбулося, може вас навчити;

- відпустіть минуле, будьте відкриті майбутньому;

- проаналізуйте, чи не ставите ви до себе надмірні або нереалістичні вимоги. Чи не порівнюєте ви себе з нереалістичним ідеалом? Навчіться тому, що психологи називають «мужністю бути недосконалим»;

- подумайте, чи не намагаєтеся ви грати роль «рятівника» для інших? Тим, кого ви «рятуєте», рано чи пізно це набридне, і тоді вас можуть звинуватити в тому, що ви недостатньо ефективно граєте цю роль. Перестаньте «рятувати», краще допоможіть іншому навчитися піклуватися про себе;

- припиніть звинувачувати себе в тому, що почувають інші люди. Ви не можете відповідати за почуття інших людей, але ви відповідаєте за свої дії стосовно цих людей (і хай будуть ці дії доброзичливі й щирі!). Якщо вас намагаються переконати в іншому, не виключено, що вами маніпулюють;

- щиросерде примирення завжди викликає більш глибокі й сильні почуття, ніж помста, злість і образа. Але для того, щоб примирення було справжнім, потрібно зрозуміти позицію іншої людини і зробити свою позицію зрозумілою іншому. А це відбудеться лише тоді, коли ви відкриєтеся один одному. Поясніть свої претензії і почуття, що ними

зумовлені;

- не накопичуйте негативні почуття, навчіться говорити про них, не обвинувачуючи інших. Говоріть про них, уникаючи узагальнень, використовуйте займенник «я». Не намагайтеся стверджувати свою правоту, демонструючи образ;

- прийміть своє право мати бажання і висловлювати ці бажання тим, від кого залежить їх виконання. Формулюйте ваші бажання саме як бажання, а не як вимогу, критику чи погрози. Формулюйте ваші бажання конкретно з вказівкою на кількісні і ситуативні умови. Поясніть, наскільки важливо для вас це бажання. Поясніть, які почуття і потреби пов'язані з цим бажанням. Пам'ятайте, що інший має право відмовити вам;

- прийміть своє право, не відчуваючи провини за відмову іншим у тому, що не можете або не хочете їм дати. Навчіться казати: «Ні!»;

- якщо вас у чомусь звинувачують, уважно вислухайте й спробуйте зрозуміти, у чому саме, а також що відчуває ваш співрозмовник. Не поспішайте виправдовуватися. Виправдання тільки посилює підозри того, хто обвинувачує і ставить вас у позицію неправого. Чесно повідомте співрозмовнику, що ви відчуваєте. Умійте визнати право іншого на свою точку зору про вас і вашу поведінку, навіть якщо ви з нею не згодні. Навчіться говорити: «Мені зрозуміло, що ви про це думаете, але я залишаюся при своїй думці». Або: «Мені шкода, що ви такої думки про мене, але я з вами не можу погодитися»;

- у вихованні дітей не намагайтеся придушити їхню волю, перекладаючи на них відповідальність за власні життєві невдачі або нереалізовані можливості;

- заради вашої любові діти готові не тільки взяти на себе провину за ваші невдачі, вони готові навіть пожертвувати собою, намагаючись усупереч своїм схильностям стати тим, ким би ви хотіли їх бачити. Якщо це вийде, вони стануть нещасливими, якщо ні – почуватимуть себе винуватими. Любіть їх за те, які вони є, і допомагайте їм стати тим, ким вони можуть стати;

- оволодійте прийомами ефективного слухання і технікою «Я-висловлювання».

Я-висловлювання. У напруженій ситуації спілкування, коли виникають сильні негативні емоції, простий і ефективний спосіб уникнути конфлікту – усвідомити ці емоції і назвати їх партнерові, не звинувачуючи його і не скаржачись. Розповідаючи від першої особи про ситуацію і про почуття, з нею пов'язані, як про свою проблему, ви пропонуєте партнерові допомогти вам впоратись із цією ситуацією і не відчувати більше небажаних емоцій.

«Я-висловлення» дає можливість:

- відкрито виявляти свої почуття, не придушуючи їх і не стаючи їх заручником;
- говорити про проблему, не викликаючи у співрозмовника бажання захищатися або нападати у відповідь;
- краще зрозуміти свої почуття і мотиви;
- бути більш зрозумілим для партнера;
- у конфліктній ситуації підвищити шанси її конструктивного вирішення;
- збільшити шанси отримати від партнера те, про що ви просите.

Структура «Я-висловлювання»:

1 опис ситуації, що викликає напруження, деякі факти («Коли я бачу, що...», «Коли відбувається...», «Коли я зіштовхнулася з тим, що...»);

2 точне називання свого почуття в цій ситуації та бажань, що виникають унаслідок неї («Я відчуваю, що...», «Мені хочеться зробити...», «У мене виникає бажання...»);

3 прохання до партнера допомогти або змінити щось у поведінці («Не міг би ти надалі...», «Будь ласка, наступного разу...», «Я прошу тебе...»).

Можна використовувати будь-яку послідовність елементів «Я-висловлення»: 1-2-3; 1-3-2; 3-1-2; 2-1-3; 2-3-1; 3-2-1.

Типові помилки. Факти слід відрізняти від інтерпретацій. Факти – те, що відбувається в дійсності. Факти – те, з чим можуть погодитись різні люди, коли спостерігають одне й те саме. Інтерпретації – наше розуміння того, що відбувається. Звичайно інтерпретації містять відкрите або приховане оціночне судження. Факти не викликають бажання сперечатися, виправдовуватись або нападати у відповідь. Тому опис саме фактів сприяє порозумінню і застосовується в потенційно вибухонебезпечних ситуаціях.

Зверніть увагу, у пункті один «Я-висловлювання» подається опис фактів зовнішньої реальності, які, на думку того, хто говорить, призводять до виникнення напруження. У пункті два подаються факти внутрішньої, психологічної реальності. Типовими є такі помилки:

- замість опису фактів у п. 1 подаються власні інтерпретації (Порівняйте: «Ти знову спізнився сьогодні» (інтерпретації) і «Ми домовилися зустрітися в..., а зараз уже...» (опис фактів);
- висловлювання містить прихований докір: «це ти змусив мене так почувати», «це через тебе...»;
- висловлення здається неприродним. На його формулювання йде багато часу.

Виправлення в «Я-висловлюванні» допоможуть уникнути помилок.

Намагайтесь навчитися «Я-висловлюванню» в ситуаціях, не пов'язаних з негативними емоціями.

Робота з дітьми з емоційними порушеннями вимагає особливо коректного індивідуального підходу що враховує: уважне, доброзичливе ставлення до дитини; опору на його позитивні риси; довіру до моральних сил, потенційних можливостей.

Спілкуючись із дітьми, у яких характерні емоційні ускладнення, батькам і педагогам можна запропонувати наступні рекомендації:

1. Не можна прагнути учити дитину придушувати свої емоції. Завдання дорослих у тім, щоб навчити дітей правильно направляти, виявляти свої почуття.

2. Емоції виникають у процесі взаємодії з навколишнім світом. Необхідно допомогти дитині опанувати адекватні форми реагування на ті чи інші ситуації і явища зовнішнього середовища.

3. Не треба намагатися в процесі занять із важкими дітьми цілком відгородити дитину від негативних переживань. Це неможливо в повсякденному житті, і штучне створення "теплих умов" лише тимчасово знімає проблему, а через якийсь час вона стає більш гострою. Тут потрібно враховувати не просто модальність емоцій (негативні чи позитивні), а насамперед їхню інтенсивність. Важливо пам'ятати, що дитині потрібен динамізм емоцій, їхня розмаїтість, тому що перенасичення однотипних позитивних емоцій рано чи пізно викликає нудьгу.

4. Почуття дитини не можна оцінювати, неможливо вимагати, щоб дитина не переживала того, що вона переживає. Як правило, бурхливі афективні реакції – це результат тривалого затиску емоцій.

Отже, можна відзначити, що не існує поганих чи гарних емоцій, і дорослий у взаємодії з дитиною повинен постійно звертатися до доступного для дитини рівня організації емоційної сфери, сприяти афективній регуляції дитини, оптимальним способам соціалізації.

1.3. Діти з синдромом дефіциту уваги і гіперактивності

Іде урок у першому класі. Діти виконують самостійну роботу в зошитах. Андрій починає запис разом із усіма. Але раптом погляд його відривається від зошита, переміщається на дошку, потім на вікно. Обличчя хлопчика зненацька опромінюється усмішкою. Довго шукаючи щось в кишені, дістає відтіля нову різнобарвну кульку. Порушуючи тишу, розвертається на стільці, починає демонструвати іграшку сусіду позаду. Не діставши гідної оцінки свого придбання, встає, лізе в портфель, дістає олівець. Невдало поставлений портфель із грукотом падає. Після зауваження вчителя Андрій знову

всідається за парту, але через мить починає повільно "сповзати" зі стільця. І знову зауваження, за яким настає лише короткий період зосередження. Нарешті дзвоник. Андрій першим вибігає з класу.

Описана поведінка характерна для дітей із так званим синдромом дефіциту уваги і гіперактивності (скорочено СДУГ).

Гіпер – (від грецьк. *hyper*– над, зверху) – частина складних слів, що вказує на перевищення норми. Слово активний прийшло в нашу мову з латини й означає "дієвий, діяльний".

Автори психологічного словника до зовнішніх проявів гіперактивності відносять неуважність, схильність відволікатися, імпульсивність, підвищену рухову активність. Часто гіперактивність супроводжують проблеми у відносинах із оточенням, труднощі в навчанні, низька самооцінка. При цьому рівень інтелектуального розвитку в дітей не залежить від ступеня гіперактивності й може часом перевищувати показники вікової норми. Перші яскраві прояви гіперактивності спостерігаються у віці до семи років і частіше зустрічаються в хлопчиків, ніж у дівчаток (співвідношення таке: приблизно одна дівчинка на п'ять гіперактивних хлопчиків).

Існують різні думки про причини виникнення гіперактивності: це можуть бути генетичні чинники, особливості будови й функціонування головного мозку, пологові травми, інфекційні захворювання, перенесені дитиною в перші місяці життя тощо.

Як правило, в основі синдрому гіперактивності лежить мінімальна мозкова дисфункція (ММД), наявність якої визначає лікар-невропатолог після проведення спеціальної діагностики. За необхідності призначається медикаментозне лікування. На жаль, рівень психологічної культури в нашому суспільстві такий, що мами не тільки не попереджають педагогів про особливості розвитку своїх дітей, стан їхнього фізичного і психічного здоров'я, а й часто приховують наявність неврологічних та інших діагнозів, тим самим включаючи «міну вповільненої дії»: дитина не одержує вчасно необхідну психологічну й медичну допомогу, батьки витрачають масу часу, сил і нервових клітин на приборкання «дитини-урагану», обвинувачують себе, учителів, бабусь, няньок, суспільство й бозна-кого ще у тім, що «немає ради на цього хулігана!» Не розуміють, що наша «потуральна» політика («Дасть Бог, переросте...» або «Нині всі діти такі некеровані...») не приносить гарних плодів, що це відхилення дитина не «переростає» до підліткового віку, і воно приносить багато прикрощів, сліз та проблем.

Однак підхід до лікування гіперактивної дитини та її адаптації в шкільному колективі має бути комплексним. Як відзначає фахівець із роботи з гіперактивними дітьми Ю.Шевченко, «жодна таблетка не може навчити людину, як слід поводитись. Неадекватна ж поведінка, що виникла в

дитинстві, здатна зафіксуватися й звично відтворюватися...» Отут і приходять на допомогу вихователь, психолог, учитель, які, працюючи в тісному контакті з батьками, можуть навчити дитину ефективних способів спілкування з однолітками й дорослими.

Кожний педагог, що працює з гіперактивною дитиною, знає, скільки клопоту і неприємностей завдає вона тим, хто її оточує. Однак це тільки один бік медалі. Не можна забувати, що від цього страждає сама дитина. Адже вона не може поводитись так, як вимагають дорослі, і не тому, що не хоче, а тому, що її фізіологічні можливості не дають їй змоги зробити це. Такій дитині важко довгий час сидіти нерухомо, не соватися, не розмовляти. Постійні гримання, зауваження, погрози, покарання, що на них такі щедрі дорослі, не поліпшують її поведінки, а часом навіть стають джерелами нових конфліктів. Крім того, такі форми впливу можуть сприяти формуванню в дитини «негативних» рис характеру. У результаті страждають усі: й дитина, і дорослі, й діти, з якими вона спілкується.

Кілька років тому дуже популярними стали книги про «дітей Індиго». На нашу думку, в більшості випадків, це маніпуляції людей, що вміють робити шоу й гроші з усього, навіть із проблем дітей, які мають особливості в розвитку. Серед «дітей Індиго» зустрічаються типові гіперактивні діти, професійні психологи вміють із ними працювати й успішно це роблять. Проблема в тім, щоб відрізнити гіперактивних дітей від агресивних, тривожних та ін. і пояснити батькам, що їхній малюк не «псих» або «невихований», а просто дитина, що має особливості в розвитку, вимагає певних методів виховання й допомоги психолога. Головне, щоб допомога була надана вчасно. Початкова школа, як лакмусовий папірець, проявляє гіперактивних діточок, робить їхнє життя, м'яко кажучи, не дуже комфортним. Домогтися того, щоб гіперактивна дитина стала слухняною і покладистою, ще нікому не вдалося, а от навчитися жити у світі й співпрацювати з ним – цілком посильне завдання.

Характеристика гіперактивної дитини. Напевно, у кожній групі дитячого садка, у кожному класі зустрічаються діти, яким важко довго сидіти на одному місці, мовчати, дотримуватись інструкцій. Вони створюють додаткові труднощі в роботі вихователям і вчителям, тому що дуже рухливі, запальні, дратівливі й безвідповідальні. Гіперактивні діти часто зачіпають і впускають різні предмети, штовхають однолітків, створюючи конфліктні ситуації. Вони часто ображаються, але про свої образи швидко забувають. Відомий американський психолог В.Оклендер так характеризує цих дітей: «Гіперактивній дитині важко сидіти, вона метушлива, багато рухається, крутиться на місці, іноді надміру балакуча, може дратувати манерою своєї поведінки. Часто в неї погана координація

або недостатній м'язовий контроль. Вона незграбна, впускає або ламає речі, проливає молоко. Такій дитині важко концентрувати свою увагу, вона легко відволікається, часто ставить безліч запитань, але рідко чекає відповідей».

Основні прояви гіперактивності можна розділити на три блоки: дефіцит активної уваги, рухове розгальмування, імпульсивність.

Американські психологи П.Бейкер і М.Алворд пропонують наступні критерії виявлення гіперактивності в дитини.

Критерії виявлення гіперактивності (схема спостережень за дитиною)

Дефіцит активної уваги

1. Непослідовна, їй важко довго утримувати увагу.
2. Не слухає, коли до неї звертаються.
3. З великим ентузіазмом береться за завдання, але так і не закінчує його.

4. Зазнає труднощів у організації.

5. Часто губить речі.

6. Уникає нудних завдань і таких, що вимагають розумових зусиль.

7. Часто буває забудькувата.

Рухове розгальмування

1. Постійно совається.

2. Виявляє ознаки занепокоєння (постукує пальцями, рухається в кріслі, бігає, залазить куди-небудь),

3. Спить набагато менше, ніж інші діти, навіть у дитинстві.

4. Дуже балакуча.

Імпульсивність

1. Починає відповідати, не дослухавши запитання.

2. Не здатна дочекатися своєї черги, часто втручається, перериває.

3. Погано зосереджує увагу.

4. Не може чекати винагороди (якщо між дією й винагородою є пауза).

5. Не може контролювати й регулювати свої дії. Поведінка слабо керована правилами.

6. При виконанні завдань поводить по-різному й показує дуже різні результати (на деяких заняттях дитина спокійна, на інших – ні, на одних уроках вона успішна, на інших – ні).

Якщо у віці до семи років проявляються хоча б шість із перелічених ознак, педагог може припустити (але не поставити діагноз!), що дитина, за якою він спостерігає, гіперактивна.

Часто дорослі вважають, що дитина гіперактивна, тільки на тій підставі, що вона дуже багато рухається, непосидюча. Така точка зору помилкова, тому що інші прояви гіперактивності (дефіцит активної уваги, імпульсивність) у цьому випадку не враховуються. Особливо часто педагоги й

батьки не звертають належної уваги на прояв у дитини імпульсивності.

Що ж таке імпульсивність? У психологічному словнику цей термін трактується так: «Імпульсивність – особливість поведінки людини (у стійких формах – риса характеру), що полягає у схильності діяти за першою спонудою під впливом зовнішніх емоцій. Імпульсивна людина не обмірковує свої вчинки, не зважає всі «за» і «проти», вона швидко й безпосередньо реагує й нерідко так само швидко розкаюється у своїх діях». Виявити імпульсивність можна за допомогою анкети «Ознаки імпульсивності», що рекомендована науково-методичною комісією Міністерства освіти України. Вона розроблена для педагогів, не містить спеціальних медичних і психологічних термінів, і тому її заповнення й інтерпретація не викличуть труднощів.

Ознаки імпульсивності:

1. Імпульсивна дитина завжди швидко знаходить відповідь, коли її про щось запитують (можливо, і неправильну).
2. У неї часто змінюється настрій.
3. Багато речей її дратують, виводять із рівноваги.
4. Їй подобається робота, яку можна робити швидко.
5. Уразлива, але не злопам'ятна.
6. Часто відчувається, що їй усе набридло.
7. Швидко, не *вагаючись*, *приймає рішення*.
8. Може різко відмовитися від їжі, яку не любить.
9. Нерідко відволікається на заняттях.
10. Коли хтось із дітей на неї кричить, вона кричить у відповідь.
11. Зазвичай упевнена, що впорається з будь-яким завданням.
12. Може наговорити грубощів батькам, вихователеві.
13. Часом здається, що вона переповнена енергією.
14. Це людина дії, міркувати вона не вміє й не любить.
15. Вимагає до себе уваги, не хоче чекати.
16. В іграх не підпорядковується загальним правилам.
17. Під час розмови гарячкує, часто підвищує голос.
18. Легко забуває доручення старших, захоплюється грою.
19. Любить організувати й верховодити.
20. Похвала й осуд діють на неї сильніше, ніж на інших.

Для одержання об'єктивних даних необхідно, щоб 2-3 дорослих людей, які добре знають дитину, оцінили рівень її імпульсивності за допомогою наведеної анкети. Потім треба підсумувати всі бали у всіх дослідженнях і знайти середній бал. Результат від 15 до 20 балів свідчить про високу імпульсивність, від 7 до 14 – про середню, від 1 до 6 – про низьку.

Фахівці виділяють такі клінічні прояви синдромів дефіциту уваги в

дітей :

1. Неспокійні рухи в кистях і стопах. Сидячи на стільці, дитина корчиться і викручується.
2. Невміння спокійно сидіти на місці, коли це потрібно.
3. Деяке відволікання на сторонні стимули.
4. Нетерпіння, не вміння дочекатися своєї черги під час ігор і в різних ситуаціях у колективі (заняття в школі, екскурсії тощо).
5. Невміння зосередитися: на питання часто відповідає не задумуючись, не вислухавши їх до кінця.
6. Труднощі (не пов'язані з негативним поведінням чи недостатністю розуміння) при виконанні запропонованих завдань.
7. Важко зберігає увагу при виконанні завдань або під час ігор.
8. Часті переходи від однієї незавершеної дії до іншої.
9. Невміння гратися тихо, спокійно.
10. Балакучість.
11. Заважає іншим, чіпляється до оточуючих (наприклад, втручається в ігри інших дітей).
12. Часто складається враження, що дитина не слухає, коли до неї звертаються.
13. Часта втрата речей, необхідних у школі і дома (наприклад, іграшок, олівців, книг тощо).
14. Здатність робити небезпечні дії, не задумуючись про наслідки. При цьому дитина не шукає пригод чи гострих відчуттів (наприклад, вибігає на вулицю, не озираючись навколо).

Наявність у дитини принаймні 8 з перерахованих вище 14 симптомів, що постійно спостерігаються протягом, як мінімум, 6 останніх місяців, є підставою для діагнозу (синдром дефіциту уваги). Усі прояви даного синдрому можна розділити на три групи: *ознаки гіперактивності* (симптоми 1, 2, 9, 10), *неуважності й відволікання уваги* (симптоми 3,6,7,8,12,13) і *імпульсивності* (симптоми 4,5,11,14). Ці основні порушення поведінки супроводжуються серйозними вторинними порушеннями, до числа яких, насамперед, відносяться низька успішність у школі й проблеми у спілкуванні з іншими людьми.

Низька успішність – типове явище для гіперактивних дітей. Вона обумовлена особливостями їхнього поведіння, що не відповідають віковій нормі і є серйозною перешкодою для повноцінного включення дитини в навчальну діяльність. Під час уроку цим дітям складно впоратися із завданнями, тому що вони відчувають труднощі в організації і завершенні роботи, швидко виключаються з процесу виконання завдання. Навички читання і письма в цих дітей значно нижчі, ніж в однолітків. Їхні письмові

роботи виглядають неохайно і характеризуються помилками, що є результатом неухайності, невиконання вказівок вчителя чи вгадування. При цьому діти не схильні прислухатися до порад і рекомендацій дорослих.

Допомога гіперактивній дитині. Психолог В.Оклендер (1997) у роботі з гіперактивними дітьми рекомендує в першу чергу зосередити зусилля на тім, щоб згладити напруження й дати дитині можливість реалізувати свої потреби.

Основними помилками дорослих при вихованні гіперактивної дитини є:

- брак емоційної уваги, що підмінюється медичним доглядом;
- твердості й контролю у вихованні;
- невміння виховувати в дітях навички керування гнівом.

Як правило, дитина проявляє ознаки гіперактивності в набагато меншій мірі, залишаючись сам на сам.

З дорослим, особливо в тому випадку, коли між ними налагоджений емоційний контакт. «Коли таким дітям приділяють увагу, слухають їх, вони починають почувати, що їх сприймають всерйоз, вони здатні якимось чином звести до мінімуму симптоми своєї гіперактивності" (В.Оклендер).

З огляду на те, що гіперактивні діти не завжди сприймають межі дозволеного, психолог звертає особливу увагу на обмеження й заборони, які вводяться в процесі занять із дитиною. Їх роблять спокійним, але разом з тим упевненим тоном, обов'язково надаючи дитині альтернативні способи задоволення своїх бажань.

У роботі з гіперактивними дітьми психологи використовують три основних напрями:

1. Розвиток дефіцитарних функцій (уваги, контролю поведінки, рухового контролю);
2. Відпрацьовування конкретних навичок взаємодії з дорослими й однолітками;
3. Навчання способів контролю проявів гніву.

При підборі ігор, особливо рухливих, ураховують такі індивідуальні особливості гіперактивних дітей, як невміння довго підпорядковуватися груповим правилам, швидка втомлюваність, невміння вислухувати й виконувати інструкції, звертати пильну увагу на деталі. У грі їм важко чекати своєї черги й зважати на інтереси інших. Тому залучають таких дітей до колективної роботи поетапно.

Гіперактивним дітям більше, ніж іншим, необхідна впевненість у безумовній батьківській любові. Однією із форм роботи психологів з батьками гіперактивних дітей можуть стати групові заняття, на яких присутні 2-3 пари «батько – дитина».

Доцільно також організувати постійно діючий лекторій, на якому

батьки можуть ставити конкретні питання фахівцям, а також проводити спільні тренінги батьків і дітей. У процесі тренінгів ті й інші навчаться краще розуміти один одного. Організувати такий тренінг можна й за допомогою нашого журналу для батьків.

Поради дорослим щодо роботи з гіперактивною дитиною. Насамперед, дорогі мами й тата, бабусі й дідусі, зрозумійте і запам'ятаєте, будь ласка, що дитина жодною мірою не винна, що вона така, і що дисциплінарні заходи впливу, як-от: постійні покарання, зауваження, гримання, нотації – не приведуть до поліпшення поведінки дитини, а в більшості випадків навіть погіршать її.

З гіперактивною дитиною необхідно спілкуватися м'яко, спокійно. Якщо дорослий виконує разом із нею навчальне завдання, бажано уникати як лементування і наказів, так і захоплених інтонацій, емоційно піднесеного тону. Гіперактивна дитина, будучи дуже чутливою і сприйнятливою, скоріш за все, швидко приєднається до вашого настрою. Ваші емоції захоплять її й стануть перешкодою для подальших успішних дій.

Досить часто гіперактивні діти мають неординарні здібності в різних сферах, кмітливі й швидко схоплюють інформацію, від чого в батьків створюється враження, що звичайна програма навчання в дитячому садку або школі занадто примітивна для них, і вони записують дитину в різні гуртки, на факультативи. Однак завищені вимоги й збільшення навчальних навантажень часто ведуть до перевтоми, вередування і повної відмови від навчання.

Буває, що батьки, увірувавши або у винятковість свого чада, або в неможливість щось змінити, вибирають тактику вседозволеності, і тямуща дитина дуже швидко починає маніпулювати дорослими. А оскільки гіперактивній дитині для відчуття власної безпеки просто необхідні чіткі межі дозволеного й обов'язковий зворотний зв'язок від дорослого, у цьому випадку небажана поведінка тільки посилюється.

Гіперактивній дитині, як правило, роблять величезну кількість зауважень і вдома, й у дитячому садку, і в школі, через що страждає її самооцінка. Треба частіше хвалити її за успіхи й досягнення, навіть найнезначніші. Не можна, однак, забувати, що нещира незаслужена похвала неприпустима. Будь-яка дитина, а особливо гіперактивна (і, відповідно, особливо чутлива), швидко «розкусить» вас і перестане вам довіряти.

Пам'ятаючи про те, що гіперактивній дитині для посилення впевненості в собі необхідне схвалення дорослих, не можна забувати й про те, що коли дорослий хоче похвалити дитину за успішне виконання завдання, за посидючість або акуратність, краще робити це не надто емоційно, щоб не перебудити її.

Коли дорослий хоче домогтися того, щоб гіперактивна дитина виконувала його вказівки й прохання, треба навчитися правильно давати їй інструкції. Психологи радять робити це так. Насамперед, вказівки мають бути небагатослівним (не більше 10 слів). Інакше дитина просто «виключиться» і не почує вас. Батьки не повинні давати дитині кілька завдань одразу, наприклад: «Іди в дитячу кімнату, забери іграшки, потім почисть зуби й приходь за стіл». Краще дати ті самі вказівки, але окремо, додаючи наступну тільки після того, як виконано попередню. Необхідно, щоб завдання були здійсненні для дитини й фізично, і за часом. Їх виконання необхідно проконтролювати.

У випадку, коли батьки вважають, що якусь діяльність дитини необхідно заборонити (наприклад, дитині не можна гуляти самій, не можна брати сірники та інше). Треба пам'ятати, що заборон має бути небагато, вони повинні бути заздалегідь обумовлені з дитиною й сформульовані в дуже чіткій і непохитній формі. При цьому бажано, щоб дитина знала, які санкції будуть застосовані дорослими за порушення тієї або іншої заборони. У свою чергу, батьки повинні бути дуже послідовними при застосуванні санкцій. (Тут можна навести аналогію з юридичної практики: зниження злочинності забезпечує не суворість покарання, а його неминучість). В іншому випадку дитина щоразу буде жертвою настрою мами або тата й стане боятися не конкретного покарання за конкретну провину, а несподіваної «емоційної бурі» з боку дорослого. Усе це приведе лише до того, що дитина почне намагатися приховувати події від батьків, і відносини між дитиною й батьками погіршаться.

У роботах багатьох авторів [26; 33; 54; 73] приведені конкретні рекомендації батькам дітей із синдромом дефіциту уваги:

1. У своїх стосунках із дитиною дотримуйтеся "позитивної моделі". Хваліть її в кожному випадку, коли вона цього заслужила, підкреслюйте успіхи. Це допоможе зміцнити впевненість дитини у власних силах.
2. Уникайте повторень слів "ні" і "не можна".
3. Розмовляйте стримано, спокійно і м'яко.
4. Давайте дитині тільки одне завдання на визначений відрізок часу, щоб вона могла його завершити.
5. Усні інструкції підкріплюйте зоровою стимуляцією.
6. Заохочуйте дитину за усі види діяльності, що вимагають концентрації уваги (робота з кубиками, розфарбовування, читання).
7. Підтримуйте чіткий розпорядок дня: час вживання їжі, виконання домашніх завдань і сну повинен відповідати цьому розпорядку.
8. Уникайте по можливості скупчення людей. Перебування у магазинах, на ринках, – надмірно стимулююче впливає на дитину.

9. Під час ігор обмежуйте дитину лише одним партнером. Уникайте неспокійних, гучних приятелів.

10. Оберігайте дитину від втоми, оскільки це приводить до зниження самоконтролю і наростання гіперактивності.

11. Давайте дитині можливість витратити надлишкову енергію. Корисна щоденна фізична активність на свіжому повітрі: тривалі прогулянки, біг, спортивні заняття.

12. Постійно враховуйте недоліки поведінки дитини. Дітям із синдромом дефіциту уваги неминуче притаманна гіперактивність. Але вона може утримуватись під розумним контролем за допомогою перерахованих заходів.

Не менш відповідальна роль у роботі з гіперактивними дітьми належить учителям. Нерідко педагоги, не справляючись з такими учнями, під різними приводами наполягають на їхньому переведенні в іншу школу. Однак це проблем дитини не вирішує.

Разом з тим виконання деяких рекомендацій може сприяти нормалізації взаємин учителя з неспокійним учнем і допоможе дитині краще справлятися з навчальним навантаженням.

Учителям рекомендується:

- роботу з дитиною будувати індивідуально, при цьому основну увагу приділяти неухважності і слабкій організації діяльності;

- по можливості ігнорувати зухвалі вчинки дитини із синдромом дефіциту уваги і заохочувати її гарну поведінку;

- під час уроків доцільно обмежити до мінімуму відволікаючі фактори. Цьому може сприяти, зокрема, оптимальний вибір місця за партою для гіперактивної дитини в центрі класу навпроти дошки;

- надавати дитині можливість швидкого звернення за допомогою до вчителя у випадках утруднення;

- навчальні заняття будувати за чітко розпланованим, стереотипним планом;

- навчити гіперактивного учня користуватися спеціальним щоденником чи календарем;

- завдання, запропоновані на уроці, писати на дошці;

- на визначений відрізок часу давати тільки одне завдання;

- дозувати для учня виконання об'ємного завдання, пропонувати його робити послідовно, частинами і періодично контролювати хід роботи над кожною з частин, вносячи необхідні корективи;

- під час навчального дня передбачати можливості для рухової "розрядки": заняття фізичною працею, спортивні вправи.

Гіперактивні діти – "це дуже важкі діти, що часто доводять до відчаю як

батьків, так і вчителів" [58, 307]. У подальшому розвитку таких дітей немає однозначного прогнозу. У багатьох із них серйозні проблеми можуть зберегтися й у підлітковому віці. Тому з перших днів перебування такої дитини в школі необхідно налагодити спільну роботу і взаємодію батьків, вчителів і психолога.

Правила спілкування з гіперактивною дитиною. У повсякденному спілкуванні з гіперактивними дітьми батьки повинні уникати різких заборон, що починаються словами «ні» та «не можна». Гіперактивна дитина, в силу своєї імпульсивності, найімовірніше, одразу відреагує на таку заборону непослухом або вербальною агресією. У цьому випадку, по-перше, варто говорити з дитиною спокійно й стримано, навіть коли *ви* що-небудь їй забороняєте, а по-друге, бажано не говорити дитині «ні», а дати їй можливість вибору. Наприклад, якщо дитина «носиться як вихор» по квартирі, можна запропонувати їй на вибір два або три інших заняття: побігати у дворі або послухати читання дорослого тощо. Якщо дитина голосно кричить, можна разом з нею проспівати за її вибором кілька улюблених пісень. Якщо дитина жбурляється іграшками й іншими речами, можна запропонувати їй рухливу гру.

Імпульсивність заважає гіперактивній дитині на першу вимогу дорослого переключитися з одного виду діяльності на інший. Іноді краще за кілька хвилин до початку нової діяльності попередити її про це. Приміром, якщо дитина дивиться телевізор, а батькам треба йти в магазин, можна сказати їй: «Через 10 хвилин ми вимикаємо телевізор. Добре?» Щоб не викликати спрямовану на вас агресію дитини, краще, якщо про закінчення цих десяти хвилин їй нагадаєте не ви, а дзвінок будильника або кухонного таймера. У тому випадку, коли дитина правильно виконує поставлені умови, вона, безумовно, заслуговує винагороди, і тут доречно використовувати систему заохочень і покарань, про яку йшлося вище.

Дотримання вдома чіткого розпорядку дня – іще одна з найважливіших умов ефективної взаємодії з гіперактивною дитиною. І прийом їжі, й прогулянки, і виконання домашніх завдань необхідно здійснювати в той самий, відомий дитині час. Щоб запобігти перепорушенню, така дитина повинна лягати спати у визначений час, причому тривалість сну повинна бути достатньою для відновлення сил (у кожному конкретному випадку батьки визначають цю тривалість самі, виходячи зі стану дитини).

По змозі треба забезпечити гіперактивну дитину від тривалих занять за комп'ютером й від перегляду телевізійних передач, що особливо сприяють розвитку її емоційного порушення.

Гіперактивній дитині корисні спокійні прогулянки перед сном, під час яких батьки мають можливість відверто наодинці поговорити з нею,

довідатися про її проблеми. А свіже повітря й розмірний крок допоможуть дитині заспокоїтись.

Релаксаційні вправи й вправи на тілесний контакт. У роботі з гіперактивною дитиною неоціненну допомогу надають релаксаційні вправи й вправи на тілесний контакт. Вони сприяють кращому усвідомленню дитиною свого тіла, а згодом допомагають їй контролювати рухову активність. Спробуйте частину вправ виконати разом з дитиною. Єдина й необхідна умова успіху – ваші спокій і почуття гумору.

Вправа 1. «Розмова з руками».

Вправу спрямовано на опанування навички контролювати свої дії.

Якщо дитина побилася, щось зламала або завдала кому-небудь болю, запропонуйте їй таку гру: обвести на аркуші паперу силуети долонь, потім «оживити» долоньки – намалювати їм вічка, ротики, розфарбувати кольоровими олівцями пальчики.

Після цього можна затіяти бесіду з руками. Запитайте: хто ви, як вас звуть? Що ви любите робити? Чого не любите? Які ви? Якщо дитина не підключається до розмови, проговоріть діалог самі. При цьому важливо наголосити, що руки гарні, вони багато чого вміють робити (перелічіть, що саме), але іноді не слухаються свого господаря.

Закінчити гру потрібно «укладанням угоди» між руками і їхнім господарем. Нехай руки пообіцяють, що протягом двох-трьох днів» (сьогоднішнього вечора або, залежно від реальних можливостей дитини, ще більш короткого часу) вони постараються робити тільки гарні справи: майструвати, здоровкатися, грати – й не будуть нікого кривдити. Якщо дитина погодиться на такі умови, то через заздалегідь визначений проміжок часу необхідно знову пограти в цю гру й укласти договір на більш тривалий строк, похваливши слухняні руки і їхнього господаря.

Вправа 2. «Розмова з тілом».

Мета цієї вправи – навчити дитину володіти своїм тілом.

Ця вправа – модифікація попередньої. Дитина лягає на підлогу на великий аркуш паперу або шматок шпалер. Дорослий олівцем обводить контури її фігури. Потім разом із дитиною розглядає силует і ставить запитання: «Це твій силует. Ми можемо розмалювати його. Хочеш? Яким би кольором ти хотів розфарбувати свої руки, ноги, тулуб? Як ти думаєш, чи допомагає тобі твоє тіло в певних ситуаціях, наприклад, коли ти рятуюєшся від небезпеки тощо? Які частини тіла тобі особливо допомагають? А бувають такі ситуації, коли твоє тіло підводить тебе, не слухається? Що ти робиш у цьому випадку? Як ти можеш навчити своє тіло бути слухнянішим? Домовимося, що ти й твоє тіло намагатимуться краще розуміти одне одного».

Вправа 3. «Клубочок».

Вправу спрямовано на опанування дитиною одного з прийомів саморегуляції.

Дитині, яка розбешкетувалася, можна запропонувати змотати в клубочок яскраву пряжу. Розмір клубка з кожним разом може ставати все більшим й більшим. Дорослий по секрету говорить дитині, що цей клубочок не простий, а чарівний: як тільки хлопчик або дівчинка починає його змотувати, відразу ж заспокоюється. Коли така гра стане для дитини звичною, вона сама обов'язково проситиме дорослого дати їй «чарівні нитки» щоразу, як відчує, що вона засмучена, утомилася або «завелася».

Вправа 4. «Археологія».

Ігри з піском і водою добре заспокоюють дитину й особливо підходить для гіперактивних дітей. У ці ігри не обов'язково гратися тільки влітку на пляжі, їх можна організувати й удома. Дорослі повинні підібрати відповідні іграшки: човники, ганчірочки, дрібні предмети, м'ячики, трубочки тощо – і, особливо на перших заняттях, допомогти дитині в організації гри. Щоб полегшити неминуче збирання, пісок можна замінити крупною, попередньо прогрітою в духовці.

Тут наведений один із прикладів такої гри, спрямованої на розвиток м'язового контролю.

Дорослий опускає кисть руки в таз із піском або крупною й засипає її. Дитина обережно відкопує руку – здійснює «археологічні розкопки». При цьому не можна доторкатися до кисті руки. Якщо дитина торкнеться долоні дорослого, вони міняються ролями.

Вправа 5. «Маленька пташка».

Вправу спрямовано на розвиток м'язового контролю.

Дитині в долоньки дають пухнасту, м'яку іграшкову пташку або інше звірятко. Дорослий говорить: «До тебе прилетіла пташка, вона така маленька, ніжна, беззахисна. Вона так боїться шуліки! Потримай її, поговори з нею, заспокой її». Дитина бере в долоньки пташку, тримає її, гладить, говорить добрі слова, заспокоюючи її, і водночас заспокоюється сама. Надалі можна пташку вже не класти дитині в долоньки, а просто нагадати їй: «Пам'ятаєш, як заспокоювати пташку? Заспокой її знову». Тоді дитина сама сідає на стільчик, складає долоньки й заспокоюється.

Пам'ятайте: дорогу подужає той, хто іде. Здоров'я й радості вам і вашим родинам!

1.4. Типові помилки батьків і дорослих у виховних впливах і установках, що вимагають корекції

Труднощі в розвитку емоційної сфери можуть бути обумовлені особливостями сімейного виховання, ставленням навколишніх до дитини. Які ж види поведінки дорослих можуть спричинити психологічну травму в дитини?

Неприйняття – це насамперед, відмова у визнанні, зневіра в дитині. Наприклад, у сім'ї до однієї дитини часто ставляться не так, як до її (його) сестер та братів. «Ось Ігор у нас хороший хлопчик, а ти, незграбо, вічно потрапляєш у якісь пригоди...». А такою причиною може бути лише розбита склянка чи розлите молоко. А душа дитини в цей момент глибоко травмується.

Приниження – постійне джерело психологічних травм. Як часто батьки спускають дитину з високого рівня самооцінки на низький простими словами: «дурень», «телепень», «бовдур». Особистість знецінюється. Особливо небезпечно робити це в присутності сторонніх.

Тероризування. Згадаймо, як часто нам доводилося спостерігати, як батьки залякують своїх дітей. Як легко вони погрожують дітям фізичною карою; «Я не знаю, що я з тобою зроблю» або: «Я ладна тебе вбити!», або «Я зараз візьму ремінь...».

Не менше травмує дитину й ізоляція. Наприклад, якщо дитину зачиняють у кімнаті саму або, ще гірше, в коморі, забороняють їй гратися з однолітками.

І, нарешті, *емоційне ігнорування*. Скільки батьків вважають, що суворе виховання підготує дитину до суворого життя. І тому часто відмовляють дитині у співчутті та турботі, не обіймають і не пестять, не цілують і не розмовляють з нею.

Назвемо деякі найпоширеніші з цих засобів, характерні для педагогічного спілкування.

Звичні перебільшення, наприклад: „Я б на твоєму місці крізь землю провалилась“, „Від тебе вся школа плаче“, „Я б згоріла від сорому“ тощо.

Негативні узагальнення за допомогою таких виразів, як: „Ти ніколи...“, „Ти завжди...“, „Вічно ти...“, „Скільки можна!“, „Та коли вже ти...“

Загрозливі звороти на кшталт: „Спробуйте мені тільки не зробити“, „Не дай Боже ви ще раз...“ тощо.

Іронічні вирази та інтонації.

Перекручення слів, інтонації, міміки учнів. Це відображає певний відхід його об'єкта від нормальності і сприймається ним як прояв зневаги.

Переривання учнів у розмові. Це один з найпоширеніших дефектів педагогічного спілкування.

Звинувачувальні підтексти. Наприклад: „Чи не здається тобі...“, „Чи не час тобі вже...“, „Може ти вже нарешті...“ тощо.

Ведення діалогу у стилі сварки. Це одна з головних ознак конфліктної субкультури. Будь-яка трохи загострена розмова ведеться тоном сварки з застосуванням виразів, які надають діалогу характер конфлікту. Наприклад: „Ти диви...“, „Ще чого!“, „Якби не так!“, „А ти як собі думав!“, „Бач, чого захотів!“ тощо.

Знання особливостей сімейного виховання, впливу батьків на сина чи дочку дає можливість пояснити специфіку емоційних порушень дітей.

У психологічній літературі виділяються різні типи неправильного виховання [60, 121].

Охарактеризуємо найбільш типові помилки батьків і дорослих у виховних впливах і установках, що вимагають корекції.

1. Негативна оцінка діяльності дитини. Дитині не можна говорити "ти не вмієш будувати, малювати тощо." У таких випадках дитина не може зберегти прагнення до такого виду діяльності, втрачає впевненість у собі.

2. Не можна дозволяти, щоб негативна оцінка діяльності дитини проектувалась на її особистість. Це блокує розвиток дитини і формує комплекс меншовартості. Невротичний розвиток у дитини починається з низької самооцінки, яка викликана ставленням дорослих.

3. Важливою є інтонація, емоційність висловлювання у звертанні до дитини. Діти раннього шкільного віку і навіть дошкільники реагують не тільки на зміст висловлювання дорослого, а й на емоційне забарвлення, в якому проявляється ставлення до дитини.

4. Неприпустимо порівнювати дитину (її справи і вчинки) з будь-ким іншим, дитину не потрібно протиставляти іншим. Такі порівняння є з одного боку психотравмуючими, а з іншого формують негативізм, егоїзм, заздрощі.

5. Батьки повинні створити таку систему взаємин із дитиною, в якій вона буде сприймати себе тільки позитивно (як норму). Тільки в цьому випадку дитина зможе нормально реагувати на успіхи інших без заниження самооцінки.

6. Основна функція родини полягає в тому, щоб здатність до соціальної адаптації дитини виходила з її можливостей. Батьки повинні настільки навчитися регулювати ступінь психологічного навантаження на дитину, щоб правильно враховувати її можливості.

7. У ставленні до дитини є неприпустимим перехід від тільки позитивних оцінок до різко негативних, від наказового тону до пестливого задобрювання.

8. Результатом необхідних корекційних впливів має бути розвиток контролю у батьків за тим, як вони спілкуються з дітьми, за їхніми емоціями та зовнішніми впливами.

Батьки через велику любов до дітей, яка не підкріплена знанням

основних закономірностей їх психічного розвитку, часто допускають грубі прорахунки, які травмують дітей, деформують їхню психіку. Батьки несвідомо використовують такі моделі виховання, які закладають фундамент невротизації дітей. Учені виділяють кілька груп факторів, які відображають специфіку неправильного виховання, що може призвести до виникнення у дітей неврозів [60, 122-125]. Охарактеризуємо найбільш типові.

Перша група факторів. Батьки не здатні впоратись з віковими проблемами психічного та особистісного розвитку дитини. У вихованні відображаються несприятливі особистісні особливості батьків. Що стосується спрямованості особистості – це надмірна принциповість, вимогливість і нетерпимість, підвищений рівень домагань щодо можливостей дітей.

Що стосується характеру – це егоцентризм батьків, внутрішня конфліктність, тривожна вразливість. Такі батьки наполегливо прагнуть "створити ідеальний образ дитини", очікують від неї того, у чому самі не змогли реалізуватись. При цьому батьки хворобливо реагують на невідповідність власним вимогам і очікуванням, підвищують психологічний тиск на дітей, застосовуючи різні санкції та покарання. До цієї ж групи факторів можна віднести значну кількість дорослих, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у вихованні і які замінюють собою батьків. До такої групи варто віднести і фактор, який можна назвати "односторонній характер виховання". Тут мова іде про домінування матері і бабусі у вихованні. Така ситуація особливо несприятлива для особистісного розвитку хлопчиків.

Інверсія виховних ролей також негативно відображається на дітях, особливо в тих випадках, коли мати "грає роль" батька, що супроводжується посиленням вимогливості, надмірно "жорсткими" санкціями і фізичним покаранням дітей.

Друга група факторів. Переважання раціонального аспекту у вихованні, яке проявляється великою кількістю моральних приписів і вимог, його "заорганізованість", формалізм, які шкодять дитячій безпосередності. Результатом раціонального характеру виховання буде недостатність уявлень і гнучкості у дітей. На відміну від ровесників, такі діти часто мають проблеми при виборі вільної теми для розмови, не знають, як вести себе в новій ситуації, бояться виявити свої почуття і зробити щось не так, як потрібно. Сюди ж відносяться недостатність уваги до статевих аспектів у формуванні особистості дітей, так би мовити безстатеве виховання, нівелювання психологічних особливостей формування особистості хлопчика (дівчинки).

Третя група факторів. Нерозуміння своєрідності дітей, вікових

особливостей формування їх особистості, сімейних конфліктів. Ця група факторів зазвичай включає в себе:

1. Неприйняття у стосунках з дітьми. Як правило, це ситуація, коли дитина "не та", яка очікувалася, яка влаштовує, а "та", яка створює проблеми, затьмарює існування і заважає професійній кар'єрі.

2. Відсутність гнучкості у вихованні передбачає відсутність альтернатив, налаштованість, установку, певну стереотипність суджень.

3. Нерівномірність виховання має на увазі основним чином недостатність емоційного контакту з дітьми в перші роки їх життя і надлишок у наступні роки.

4. Непослідовність виховання заважає формуванню стійкого "Я" у дітей і створює стан тривожного очікування і невпевненості в собі.

5. Неузгодженість виховання – соціально-психологічна характеристика, зумовлена домінуванням у ньому одного із дорослих і наявністю конфліктної структури сімейних стосунків та протиріччя в установках батьків. За даними багатьох авторів, схожість поглядів на виховання пов'язана із задоволеністю сімейних стосунків, відсутністю напруги у стосунках між батьками, їх взаєморозумінням і схожістю характерів.

Четверта група факторів. Несприятливі особистісні зміни у батьків:

1. Тривожність у відносинах з дітьми – наслідок гіперсоціальних, переважно вразливих рис характеру у батьків, їх невротичний стан. У цілому тривожність діє негативно на психічний розвиток дітей, призводить до зниження у них активності і впевненості в собі.

2. Афективність у спілкуванні з дітьми. Передбачає емоційно-бурхливі прояви батьками свого роздратування і невдоволення. Зазвичай це крик, лайка, погрози. Батьки пізніше переживають крайності своїх стосунків, кваліфікують це як зриви. При цьому відсутність змін у поведінці дітей породжує почуття фрустрації та відчаю, що рано чи пізно призводить знову до критичного моменту.

3. Гіперсоціальність, як і тривожність та афективність у відносинах з дітьми, складають найбільш типову тріаду відхилень у вихованні дітей з неврозами.

4. Домінування у відносинах з дітьми засвідчує про безапеляційність, категоричність та директивність суджень батьків, прагнення підкорити собі дітей і домогтися беззаперечної покори.

5. Недовіра до дітей, їх можливостей, власного досвіду – це, як правило, суб'єктивно сформована думка батьків про нездатність дітей до самостійних дій.

6. Недостатня чуйність у відносинах з дітьми передбачає дефіцит

емоційно-теплих і безпосередніх почуттів до дітей. Емоційна тупість може бути також зумовлена інтровертованими рисами особистості батьків.

7. Протиріччя у сім'ї підкреслюють складність, проблемність, непослідовність і взаємовиключення виховних впливів. Протиріччя у відносинах з батьками є вираженням психогенних факторів, які призводять до внутрішнього конфлікту дітей.

П'ята група факторів. Базові характеристики виховання.

1. Турбота. Це провідний фактор виховання. У цьому випадку невротичні прояви у дітей найчастіше викликає гіперопіка з боку будь-кого із батьків. Як правило, підвищений рівень опіки потрібен не стільки дітям, скільки батькам. Турбота про дітей компенсує нереалізовану потребу батьків у прихильності та любові.

2. Гіперопіка. Слід відзначити такі мотиваційні аспекти гіперопіки у матерів: а) неспокій, зумовлений сімейною ситуацією і тривожно-вразливими рисами характеру; б) психогенно детермінований страх можливого нещастя дитини; в) страх самотності; г) підкреслення потреби у визнанні; д) домінування у відносинах з оточуючими, феномен підкорення і залежності; е) пасивність у спілкуванні; є) невротизм.

3. Любов батьків до дітей. Мати любить не стільки реальну дитину, скільки певну модель ідеальної, з її точки зору, дитини. Любов виявляється тільки тоді, коли дитина у всьому виправдовує очікування і вимоги дорослих.

4. Контроль за дітьми є необхідним інструментом соціалізації і однією з умов формування самосвідомості особистості. Умовно контроль поділяється на: ставлення до дисципліни і застосування конкретних санкцій. Надмірний контроль чи сувора дисципліна в сім'ї виражається прагненням батьків:

- а) у всьому контролювати дітей, перевіряючи кожен крок;
- б) слідкувати за їх спробами зробити що-небудь по-своєму;
- в) обмежувати активність і самостійність;
- г) визначати спосіб дій;
- д) регулярно забороняти;
- е) сварити за найменші недоліки та провини;
- є) застосовувати різні санкції.

5. Навчання. Характерним є прагнення батьків до надмірно раннього навчання, прищеплення навичок самостійності, самоконтролю та гігієни. Тут зустрічається надмірно рання раціоналізація почуттів і завищений рівень вимог батьків до успіхів дітей, які мають відповідати стандартам поведінки дорослих, ніж бути дітьми з їх безпосередньою і щирою поведінкою.

6. Інтенсивність виховних заходів. Вона виражається феноменом

психологічного пресингу – надмірного морального тиску на дітей. Це створює у них непосильне нервово-психічне навантаження з провідним першосигнальним типом сприйняття.

Зупинимось на чотирьох, найбільш розповсюджених типах неправильного виховання, описаних в психологічній літературі [17;27;66].

1. Неприйняття. Воно може бути очевидним і неочевидним. Очевидне неприйняття спостерігається, наприклад, тоді, коли народження дитини було небажаним чи у випадку, якщо планувалася дівчинка, а народився хлопчик, тобто коли дитина не задовольняє очікуваного у батьків. Набагато складніше знайти неочевидні неприйняття. У таких родинах дитина, на перший погляд, бажана, до неї уважно ставляться, про неї піклуються, але немає щирого контакту. Причиною тому може бути почуття власної нереалізованості, наприклад, у матері, для неї дитина – перешкода для розвитку власної кар'єри, перешкода, усунути яку вона ніколи не зможе і змушена терпіти. Проектуючи свої проблеми на дитину, вона створює емоційний вакуум довкола неї, провокує власну дитину на зворотне неприйняття. Як правило, у родинах, де домінують такого роду відносини, діти стають або агресивними (тобто ми їх можемо віднести до першої групи виділених форм проявів емоційних порушень), або надто забитими, замкнутими, боязкими, уразливими (тобто за нашою класифікацією, третя група). Неприйняття породжує в дитини почуття протесту. У характері формуються риси нестійкості, негативізму, особливо у ставленні до дорослих. Неприйняття приводить до зневір'я у своїх силах, непевності в собі.

2. Гіперсоціальне виховання. Причина його в неправильній орієнтації батьків. Це занадто "правильні" люди, що намагаються педантично виконувати всі рекомендації, "ідеального" виховання. "Треба" поставлено в абсолют. Дитина в гіперсоціальних батьків ніби запрограмована. Вона надмірно дисциплінована і виконавча. Гіперсоціальна дитина змушена постійно стримувати свої емоції, бажання. При такому типі виховання можливо кілька шляхів розвитку: це може бути бурхливий протест, бурхлива агресивна реакція, іноді й самоагресія в результаті психотравмуючої ситуації, чи навпаки, замкнутість, відчуженість, емоційна холодність.

3. Тривожно-недовірливе виховання. Спостерігається в тих випадках, коли з народженням дитини одночасно виникає невідступна тривога за неї, за її здоров'я і благополуччя. Виховання за цим типом нерідко спостерігається в родинах з єдиною дитиною, а також у родинах, де росте ослаблена чи пізня дитина. У результаті дитина тривожно сприймає природні труднощі, з недовірою ставиться до навколишнього. Дитина в такому випадку несамостійна, нерішуча, боязка, уразлива, болісно невпевнена у собі. Як ми бачимо, це нагадує нам особливості дітей

вищезгаданої третьої групи.

4. *Егоцентричний тип виховання.* Дитині, часто єдиній, довгоочікуваній, нав'язується уявлення про себе, як про надцінність: вона кумир, "сенс життя" батьків. При цьому інтереси інших нерідко ігноруються, приносяться в жертву дитині. У результаті вона не вміє розуміти і брати до уваги інтерес інших, не переносить подальших позбавлень, агресивно сприймає будь-які перешкоди. Така дитина розгальмована, хитлива, примхлива. Її афективні прояви дуже схожі з поведінням дітей, що відносяться до другої групи,

Ми так детально зупинилися на проблемах особистісного розвитку в родині (розглянувши при цьому далеко не всі аспекти сімейних взаємин), тому що, на наш погляд, родина є одним із найважливіших факторів, що впливають на емоційну сферу, на відміну, наприклад, від інтелектуальної.

До речі, психологами побудована (на основі аналізу типових помилок батьків) ідеальна модель сім'ї [68]:

1. Всі члени сім'ї, у тому числі дитина, рівноправні.
2. Кожен володіє своєю автономією, має право сам вирішити, як йому чинити.
3. Кожен може і вміє виражати словами ті почуття, позитивні і негативні, які він переживає в даний момент до інших членів сім'ї. Усі почуття приймаються. Діти спеціально вчать критикувати батьків. "Всі ми можемо помилятися".
4. Сімейна рада має тільки дорадчий голос. Кожен має право прийняти або не прийняти його. Батьки радяться зі своїми дітьми.
5. Члени сім'ї не дають негативні оцінки один одному, а тільки вислуховують, не перебиваючи, намагаються зрозуміти його почуття. Можна давати навідні запитання так, щоб той сам щось краще зрозумів. Не узагальнюють попереднє, неприємне, опираються на принцип "тут і тепер".
6. Не користуються моральними штампами, розповідають про себе, свої труднощі, про своє особисте життя.
7. Хвалять хороші справи і вчинки.
8. У сім'ї панує довір'я, повага, терпелива любов, увага до світу переживань іншого, відбуваються душевні розмови на будь-які теми.

Однак не можна не враховувати, що часом емоційний стрес у дітей провокують педагоги, самі того не бажаючи і не усвідомлюючи. Вони жадають від своїх учнів такого поведіння і рівня успішності, які для деяких із них є непосильними.

Ігнорування з боку вчителя індивідуальних і вікових особливостей кожної дитини може бути причиною різного роду дидактогеній, тобто негативних психічних станів учня, викликаних неправильним ставленням

учителя; шкільних фобій, коли дитина боїться йти у школу, відповідати біля дошки тощо. Ефективність виховної роботи вчителя залежить від того, наскільки правильно й глибоко він розуміє індивідуально-психологічну своєрідність розвитку своїх вихованців, може пояснити ті причини, які зумовлюють специфіку реагування класу на зауваження, покарання, вимоги, заохочення. Тому робота з важковиховуваними дітьми вимагає особливо коректного індивідуального підходу, що враховує: уважне, доброзичливе ставлення до дитини; опору на його позитивні риси; довіру до моральних сил, потенційних можливостей.

Трансформація шкільної освіти вимагає відмови від орієнтування на засвоєння знань „середнім" учнем, визнанні цінності, унікальності окремої особистості та стимулюванні розвитку індивідуальних нахилів і здібностей дитини у всьому розмаїтті її життєдіяльності. Особистісно орієнтований підхід передбачає використання методів навчання, які забезпечують створення умов для творчого саморозвитку, самореалізації й самовиховання. Психологізація освіти висуває нові вимоги до психологічної служби. Стиль роботи психолога з переважанням діагностичної та просвітницької функції має поступитися місцем стратегії психологічного супроводу процесу навчання й розвитку кожного окремого учня.

На наше глибоке переконання, психологічний супровід має базуватись на теоретичних засадах гуманістичної психології. Суть їх полягає в безумовному визнанні цінності унікальності особистості кожної людини і права на реалізацію її потенційних можливостей.

Ефективність виховної роботи вчителя залежить від того, наскільки правильно й глибоко він розуміє індивідуально-психологічну своєрідність розвитку своїх вихованців, може пояснити ті причини, які зумовлюють специфіку реагування класу на зауваження, покарання, вимоги, заохочення.

Дитина повинна рости і виховуватись в умовах постійного дотримання принципу педагогічної екології. Ставлення батьків, педагога до дитини повинні ґрунтуватись на її безумовному прийнятті, на педагогічному оптимізмі та довірі, на почутті любові і симпатії, повазі до її особистості, прав і свобод. Така гуманістична орієнтація батьків та вчителів передбачає розвиток їх особистих ресурсів, оновлення форм спілкування з вихованцями.

У дитини в таких умовах формується позитивний образ «Я», з'являється впевненість в собі, почуття особистої значимості. Такий образ «Я» сприяє розвитку кожної дитини, постійно створюючи йому ситуацію успіху. Гуманізація як основа загальної ранньої профілактики соціально-педагогічної запущеності дітей повинна торкатися всього навчально-виховного процесу.

Гуманізм – це певне світосприйняття, а гуманність – це якість

особистості, гуманізація – це процес, що характеризує цю якість. Гуманізація як процес це формування гуманістичного світогляду і гуманістичних якостей у педагогів і вихованців.

Основними психолого-педагогічними вимогами до гуманізації педагогічного процесу на основі розвитку особистості в дитячому віці можуть бути наступні [33]:

- наявність системи навчально-виховної роботи в сім'ї і школі, тобто сукупності гуманних цілей, змісту, форм і методів, що спрямовують дитяче життя, функціонуючи як відкрита педагогічна система;

- розуміння і сприймання всіма учасниками педагогічного процесу людини як міри цілеспрямованості і результативності всієї навчально-виховної діяльності;

- особиста орієнтація вихователів, що ґрунтується на гуманістичному світогляді і гуманітарній культурі, забезпечуючи рівність дитини і дорослого, встановлення культуротворчої функції вихователя;

- особистісно-орієнтовані моделі, способи і форми спілкування вихователів і вихованців, якість яких визначаються наявністю суб'єкт-суб'єктивних зв'язків і ціннісно-суттєвої взаємодії, що забезпечують психологічний захист дитини, розвиток її індивідуальності, розширення рівня свободи суб'єкта, що розвивається, діяльності і спілкування;

- повага особистості і прийняття індивідуальності кожної дитини, виявлення якостей особистості в залежності від якостей цілісного педагогічного процесу;

- раціональна і оптимальна організація цілісного педагогічного процесу, що ґрунтується на врахуванні форм, методів і вимог до дитини, що враховують зону його актуального розвитку і сприяє збереженню і підтриманню її здоров'я;

- взаємодія вихователів, вчителів і батьків в цілісному педагогічному процесі, їх взаємна відповідальність за його результати.

При дотриманні вище перерахованих основних вимог цілісний педагогічний процес стає основою розвитку особистості, оскільки в ньому створюються умови для розвитку суб'єктності дитини, вияв її різносторонньої активності, знімається проблема дезорієнтуючого впливу виховуючого мікросоціуму, створюються сприятливі умови для самоствердження кожної дитини.

Охарактеризовані найбільш типові помилки виховання та вказані моделі, що призводять до невротизації дітей, слід розглядати, як випадки, що потребують обов'язкової корекційної роботи з батьками. Звичайно, зміст роботи не охоплює всі питання формування дитячої особистості, однак згадані напрямки і рекомендації можуть бути з успіхом використані всіма, хто займається вихованням дітей.

2. Особливості виховання проблемних дітей в умовах сім'ї

2.1. Психологічна характеристика сучасної молоді сім'ї

Сім'я завжди виступала як берегиня щирості, тепла, турботи, духовності для людини, закладала громадянсько-патріотичне світобачення. У світовому етнопсихологічному контексті відомий вислів: «Міцна сім'я – міцна держава!». Сім'я, сімейне оточення виховує у людині почуття рідної землі, роду, патріотизму.

Сім'я – вид соціальної спільності, важлива форма організації особистого побуту. Сім'я заснована на подружньому союзі та родинних зв'язках, тобто на багатосторонніх стосунках між жінкою та чоловіком, родичами та дітьми, братами та сестрами та іншими родичами, що спільно живуть і спільно ведуть домашнє господарство.

Сім'я – це життєдайний осередок, що приводить на світ божий, плекає найдорожчу цінність людства – дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити себе у нащадках. Кожна людина смертна. Але сім'я, рід, родина, народ – безсмертні. Життя сім'ї характеризується різними матеріальними (морально-етичними, правовими, психологічними) процесами. Психологічна наука завжди надавала особливого значення вивченню проблем психології сімейних стосунків. Саме у сім'ї змалку людина стає носієм традицій і звичаїв, соціальних, моральних цінностей тієї нації, до якої вона належить від народження.

Сім'я – категорія історична та соціальна, її типи, форми та функції обумовлені характером чинних виробничих відносин, а також рівнем культурного розвитку людського суспільства загалом і етносів зокрема.

У понятті «сім'я» відсутній єдиний критерій, але основні компоненти збігаються. Отже, можна дати таке робоче визначення: сім'я – це об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та спорідненістю. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком і жінкою, у тих чи інших формах санкціонований суспільством і формою обряду залежно від історичних традицій етносу. Як і кожний соціальний інститут, сім'я має чітку структуру.

Спорідненість сімейна – це зв'язок між людьми, обумовлений спільністю їхнього походження, на основі відносин шлюбу і споріднення. Розрізняють два типи спорідненості: природну, визначену генетичною близькістю, та соціальну, визначену соціально-психологічними устоями етносів.

Власне сім'я – це не просто будь-які контакти між людьми, а такі, у яких реалізуються певні соціальні зв'язки і які опосередковані спільною

діяльністю цих людей.

У своїй еволюції сім'я пройшла шлях від розширеного типу (складалася із представників кількох поколінь) до сучасної нуклеарної (ядерної), що включає подружжя і дітей.

Пропонуються такі критерії еволюції сім'ї [24]:

- (чоловік - дружина), нуклеарності);
- функціональні зрушення (егалітаризація);
- активізація особистісної взаємодії членів сім'ї. структурні зрушення (рух від спорідненості (батько – син) до свояцтва

Сім'я як мала група має певні особливості:

- наявність не однієї, а цілої низки загальносімейних цілей, які змінюються в процесі її становлення;

- жорсткі нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюють існування в кожній культурі чітко окреслених уявлень про те, коли найдоцільніше створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції слід застосовувати до членів сім'ї в різних ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття й розірвання шлюбу, особливих прав і привілеїв, застосування певних санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав) тощо;

- чітко окреслену гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;

- закритий характер сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї, більше того, іноді неможливістю виходу із сім'ї (наприклад, неможливо припинити об'єктивно існуючу спорідненість);

- чітко визначену поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язане з великою кількістю сімейних ролей, численними аспектами сімейного життя, які мають суперечливий характер;

- «історичність», тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не лише якісні етапи її розвитку (залицання, народження дітей тощо), а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їх батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;

- чітко окреслену емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних аспектів життєдіяльності сім'ї і робить (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) успіх чи невдачу в сім'ї винятково значущим для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і

соматичний стан здоров'я.

Сфера життєдіяльності сім'ї безпосередньо пов'язана із задоволенням різнобічних потреб її членів і називається функцією.

Обговорюючи функції сім'ї, М.Я.Соловйов пише: «Функцій сім'ї стільки, скільки видів потреб, які повторюються і які вона задовольняє». Саме цей аспект дозволяє відокремити сімейні потреби, сімейні функції від інших, а також узагальнити їх.

З цього приводу існує численна як вітчизняна, так і зарубіжна література.

На думку Г.Навайтіса можна визначити низку сімейних потреб:

- створення і підтримка матеріальних умов життєдіяльності сім'ї;
- потреба у коханні, любові й піклуванні, пов'язані з материнством;
- потреба у психічній і фізичній близькості;
- потреба у сімейному спілкуванні.

Звідси й основні сфери сімейного впливу: побут, діти, інтимність, сімейне спілкування тощо. А також і функції, про які поговоримо далі.

Також необхідно враховувати, що у літературі з психології зустрічаються різні підходи до визначень функцій сім'ї, хоча рівень питань, що розглядаються, схожий.

Так, І.В. Гребенніков до функцій сім'ї відносить репродуктивну, економічну, виховну, комунікативну, дозвілля і відпочинку.

Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстіцький визначають виховну, господарчо-побутову, емоційну, а також духовного спілкування, первинного соціального контролю, сексуально-еротичну.

А.Г. Харчев, А.І. Антонов поділяють функції сім'ї на специфічні, які зберігаються при всіх змінах у суспільстві, а саме: народження (репродуктивна); утримування (екзистенціальна); виховання дітей (соціалізації). А також на неспецифічні функції сім'ях: накопичення і передача власності, статусу організації виробництва і споживання; домогосподарство; організація відпочинку і дозвілля; турбота про здоров'я і благополуччя членів сім'ї; створення мікроклімату.

Ці функції розкривають історичну картину життєдіяльності сім'ї.

При цьому можна окремо назвати регенеративну функцію (відродження, відновлення), пов'язану із наслідуванням статусу, прізвища, майна, соціального стану. Рекреативна функція (відновлення) пов'язана із відпочинком, турботою про здоров'я членів сім'ї. Психотерапевтам на функція – стійкість і стабільність сімейного емоційного стану. Ця функція дозволяє членам сім'ї задовольняти потреби у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті.

Але враховуючи необхідність відокремлення соціально-психологічного

аспекту проблеми, найбільш евристичною нам видається розроблена М.С. Мацьковським класифікація функцій сім'ї з точки зору суспільства та індивіда.

Таблиця 2.

Загальна характеристика функцій сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відновлення суспільства.	Задоволення потреби в діяльності.
Виховна	Соціалізація молодого поповнення. Підтримка культурної безперервності суспільства.	Задоволення потреби в батьківстві, контактах із дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях.
Господарчо-побутова	Підтримання фізичного здоров'я членів суспільства, нагляд і піклування за дітьми	Отримання господарчо-побутових послуг одних членів сім'ї від інших.
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і недієздатних членів суспільства.	Отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у разі недієздатності або в обмін на послуги).
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація Поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, а також відповідальність у стосунках між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього покоління.	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за непотрібну поведінку та порушення моральних норм взаємостосунків між членами сім'ї.
Духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї.	Духовне взаємозабезпечення членів сім'ї. Укріплення дружніх основ шлюбного союзу.
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відновлення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвілля	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у сумісному проведенні дозвілля. Взаємозбагачення у сфері інтересів дозвілля.
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів і їхня психотерапія.	Отримання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї. Задоволення потреб в особистому щасті і любові
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Таким чином, аналіз типів і функцій сім'ї дозволяє говорити про неї як про соціально-психологічне явище.

Кожна людина – чоловік чи жінка готуються до того, щоб стати батьком, матір'ю, чоловіком або дружиною. Однак необхідно зазначити, що в загальному плані відносини між чоловіком і жінкою у сім'ї будувалися на економічних засадах, визначалися економічним укладом суспільства.

Матріархат мав свою економічну основу, а патріархат свою. В обох випадках сім'я була авторитарною. На кожному етапі розвитку суспільства, коли відбувається переоцінка цінностей, відбуваються певні зміни і в рольовому статусі подружжя.

Отже, йдеться про сімейні ролі як важливого боку сімейного життя. Під соціальною роллю розуміють функцію соціальної системи, модель поведінки об'єктивно заданою соціальною позицією особистості в системі об'єктивних або міжособистісних стосунків.

Роль – це соціальна функція особистості, яка відповідає загальним нормам, спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції у суспільстві, у системі міжособистісних стосунків.

Процес виникнення рольової структури сім'ї є однією з головних сторін її становлення як соціальної і психологічної спільності адаптації подружжя одне до одного і вироблення способу сімейного життя.

У даний час якість міжособистісних стосунків між подружжям визначається понад усе тим, як сприймають їх подружжя, наскільки благополучними і успішними вони їх вважають. Але сьогодні недостатньо вивчена проблема, як сприймають молоді люди свій шлюб і яке місце у ньому посідають рольові відносини.

У зарубіжній психології розгляд сімейних ролей становлять поняття статевих ролей: статево-рольової системи і статево-рольової диференціації. Під статевими ролями розуміють систему культурних норм, які визначають допустимі способи поведінки й особистісні якості на основі статевої належності.

Для вітчизняної психології важливо те, що рольові позиції у сучасній сім'ї вчені класифікують так:

- 1) відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї;
- 2) господар – господарка;
- 3) роль відповідального за піклування про маленьку дитину;
- 4) роль вихователя;
- 5) роль сексуального партнера;
- 6) роль організатора розваг;
- 7) організатор сімейної субкультури;
- 8) роль відповідального за підтримку родинних зв'язків;

9) роль сімейного психотерапевта.

Таким чином, можна визначити звичні ролі у сім'ї, до яких кожен із нас звик: дружина – матір і домогосподарка, а чоловік – відповідальний за матеріальне забезпечення і сексуальні зносини.

На психічний і соматичний стан здоров'я людини особливо несприятливо впливають такі сімейно обумовлені переживання [29]:

- глобальна сімейна незадоволеність, фрустрація через розбіжності між очікуванням індивіда і реальними умовами життя в сім'ї; при цьому характер впливу незадоволеності значною мірою залежить від рівня усвідомлення такого стану. Якщо незадоволеність сім'єю усвідомлюється, вона обертається на відкриті конфлікти подружжя, взаємну агресію, якщо незадоволеність не усвідомлюється, а подружжя стверджує, що все нормально, пояснюючи негаразди в сім'ї винятково зовнішніми об'єктивними чинниками, це найчастіше спричиняє неврози, депресії, алкоголізм, акцентуації характеру тощо;

- сімейна тривожність, що виявляється в перебільшених страхах щодо здоров'я, певних особливостях спілкування та поведінки членів сім'ї і переживанні безпорадності, нездатності запобігти несприятливому перебігу подій;

- почуття провини, пов'язане з сім'єю, коли індивід вважає себе (усвідомлено чи не усвідомлено) винуватцем сімейних негараздів і через характерологічні особливості схильний приймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувальну, хоча насправді це не так;

- надмірне нервово-психічне напруження, пов'язане зі значними перешкодами щодо задоволення потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля індивіда не дають бажаних результатів, створюючи внутрішній конфлікт, який особливо загострюється тоді, коли сім'я висуває до цього члена сім'ї суперечливі вимоги й покладає на нього відповідальність за їх дотримання.

Сучасна сім'я нагадує багаторівневий пиріг: у ній можна знайти риси і традиційних, і нових сімейних укладів.

Дослідники розрізняють різні варіанти складу (чи структури) сучасної сім'ї. О.І. Антонов та В.М. Мешков розрізняють за складом такі типи сімей [3]:

- нуклеарні сім'ї (від слова «нуклеа» – ядро, тобто головна частина, основа), які є досить поширеними та складаються з батьків та їх дітей, тобто з двох поколінь. У нуклеарній сім'ї існує не більше, ніж три нуклеарні позиції (батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра).

Учені зазначають, що, коли слід підкреслити наявність у нуклеарній сім'ї, що ґрунтується на полігамному шлюбі, двох та більше дружин-матерів (полігінія), або чоловіків-батьків (поліандрія), тоді говорять про складну

нуклеарну сім'ю.

Нуклеарні сім'ї висувають підвищені вимоги й до подружніх стосунків. Спрощена структура такої сім'ї, обмежена кількість внутрішньо сімейних стосунків потребують одночасного виконання кількох сімейних ролей (найчастіше суперечливих), що призводить до зростання інтенсивності й емоційності стосунків, підвищення ступеня взаємозалежності подружжя і їх особистої відповідальності за долю шлюбу. Таким чином, психологічний простір нуклеарної сім'ї звужується, а питома вага особистісних якостей кожного з подружжя збільшується;

- розширені сім'ї – являють собою сім'ю, що об'єднує дві або більше нуклеарних сімей зі спільним домогосподарством та складом із двох чи більше поколінь – прабадьків, батьків та дітей (онуків);

- змішані (перебудовані) сім'ї – утворюються внаслідок шлюбу розлучених людей. Змішана сім'я охоплює нерідних батьків і нерідних дітей через те, що діти від попереднього шлюбу входять в нову одиницю сім'ї;

- неповні сім'ї – складаються з дітей та когось одного з батьків, інший – відсутній через смерть, розлучення, залишення сім'ї або тому, що шлюб ніколи не був узятий;

- подружній тип сім'ї – бездітні з різних причин.

Залежно від розподілу ролей виокремлюють сім'ї:

- традиційні (патріархальні чи матріархальні), в яких один із членів подружжя є внутрішньо сімейним лідером, активною стороною в подружніх стосунках і відносинах із соціумом:

- у патріархальних сім'ях главою є батько;

- у матріархальних сім'ях найвищим авторитетом та впливом користується мати;

- егалітарні (від фр. – рівність), в яких немає чітко визначених сімейних глав і де переважає ситуативне розподілення влади між батьком та матір'ю. Ролі розподіляються з урахуванням конкретних інтересів і можливостей партнерів. При цьому спостерігаються вирівнювання функцій і досить незалежне становище дітей.

Особливості рольових і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їх взаємодії відбиваються на емоційному рівні та відносно стійкому психічному стані (настрої) сім'ї, тобто на її психологічному кліматі. Психологічний клімат, у свою чергу, впливає на міжособистісні стосунки її членів, їх світовідчуття, самооцінку, саморегуляцію себе як особистості, на життєдіяльність кожного з членів сім'ї і життєдіяльність сімейного колективу загалом.

З огляду на сказане розрізняють сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом.

Сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом характеризуються згуртованістю, доброзичливістю і водночас високою вимогливістю подружжя одне до одного, відповідальністю, почуттям захищеності й емоційної задоволеності в сім'ї. Важливий показник сприятливого сімейного психологічного клімату – прагнення до спільного розв'язання сімейних проблем, проведення дозвілля і одночасна відкритість сім'ї, її широкі контакти.

Сім'ї з несприятливим психологічним кліматом характеризуються насамперед напруженістю чи навіть конфліктністю міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться одне до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї.

Залежно від ступеня негараздів розрізняють сім'ї конфліктні, в яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї, що породжує сильні й тривалі негативні емоції; кризові, де потреби та інтереси зіштовхуються особливо різко, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї; проблемні, що потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів, у подоланні об'єктивних складних життєвих ситуацій (наприклад, відсутність житла і засобів для існування) при збереженні загальної позитивної сімейної мотивації.

Сім'ї розрізняють також за якістю зовнішніх і внутрішніх меж. Найбільш патологічними варіантами, що розміщуються на протилежних полюсах, є ретрофлексуюча (від ретрофлексія – спрямування енергії всередину) і дезорганізована сім'ї. Ретрофлексуюча сім'я має тверду непроникну спільну межу і водночас прозорі індивідуальні межі. Члени цієї сім'ї так тісно взаємопов'язані через страх розриву стосунків, що це знижує можливості індивідуального зростання. Проблеми, що виникають унаслідок заплутаних, неконструктивних стосунків, не розв'язуються через жорсткі зовнішні межі сім'ї, відсутність достатніх контактів з оточенням. У таких сім'ях існує велика небезпека виникнення психосоматичних захворювань.

Дезорганізована сім'я з надміру прозорими зовнішніми межами розміщується на протилежному полюсі. У таких сім'ях через відсутність достатнього взаємного контакту її членів і відкритості зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки чи розпаду сім'ї як цілого. Між зазначеними полюсами розміщується більшість родин, що функціонують з більш-менш адекватними межами.

За структурою влади розрізняють авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї.

Авторитарна сім'я характеризується суворим беззаперечним підпорядкуванням одного з подружжя іншому і дітей батькам. Демократична сім'я ґрунтується на взаємній повазі членів сім'ї, спільному вирішенні всіх

важливих питань. У ліберальній сім'ї спостерігається відстороненість, відчуженість членів сім'ї одне від одного, байдужість до справ і почуттів іншого.

За стадією становлення розрізняють сім'ї [35]:

- молоді (до 9 років), для яких істотним у психологічному аспекті є ставлення подружжя одне до одного і до спільного сімейного життя;

- середні (10-19 років), які характеризуються стабільними сімейними стосунками, усталеним розподілом ролей, обов'язків, наявністю дітей, що підросли, і є відносно самостійними;

- зрілі (понад 20 років), для яких характерне зростання значущості подружніх стосунків, зокрема, завдяки набуттю дітьми самостійності й незалежності.

Розрізняють також сім'ї з різним виховним потенціалом [29]:

- сильні у вихованні, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї;

- стійкі у вихованні, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи;

- нестійкі у вихованні, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при досить високому загальному виховному потенціалі сім'ї;

- слабкі у вихованні з втратою контакту з дітьми і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

З психолого-педагогічного погляду, негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї слабкі у вихованні з постійною конфліктною атмосферою, слабкі у вихованні з агресивно негативною атмосферою, в яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушницькі, злочинні, психічно обтяжливі.

Звичайно, хотілося б створити сім'ю, що мала б усі переваги й була позбавлена недоліків. Далеко не всім це вдається. Проте значну підтримку у прагненні до кращого буде усвідомлення того, що сім'я – організм рухливий, такий, що розвивається. Людині під силу змінювати її, удосконалювати її механізми і цим сприяти гуманізації суспільства, ствердженню в ньому високих моральних засад.

Саме в сім'ї і через сім'ю можна впливати на духовний клімат людства безпосередньо.

Яка ж формула благополучної сім'ї? На думку Т.М. Афанасьєвої [6], вона може мати такий вигляд: Кохання і Діти, Совість і Працелюбство, Знання і Творчість.

Формула ця настільки містка, що в неї можуть вписатися сім'ї, досить далекі одна від одної, не схожі між собою.

У наш час одночасно існують усі прийняті й неприйняті форми співжиття чоловіків і жінок. Така різноманітність надає змогу порівнювати, який стан найсприятливіший для відтворення життя, зміцнення морального здоров'я, чому віддає перевагу людство у своєму розвитку. Судячи з усього, змагання виграє моногамна сім'я. У деяких східних країнах вона дедалі частіше витісняє гареми.

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї показує, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, у якій вісь стосунків визначається свояцтвом (чоловік – дружина), а не спорідненістю і батьківством.

З одного боку, така сім'я краще пристосована до сучасного життя як більш мобільна й демократична порівняно з традиційною, багатопокілінною і розгалуженою. З іншого боку, нуклеарна малодітна сім'я далеко не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій. Так, зокрема, можна констатувати ускладнення виконання виховної функції сім'ї з таких причин:

- через відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- через утруднення в засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносну ізоляцію від старших родичів;
- через можливу суперечливість виховних впливів унаслідок передання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Характерні ознаки сучасної сім'ї в кожному суспільстві набувають своїх особливостей, пов'язаних з його історією, специфікою розвитку, соціально-економічними та культурними умовами сьогодення.

2.2. Особливості сімейної соціалізації дітей

Соціалізація (лат. *socialis*– суспільний) – процес входження людини в суспільство разом із його соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини. Крім того, відбувається перетворення природжених, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм та цінностей, які існують у суспільстві [65,237].

За своїм змістом соціалізація – це процес двобічний, який містить з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище. Виокремлюють такі підходи до трактування соціалізації:

1) *соціологічний* – розглядає соціалізацію як трансляцію культури від покоління до покоління, загальний механізм успадкування, який охоплює, як стихійні впливи середовища, так і організовані, такі як виховання та освіта;

2) *факторно-інституціональний* визначає соціалізацію як сукупність, множинність і деяку автономність, а не жорстку ієрархічну систему дії факторів, інститутів та агентів соціалізації;

3) *інтераціоналістський*, у якому соціалізація в якості важливої детермінанти передбачає міжособистісну взаємодію, спілкування, без якого неможливе становлення особистості;

4) *інтерізаційний* – соціалізація як засвоєння особистістю норм, цінностей, установ, стереотипів, які вироблені суспільством у результаті формування системи внутрішніх регуляторів та норм поведінки;

5) *інтраіндивідуальний* не вичерпує поняття соціалізації як адаптації до соціального середовища, а передбачає творчу самореалізацію особистості, перетворення себе.

У психолого-педагогічній науці розрізняють три напрями в соціалізованій проблематиці.

Перший – *соціально-філософський* – відображений у працях С. Батеніна, В. Москаленко, А. Харчева та інших. У межах соціально-філософських концепцій соціалізації смислотворчі поняття – це збереження стабілізація суспільних відносин при їх засвоєнні, а також активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне «Я».

Другий – *соціально-психологічний*: у його розробці брали участь Г. Андрєєва, Н. Андрєєнкова, С. Белічева, Я. Коломінський, І. Кон, О. Леонтєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та інші. Тут соціально-психологічні аспекти соціалізації означені в площині включення індивіда в різноманітні суспільні відносини, засвоєння й відтворення соціального досвіду і зв'язків, активного перетворення середовища.

Третій – *соціально-педагогічний*, представники якого Б. Бім-Бад, В. Бочарова, Ю. Василькова, Б. Вульфів, Н. Лавриченко, І. Зверєва, Н. Заверико, О. Мудрик, С. Савченко та інші. Особливість цього підходу – намагання розглядати соціалізацію як процес, який відображує хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному

середовищі як формування конкретного соціального типу. У цьому випадку соціалізація – це надзвичайно складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей, направленість яких визначає конкретна соціальна ситуація. З позицій соціально-педагогічного підходу важливо враховувати, що в ході соціалізації особистість активно бере участь у процесах самоперетворення, які проходять на тлі соціокультурного середовища, що змінюється. Ступінь її участі в цих змінах визначає темпи соціалізації, а спрямованість залежить від їхньої соціальної значущості. По суті, особистість тільки на перших етапах розвитку обмежена рамками первісного соціуму, згодом ідуть активні процеси його розширення, пошуку свого місця в ньому, корекції відносин, самоорганізації індивідуального простору. Розрізняють первинну та вторинну стадії соціалізації:

первинна соціалізація відбувається в дитинстві. Це найперша соціалізація, завдяки якій особистість стає повноправним членом будь-якого суспільства, оскільки вона ідентифікує себе з іншими та з суспільством загалом, засвоює культурні цінності та норми поведінки. Орієнтовно первинна соціалізація триває до повноліття особистості.

вторинна стадія соціалізації — це кожний наступний процес, який допомагає попередньо соціалізованому індивіду входити в нові сектори світу, його інституції. Поняття вторинної соціалізації введено для того, щоб відокремлювати трансформації особистості в пізніший період (наприклад, професійну) від процесу засвоєння нею елементарних соціальних навичок у дитинстві. При цьому основна увага зосереджена на ситуаціях, коли чітко виявляються і тяжко переживаються особистістю упущення чи неадекватність первинної соціалізації в умовах, що змінюються.

Виокремлюють такі типи соціалізації: *політична, етнокультурна (етнічна), гендерна (статеворольова), культурна, професійна.*

Розрізняють кілька видів соціалізації:

Стихийна соціалізація людини відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створюваних обставин суспільного життя.

Відносно спрямована соціалізація має на меті організацію в суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості (наприклад, початок навчання в школі, мінімальний освітній рівень, віковий ценз початку трудового життя тощо).

Соціально-контрольована соціалізація (виховання) – це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних та

недержавних організаціях (школа, позашкільні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо).

Соціалізація відбувається у взаємодії особистості з величезною кількістю різних умов та впливів середовища, які називають *факторами соціалізації*. Серед них виокремлюють *мегафактори* (космос, планета, світ); *макрофактори* (країна, етнос, суспільство, держава); *мезофактори* (тип поселення, засоби масової інформації, субкультури); *мікрофактори* (сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації).

Погляд на дитину як на суб'єкт соціалізації, який змінюється в ході виховання сам і змінює своїх вихователів, – це підсумок історичного розвитку людства. На ранніх стадіях розвитку людського суспільства сама по собі дитина не мала особливої цінності: суворі умови життя й велика дитяча смертність не давали людям змоги приймати близько до серця факт народження або смерті дитини, особливості її розвитку. Сім'єю на той час для дитини були всі люди, які її оточували. У пізніші часи дітей віддаляли від сім'ї, віддаючи їх на виховання до монастиря або в дім родичів, або ж просто "підкидали" у бездітні сім'ї. У часи Середньовіччя практикувалась тотальна залежність дитини від батьків (особливо від батька), і повна підлеглість їх волі. З початком Новітньої історії дитина в очах батьків починає виступати як автономна істота, з якою дорослі прагнуть теплих емоційних контактів, намагаються виходити з її бажань, потреб та інтересів, а це, без сумніву, впливає й на соціально-психологічну структуру родини.

У контексті цієї теми цікаві дані отримані ученими М.Мід і Л.Демоз. Мід пов'язує характер відносин між поколіннями з темпом суспільного розвитку і типом сімейної організації, що домінує. Вона виділяє в історії людства три типи суспільства:

постфігуративне, в якому діти вчатьсЯ головним чином у старших;

конфігуративне – де діти і дорослі вчатьсЯ перш за все у ровесників;

префігуративне – де старші не тільки навчають дітей, але й самі вчатьсЯ у них.

Отже, у концепції Мід розкривається залежність відносин між поколіннями від темпів науково-технічного і соціального розвитку. Префігуративна культура (а це швидкий темп розвитку, швидкі зміни) орієнтована в основному на майбутнє. Тому свої виховні успіхи, на думку Мід, ми повинні оцінювати не тільки за тим, як удалось передати знання й уміння, а й за тим, як підготувати молодь до самостійних дій, сформувати в неї уміння самостійно приймати рішення в умовах, яких не було і не могло бути в її вихователів.

Відомий психоісторик Л. Демоз вважає, що відношення до дитинства в історії людства пройшло шість трансформацій, кожен з яких мав свій стиль виховання, принципи відношень між батьками і дітьми.

З древності і до 4 ст. нової ери існував на думку Демоза "інфантицидний" стиль, який характеризувався узаконеним, а часто і масовим дітовбивством, насиллям над дітьми.

Ще з 4 по 13 ст. як вважає Демоз по відношенню до дітей панував стиль "покидання". Цей стиль уже признає існування в дитини душі, різко знижується прояв інфантициду, але не забороняє позбавлятися від дитини – збути його в монастир, на виховання в чужу сім'ю.

З 14 по 17 ст. характеризується "амбівалентним" стилем – дитині уже дозволене увійти в життя батьків і його починають оточувати увагою, але йому ще відмовляють в самостійному духовному існуванні. Типовий педагогічний стиль цієї епохи – "ліпка характеру", так ніби дитина зроблена з воску чи глини. Дитину, яка противиться такій ліпці, нещадно б'ють, вибиваючи свавілля як зле начало.

18 ст. по Демозу – родоначальник "нав'язливого" стилю. Дитину уже не вважають небезпечною істотою чи простим об'єктом фізичних турбот, батьки стають уже до нього значно ближче. В той же час все це супроводжується нав'язливим прагненням повністю контролювати не тільки поведінку, але і внутрішній світ, думки і волю дитини.

Все 19 і половина 20 ст. Демоз вважає часом "соціалізації", який робить метою виховання не стільки завоювання і підкорення дитини, скільки тренування його волі, підготовку до майбутнього самостійного життя. Дитина виступає тут швидше об'єктом, а не суб'єктом соціалізації.

Наш час по Демозу, – час "допомагаючого" стилю. Передбачається, що дитина краще батьків знає, що йому потрібно на кожному відрізку життя, тому батьки прагнуть не стільки дисциплінувати чи "формувати" дітей, стільки допомагати індивідуальному розвитку. Звідси – прагнення до емоційного контакту з дітьми, де домінують розуміння, співчуття, співпереживання.

Гуманне ставлення до дитини як до повноцінного члена сім'ї, врахування її інтересів і бажань – це результат історичного розвитку сім'ї як соціального інституту. З одного боку, статус дитини в сім'ї визначає її повну залежність від дорослих, з іншого, – сучасна дитина в сім'ї часто володіє привілейованим статусом людини, по відношенню до якої люблячі батьки буквально реалізують відоме соціалістичне гасло: "Усе найкраще – дітям". За таких умов дитина опиняється в центрі соціальної структури сім'ї й навіть починає виконувати функції управління, оскільки навколо забезпечення саме її потреб організовується активність усіх інших членів сім'ї. Орієнтації виховної стратегії батьків на природний, вільний розвиток дитини, яка сама визначає, що їй потрібно, викликала до життя приховані інтелектуальні й фізичні резерви розвитку сучасних дітей, розширила сферу їхньої свідомості

й самосвідомості. Разом з тим, за умов такої орієнтації, характерний для дитячого віку егоцентризм як вікова обмеженість можливості брати до уваги потреби оточення тяжіє до перетворення на егоцентризм особистісний. Така риса, як нездатність людини враховувати думки, бажання й потреби інших, гіпертрофована впевненість у власній правоті й непомильності своєї точки зору, перешкоджає досягненню особистістю соціальної зрілості.

До соціально-психологічних механізмів соціалізації належать [65,239-240]:

- *імпринтинг* – фіксування людиною на рецепторному та підсвідомому рівні особливостей об'єктів, що на неї впливають; *наслідування* – копіювання людиною певних зразків поведінки та діяльності інших;

- *ідентифікація* – ототожнення людиною себе з іншими людьми, групою, спільнотою;

- *рефлексія* – оцінка особистістю різних проявів свого «Я»; *інтеріоризація* – процес перетворення зовнішніх, реальних операцій соціальної діяльності у внутрішні, ідеальні;

- *екстеріоризація* – процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, практичної.

Соціально-педагогічні механізми соціалізації:

- *традиційний* – засвоєння людиною норм, зразків поведінки, поглядів, стереотипів, які притаманні їй найближчому оточенню (сім'я, сусіди, родичі, друзі);

- *інституціональний* – функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різноманітними організаціями, а також засобами масової інформації. У процесі такої взаємодії особистість набуває знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки та конфліктного чи безконфліктного дотримання певних соціальних норм;

- *стилізований* – діє в межах окремої субкультури, як комплекс певних цінностей та особливостей поведінки, притаманний для людей певного віку, професії, національної чи соціальної групи, що в цілому впливає на стиль життя та мислення особистості;

- *міжособистісний* – функціонує в процесі взаємодії людини з авторитетними для неї особистостями.

Існує певна система *інститутів соціалізації*. Це відносно стійкі типи і форми соціальної практики, завдяки яким організується процес соціалізації особистості в рамках соціальної системи суспільства. До них належать освіта й виховання, сім'я, школа, вищі навчальні заклади, неформальні об'єднання тощо. Інститути соціалізації можуть бути спеціально створеними та такими,

які склалися стихійно. їхнє функціонування спрямоване на розвиток особистості.

Агенти соціалізації – це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Суть соціалізації полягає в тому, що вона – процес і результат розвитку та само зміни людини під час набуття нею соціального досвіду.

На виховання дітей, їх соціалізацію впливає практично все, що їх оточує, незалежно від того, цей вплив відбувається безпосередньо, чи опосередковано. Але найбільшою мірою у своїх почуттях, поведінці та рисах характеру дитина зобов'язана своєму найближчому оточенню - сім'ї, її благополуччю та найближчим для неї людям - батьку і матері, рівню сформованості їхньої загальної та педагогічної культури, ступеню готовності до виховання дитини, їхнім особистісним якостям та ціннісним орієнтаціям тощо. Все це по суті, є надзвичайно важливими умовами сімейного виховання і становить невикористаний резерв соціально – педагогічної діяльності із сім'єю.

В цьому контексті, доречним буде розглянути таке поняття як батьківство. Як зазначають науковці, батьківство це: 1) соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства; 2) процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку та навчання дітей [65,19].

Розвинена форма батьківства характеризується відносною стабільністю й реалізується в узгодженості між батьками поглядами на батьківство. Цю форму батьківства складають такі компоненти: ціннісні орієнтації подружньої пари (сімейні цінності); батьківські установки та сподівання; батьківські почуття; батьківська позиція; батьківська відповідальність; стиль сімейного виховання. Кожний компонент батьківства включає в себе три складових: *когнітивну, поведінкову та емоційну*.

Ціннісні орієнтації об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективу для її розвитку. Вони визначають мету народження та шляхи виховання дитини в сім'ї. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи – як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми. Щодо ціннісних орієнтацій, то когнітивна складова характеризується тим, яка інформація знаходиться на рівні переконань. Перш за все це переконання щодо пріоритету будь-яких мети та

завдань життя, типів поведінки, життєвих принципів. Емоційна складова ціннісних орієнтацій визначає ставлення людини до цінностей. Наприклад, батьки радіють, коли дитини добре вчиться, бо освіта входить до пріоритетів сімейних цінностей. Поведінкова складова може бути як раціональною, так і ірраціональною, головне в ній – спрямованість на реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значущої мети, захисту тієї чи іншої суб'єктивної цінності. Особливістю сімейних цінностей є взаємодія всіх перелічених компонентів, почуттів, знань, переконань та поведінкових проявів.

Батьківські установки – погляд батька чи матері на свою роль, який включає, у тому числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах.

Батьківські сподівання передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих. Вони також містять три складові: когнітивна складова виявляється в уявленнях про репродуктивні норми суспільства, про розподіл батьківських ролей та ідеальний образ дитини. Емоційний аспект виявляється в емоційному фоні в реалізації батьківських установок та очікувань. Поведінкова складова визначає реальну репродуктивну поведінку, взаємини подружжя, батьківське ставлення та батьківські позиції.

У структурі батьківського ставлення виокремлюють інтегральне прийняття або нехтування дитиною; міжособистісну дистанцію; форми та напрями контролю дитини; соціально бажану поведінку. До когнітивної складової батьківського ставлення зараховують уявлення про різні способи та форми взаємодії з дитиною, знання про мету виховання та розвитку дитини. Емоційна складова батьківського ставлення містить оцінки та судження щодо різних типів батьківського ставлення, а також емоційне забарвлення поведінкового прояву батьківського ставлення. Поведінкова складова – форми та способи підтримки контакту з дитиною, контролю, виховання взаємин.

Батьківські почуття емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, яка вирізняється від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. А потреба у батьківській любові є життєво необхідною для маленької дитини. Любов кожного з батьків – джерело та гарантія емоційного благополуччя людини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Любити дитину – означає вміти будувати з нею контакт, бачити зміни в її розвитку, довіряти дитині, навчатись приймати її такою, якою вона є. Батьківські почуття

можуть бути суперечливі, еквівалентні. Залежно від ситуації у батьків можуть виникати як позитивні, так і негативні почуття, серед яких – роздратованість, гнів, почуття провини, страху тощо.

Батьківська позиція – психологічна й виховна спрямованість матері та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що знаходить своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Складовими батьківської позиції є: *адекватність* (найбільш близька до об'єктивної оцінка психологічних та характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки); *гнучкість* (здатність змінювати методи та форми спілкування і впливу на дитину відповідно її віковим особливостям, конкретним ситуаціям); *прогностичність* (здатність батьків до прогнозування подальшого розвитку життя дитини та побудови взаємодії з нею).

Батьківська відповідальність, як складова феномена батьківства, належить до ряду складних понять у психології особистості й соціальній психології. Вона має дуальну природу і включає як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед совістю за життя та виховання дітей. Когнітивна складова батьківської відповідальності проявляється в уявленнях про відповідальну та безвідповідальну поведінку батьків, про розподіл відповідальності між матір'ю та батьком. Емоційна складова – у ставленні до перерозподілу обов'язків у сім'ї, емоційному забарвленні цього процесу та у процесі оцінювання себе як батька, матері з точки зору відповідальності.

Стиль сімейного виховання – це своєрідне поєднання перелічених вище структурних компонентів – ціннісних орієнтацій подружньої пари, батьківських установок та сподівань, батьківського ставлення, батьківських почуттів, батьківських позицій, батьківської відповідальності. Стиль батьківської поведінки впливає на формування особистості дитини, розвиток соціальних навичок. Його когнітивна складова включає загальні уявлення про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання. Емоційна складова стилю сімейного виховання визначає почуття, які виникають у батьків щодо розподілу відповідальності, одне до одного, використання способів спілкування з дитиною. Поведінкова складова безпосередньо пов'язана з уміннями, навичками стосовно виховання та навчання дитини, догляду за нею, матеріального забезпечення, вміння будувати гармонійні взаємостосунки в подружжі, формувати стиль сімейного виховання.

Усвідомлене батьківство – взаємодія батьків (чи осіб, які їх замінюють) між собою, іншими членами сім'ї, дітьми, результатом якої є створення найбільш сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини на всіх етапах її життя. Під усвідомленим батьківством також розуміють свідоме ставлення батьків до процесів виховання, розвитку та догляду за дитиною на

всіх етапах її життєдіяльності з метою формування здорової та зрілої особистості. Усвідомлене батьківство – це також сукупність батьківських якостей, почуттів, знань та навичок щодо виховання, розвитку дітей на різних етапах їхньої життєдіяльності.

Ще святий Августин розумів важливість батьківського впливу на долю людини і навіть суспільства, коли писав: "Дайте мені інших матерів, і я дам вам інший світ". Зрозуміло, що цей вислів є певним перебільшенням, оскільки батьківське ставлення до дітей органічно пов'язане із загальними орієнтаціями культури й власним досвідом самих батьків, які не можна змінити вмить. З іншого боку, при всій значимості батьківського впливу він ніколи не є єдиним усемогутнім вершителем долі дітей. Більше того, оцінити реальний ступінь батьківського внеску у формування особистості дитини без урахування інших чинників її соціалізації практично неможливо.

Практично майже перед кожною сім'єю, незалежно від соціального статусу, приналежності до етносу та педагогічної освіченості батьків тощо, постають питання виховної стратегії, щоб виростити і виховати дитину здоровою, розумною, чуйною до інших, врешті-решт щасливою. Адже впродовж усієї історії розвитку людства, становлення сімейного виховання так і не було знайдено єдиного, універсального рецепту успішного виховання дитини в сім'ї. І це не дивно, адже немає однакових дітей, немає однакових батьків, як немає і однакових сімей.

Для кожної сім'ї характерний свій тип стосунків, стиль спілкування, а, отже, і свій мікроклімат. Він може бути сприятливим для самореалізації особистості, проте може бути і пригнічуючим, напруженим, однозначно несприятливим, тобто таким, за якого і сім'я, і суспільство отримують виховний ефект, протилежний очікуваному. Тому, до кожної сім'ї, – батьків і дітей – необхідно шукати свої підходи, орієнтуючись на їх особливості. А саме сімейне виховання слід сприймати і вивчати як комплексну проблему, що стосується особистості, її життя і тих умов, за яких вона розвивається – соціальних, економічних, педагогічних, психологічних, культурологічних тощо.

Визначення та вивчення умов сімейного виховання тільки у комплексному вигляді дозволить одержати цілісне уявлення про дійсний стан виховного процесу в сучасній сім'ї, розглядати дитину як цілісний індивід у її численних зв'язках і стосунках з оточуючим світом, моделювати сімейне середовище і мотиваційно-процесуальне забезпечення підготовки батьків до реалізації виховної функції. Особливої уваги потребують ті сім'ї, у яких уже допущені серйозні помилки у вихованні дітей і які потрапили до категорії проблемних.

Звернення до сутності сімейного виховання переконує у наявності

значної кількості різних за своєю природою умов, що впливають на розвиток дитячої особистості. Серед них є і такі, що мають минулий, тимчасовий характер, однак, у певний час і можливо за певних інших обставин, вони впливають на учасників виховного процесу. Головне в цьому розмаїтті умов знайти такі, які є найбільш значущими і достатньо постійними, щоб на них можна було впливати, керуватися ними, та поліпшувати їх. Реалізація наміченої стратегії можлива у процесі організованої просвітницької роботи на основі здійснення відповідного коректування, ґрунтуючись на тези про те, що комплексні проблеми потребують і комплексного вирішення.

Зосередженість на сім'ї пов'язана із тим, що саме діти відчують нагальну потребу бути суб'єктами освоєння довкілля і самих себе, здатні з легкістю засвоювати не тільки нові знання, а й суспільно цінні еталони поведінки (звичайно, якщо мають перед собою належний приклад). Похибки у вихованні дитини і як наслідок накопичення нею негативного досвіду взаємодії з іншими людьми можуть нанести невиправної шкоди формуванню її як особистості. Тому так важливо знати дійсний стан виховання дитини в сім'ї, вчасно помітити і виправити його негаразди.

Системний аналіз та інтегрований підхід найбільш реально відображають усю складність сімейного виховання дитини і переконують, що у "чистому" вигляді умови, завдяки яким цей процес відбувається, практично не існують – всі вони взаємопов'язані та взаємообумовлені.

Щоб краще зрозуміти дитину у сукупності її природних нахилів та соціально набутих якостей, такою, як вона є, насправді, необхідно вивчати її як цілісний індивід. Щоб допомогти сім'ї у вихованні дитини, треба знати наявні у неї проблеми і потреби – в цьому полягає концептуальна позиція.

Досить цікавими, на нашу думку, у питаннях які ми розглядаємо виглядають положення онтопсихології. Онтопсихологія наукова школа сучасної зарубіжної психології і психотерапії. У зв'язку з тим, що вказана наукова течія ще недостатньо представлена у вітчизняній літературі, коротко зупинимось на основних її положеннях.

Онтопсихологічна концепція людини. Сам термін «онтопсихологія» складається з трьох давньогрецьких слів: «онтос» – буття, «психе» – душа і «логос» – розум. Таким чином, онтопсихологію можна назвати наукою про буття в психіці. Як наукова школа онтопсихологія була заснована в 1970 р. професором А. Менегетті (Італія), ученим-теоретиком і практиком-психотерапевтом, який має ступені і дипломи в галузях філософії, теології, соціології і психології.

У філософському плані онтопсихологія базується на концепціях Парменіда, Е.Гуссерля і М. Хайдеггера, а в психологічному плані є синтезом психоаналізу З. Фрейда, індивідуальної психології А. Адлера, аналітичної

психології К. Юнга і гуманістичної психології А. Маслоу, Р. Мея і К. Роджерса.

Як науковий напрям онтопсихологія характеризується чіткою антропоцентричною орієнтацією: людина, її істинне буття складають основний предмет онтопсихології. Практичною метою онтопсихології є відповідність людини своїй внутрішній суті, її автентичність своєму буттю, своїй природі. Подібно до всіх психологічних шкіл, що виникли на основі клінічного досвіду, онтопсихології передувала успішна реалізація методики лікування неврозів, психозів і психосоматичних розладів. Теоретичні узагальнення даної практики дозволили А. Менегетті сформулювати оригінальну концепцію психологічної структури людини, відповідно до якої психіка складається з наступних основних інстанцій і процесів:

- Ін-се (суть в собі) – внутрішнє позитивне ядро людини, її справжнє буття, трансцендентне плану існування;

- природні і неспотворені еманції (прояви) життя або проєкції Ін-се;

- монітор відхилення – психологічний механізм, пов'язаний з дією соціальних стереотипів і штампів, які втручаються в живу тканину буття і які спотворюють автентичні еманції Ін-се (згідно іншої версії, яку А. Менегетті схильний розглядати як наукову гіпотезу, монітор відхилення має позаземне походження);

- спотворені прояви життя, у вигляді психологічних комплексів;

- свідомо-логічне Я – остання психологічна інстанція людини, саме вона є єдиною усвідомленою частиною нашої психіки, схильною при цьому ототожнюватись зі всією психікою людини.

Таким чином, з погляду онтопсихології людина є продуктом власного несвідомого, складовими якого є більшість його психічних структур. Відповідно до вельми характерного формулювання А. Менегетті «ми існуємо в самих собі і нічого про себе не знаємо».

Онтопсихологія сім'ї. Онтопсихологи багато уваги приділяють соціальним умовам життя людини, наприклад контексту взаємовідносин людей в шлюбі та сім'ї.

З онтопсихологічної точки зору оптимальний вік для шлюбу складає не менше 29-32 років для жінок і не менше 34-36 років для чоловіків, оскільки людина спочатку повинна навчитися жити в суспільстві, спілкуватися в рамках різних соціальних груп, оволодіти всілякими формами і способами міжособистісного спілкування. Повноцінна зрілість особи передбачає високий ступінь її автономності і автентичності. Як правило, така зрілість не може наступити раніше вказаного вище віку.

Шлюб – це один з періодів життя чоловіка і жінки. Як такі вони не потребують шлюбу; він потрібний тільки для забезпечення соціальної

захищеності дітей. Подружжя пара має бути самодостатньою і бачити в дітях лише одну з можливих форм самореалізації. Якщо ця установка батьків змінюється, діти надають зайвий і невластивий їм вплив на життя дорослих.

Основний принцип онтопсихології сім'ї можна сформулювати таким чином: щоб бути хорошими батьками, треба бути щасливими дорослими людьми. Цей принцип вкрай важливий для взаємин мати – дитина. Справа в тому, що жінка не запрограмована природою настільки, щоб неминуче стати матір'ю. Перш за все, вона повинна досягти певного рівня самореалізації, утвердитися як автономна (тобто здібна до самостійного функціонування і діяти на користь своєї індивідуальності) особа. Дітонародження – це наступний етап життя. Народження дитини має бути свідомим вибором психологічно зрілої жінки, актом самоствердження.

Особа жінки не повинна втрачати свою значущість через те, що вона стає матір'ю, оскільки дитина – це тільки один із аспектів її життя. Зайва (і позитивна, і негативна) зосередженість на дитині деформує семантичне поле матері, що згубно позначається на психосоматичному розвитку дитини, яка утілює в собі семантичне поле сім'ї, і перш за все матері. Хорошою для Ін-се дитини є така мати, яка здатна вчасно «відійти» і відпустити дитину за його ініціативою. Як тільки людина стає автономною, вільною в своєму розвитку, з цієї миті лише її власне Ін-се є для неї єдиними та істинними батьками, які створюють її свідоме Я.

У багатьох сім'ях реальна ситуація така, що батьки дуже часто перешкоджають правильному розвитку дитини. Провідна роль в цьому належить матері. З клінічної практики добре відомий той факт, що мати, яка не здатна радіти життю, що втратила зв'язок зі своїм Ін-се, живе в «масці» і тим самим створює психологічну пастку для власної дитини. Ця ситуація програмування тривалою, хронічною інфантильністю диктує дитині примітивну манеру спілкування з матір'ю, гальмує його нормальний психосоматичний розвиток і вимагає від дитини обов'язкового виконання латентних бажань матері.

Такі психологічні ситуації виникають в результаті повільних, що мають організмичну (як правило, сексуальну) природу, фрустрацій матері, яка не може відкрито боротися за свої інтереси. Фрустрована мати маніпулює всією сім'єю і робить жертвами компенсацій своїх власних дітей. Такий вплив відбувається завдяки наявності прямого конфлікту між свідомим матері і несвідомим її семантики.

Онтопсихологія вперше описала ряд феноменів, які характеризуються неусвідомлюваним психологічним вторгненням однієї людини в життя іншої, що призводить до руйнівної дії на психосоматичну структуру, до зниження її життєвого потенціалу:

- феномен «порожнього еротизму» (соціально прийнятна комунікація із слабким негативним ефектом);
- феномен «чорного вагінізму» (тривала комунікація з сильним негативним ефектом і психосоматичними проявами);
- феномен «психічного пеніса» (комунікація з тим, що привнесло негативної семантики в психіку позитивного партнера у поєднанні з його енергетичним захопленням і аутизацією);
- феномен «червивої позиції» (комунікація з тривалим негативним впливом в семантику позитивного партнера, створення в ній стабільного осередку негативності).

Онтопедагогіка. Вивчення феноменів негативної психології в контексті сім'ї стало важливою умовою для розробки онтопсихологічної педагогічної доктрини. Її основні положення можна сформулювати таким чином.

1. Ефективним вихователем може бути тільки той, в якому вільно взаємодіють Ін-се (суть в собі) – внутрішнє позитивне ядро людини, її справжнє буття, трансцендентне плану існування) і свідоме Я. Перш за все людина зобов'язана бути вірною собі, тільки тоді вона може сприяти позитивному зростанню інших.

2. Діти завжди здорові. Якщо вони здаються хворими, то це тому, що в них актуалізуються конфліктні ситуації навколишнього середовища. За кожною хворою дитиною стоїть семантичне поле дорослої людини, яка хвора або просто нещаслива.

3. Дитина має бути відкритою своєму внутрішньому досвіду. Якщо виховання дитини буде направлене виключно на зовнішні соціальні орієнтири, її розвиток зайде в глухий кут.

4. Дитина завжди відчуває семантичні поля дорослих. Кожний раз, коли батьки хочуть допомогти дитині в її розвитку, вони перш за все повинні проявити в стосунках з нею безумовну любов. Коли любов підтверджена, створюються необхідні і достатні умови для позитивних самозмін дитини, що призводять до усунення його функціональних недоліків.

Отже, поряд із закладами освіти, громадськими організаціями й релігійними установами, сім'я є одним із основних інститутів соціалізації людського індивіда. Виступаючи для дитини з перших років її життя первинним осередком соціалізації, задовольняючи її життєві потреби, сім'я формує її особистість через специфічну цілеспрямовану активність і ставлення до дитини її батьків, бабусь і дідусів та інших дітей.

Оцінюючи потенційний рівень і реальний вплив сімейного виховання, потрібно враховувати багато факторів. Основні з них такі:

1. Вік дитини. В ранньому дитинстві центральною фігурою соціалізації виступає, як правило, мати. Далі з нею урівнюється, й навіть іноді переважає

її за впливом, батько. Пізніше їх обох відсувають по шкалі значимості однолітки дитини й суспільні інститути соціалізації.

2. Стать дитини. Батьки по-різному й з різним успіхом виховують дітей своєї статі і протилежної. Як правило, інтенсивніші й ефективніші тут одностатеві комунікації. При цьому для хлопчиків поза сімейне оточення важливіше, ніж для дівчат.

3. Наявність інших агентів соціалізації як у сім'ї (доросліші діти), так і поза нею (наприклад, яскрава особистість учителя).

4. Специфічні особливості трансмісії (передавання) культурних цінностей від покоління до покоління у певному суспільстві й у певний період (мається на увазі величина розбіжностей в умовах життя й у ціннісних орієнтаціях батьківського покоління й покоління дітей, які сприяють більш-менш повному сприйманню або відкиданню дітьми життєвих установок батьківської родини).

5. Амбівалентність батьківських почуттів і їхні соціально-психологічні наслідки. Так, дітоцентризм суспільної психології Новітнього часу означав посилення піклування про дітей, але одночасно й обмеження їхньої внутрішньої свободи, примусову інфантилізацію. Наслідком цього є байдужість і соціальна безвідповідальність сучасної молоді, на що скаржаться батьки, не розуміючи зв'язку таких характеристик дітей з їхньою власною виховною практикою.

6. Численні й недосліджені компенсаторні механізми самої соціалізації, що зрівноважують або ж зводять нанівець багато виховних зусиль. Наприклад, ефект зустрічної рольової додатковості, коли дитина, маючи перед очима гарний батьківський приклад, не виробляє у себе відповідних навичок, оскільки батьки все роблять самі, й сім'я не має потреби в активності дитини.

Статева соціалізація тісно пов'язана з поняттям «статеве виховання», але не зводиться до нього. У вузькому розумінні (не в соціальному, а в педагогічному) статеве виховання – це процес систематичного, планомірного впливу на формування статевої свідомості і статево-рольової поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний і психосексуальний розвиток хлопчиків і дівчаток, оптимізація міжстатевої особистісної взаємодії) і засоби його реалізації (наявність мети, програм, засобів, методів і виконавців [31]).

Особлива роль у формуванні статевої самосвідомості належить статево-рольовим уявленням, які є не тільки механізмом формування уявлень особистості про себе, але й способом фіксації на суб'єктивному рівні тих особистісно-значущих для дитини стосунків, які закріплюються у внутрішньому світі і стають цінностями. Проте було б неправильно

характеризувати статево-рольові уявлення особистості, що підростає, лише як «носія і акумулятора» її знань про себе й інших. Будь-яке за своїм змістом знання дитини про себе передбачає її ставлення до самої себе, яке має емоційно-ціннісний зміст. Статево-рольові уявлення, що містяться в структурі самосвідомості, безпосередньо впливають на когнітивну, афективну і регулятивну сфери конкретного індивіда.

В організованому дошкільному вихованні (дитячі дошкільні заклади) статево виховання взагалі відсутнє. Як у минулих, так і в сучасних програмах виховання й навчання дітей в дитячих садках («Дитина», «Малюк», «Українське дошкільня») вимоги до статевого виховання відсутні. Це можна пояснити, з одного боку, традиційними консервативними поглядами радянської педагогіки, коли статево виховання передбачалося здійснювати в період статевого дозрівання, а з іншого – відсутністю психолого-педагогічного обґрунтування змісту, форм і засобів статевого виховання дошкільників. Т.О. Рєпіна зазначає, що лише деякі вихователі інтуїтивно реалізують диференційований підхід у вихованні хлопчиків і дівчаток, акцентуючи увагу дітей на обов'язках хлопчиків допомагати і поступатись дівчаткам, не ображати їх, заступатися за них тощо. Не можна не помітити явну односторонність такої інтуїтивної тактики виховання, особливо зважаючи на те, що воно реалізується виключно жінками: виховуються не стосунки між хлопчиками і дівчатками, а одностороння «повинність» хлопчиків. Якщо в сім'ї така «фемінінна педагогіка» хоч частково компенсується участю батька у вихованні, то в дитячому садку вона залишається абсолютним принципом виховання. Т.О. Рєпіна вважає, що згладити ці суперечності можуть спеціально організовані вихователями сюжетно-рольові ігри, які враховують інтереси хлопчиків і дівчаток. На наш погляд, у таких іграх завжди не вистачатиме одного учасника – чоловіка.

Незважаючи на те, проводиться статево виховання чи ні, статева соціалізація дитини є незаперечним фактом. Більшість дослідників зазначає, що сім'я є першим і основним агентом статевої і статево-рольової соціалізації дітей. Модель сімейного життя в багатьох аспектах стає вирішальною для формування особистості дитини. Стосунки із членами сім'ї формують установки дошкільників щодо інших людей, предметів і явищ. Згодом, із розширенням кола соціальної взаємодії, первинні установки можуть змінюватися, доповнюватися, але ніколи не викорінюються зовсім [10].

Особистий приклад батьків виконання ними ролей чоловіка й дружини, батька й матері стає для дитини першим і найміцнішим зразком для наслідування. Сім'я не лише формує та спрямовує психосексуальний розвиток дитини, але й оберігає її від негативного впливу «таємних

вихователів». Ряд дослідників цієї проблеми зазначають, що порушення статево-рольової ідентифікації дітей значною мірою залежить від того, який морально-етичний клімат сформувався в сім'ї, у стосунках між батьками, батьками й дітьми [18; 31].

Сімейне виховання має низку специфічних рис, які зумовлюють особливий характер його впливу на особистість:

- тривалість і безперервність;
- широкий діапазон;
- глибока емоційність та інтимно-особистісний характер.

Воно має тривалу «післядію»: позитивні чи негативні риси особистості, сформовані сім'єю в дошкільному дитинстві, впливають на дієвість наступних виховних впливів. Найбільшою сталістю відзначаються ті особистісні якості, які пов'язані з розвитком афективної сфери та ставлення до інших людей. Формуючись у дитинстві на прикладі відносин у сім'ї, вони зберігаються протягом довгих років і впливають на міжособистісну взаємодію з іншими людьми в різних сферах життєдіяльності [70].

Батьки та інші близькі дорослі відіграють роль первинної «моделі», еталону, зразка чоловіків і жінок [45], що зумовлює й коригує процес первинної статевої соціалізації дитини. Гармонійна сім'я сприяє виробленню своєрідного «психологічного імунітету» до несприятливих впливів середовища [66].

Процес статево-рольової соціалізації, розвиток психічної статі містить три компоненти:

- 1) когнітивний;
- 2) емоційний;
- 3) поведінковий.

Когнітивний компонент передбачає формування статевої самосвідомості, у тому числі уявлення про себе як про представника певної статі і про зміст типової рольової поведінки, відповідної статі дитини. Поведінковий компонент – засвоєння моделей, типових для представників тієї чи іншої статі і реалізації їх у житті. Емоційний компонент – виникнення статево-рольових переваг, ціннісних орієнтацій і визначених типових для статі потреб і мотивів, які пов'язані з моральним розвитком особистості. Саме емоційний компонент, а також диференціація статевої ролі чоловіка та жінки відповідно до змісту особливостей соціальних очікувань та соціального тиску суспільства та найближчого оточення сприяють появі психічних відмінностей між представниками різної статі.

Оцінюючи роль батьків, Д.М. Ісаєв і В.Ю. Каган зазначають, що:

- батьки є першими агентами статевої соціалізації;
- вони не односторонньо впливають на дитину, а взаємодіють з нею;

- ця взаємодія визначається співвідношенням статі дитини і батьків;
- внесок батька і матері не визначається кількісною міркою «більше-менше», а залежить від їх стосунків;
- сімейна статева соціалізація значною мірою визначає реакції дитини на ті впливи, які починають діяти пізніше;
- успішність статевої соціалізації в сім'ї залежить від того, як вона співвідноситься суспільними стереотипами, що існують, і нормами культури [31].

Поведінка батьків стосовно дитини обумовлена її статтю. Чоловіки виявляють удвічі більшу активність у стосунках із синами, ніж із дочками, проте частіше втішають дівчаток, коли вони засмучені, частіше їх хвалять, ніж хлопчиків; матері більш поблажливі і терплячі до синів і дозволяють їм більше виявляти агресію до батьків та інших дітей, ніж дівчаткам; батьки надають перевагу фізичним покаранням, а матері – непрямим або психологічним впливам на синів і дочок; батько фізичні покарання застосовує частіше до синів, ніж до доньок; батьки прихильніше ставляться до дитини бажаної статі, а конфлікти між ними більшою мірою негативно впливають на хлопчиків [28]. Більшість дослідників вважає, що батьки несвідомо по-різному ставляться до дітей різної статі. Тому дискусійною є думка Н.Ф. Федотової, що батьки, виховуючи дітей дошкільного віку, орієнтуються на безстатеве виховання і однаково ставляться до хлопчиків і дівчаток, оскільки неусвідомлювані ними моменти в ставленні до дитини певним чином опосередковані їх статтю.

Батьки більше намагаються бути зразком для дитини своєї статі, жорсткіше з нею ідентифікуються. На спілкування з нею переноситься стиль стосунків між статями взагалі [31]. Кожний з батьків схильний більше зважати на індивідуальні особливості дитини своєї статі. Що стосується дитини протилежної статі, то дорослий поводить з нею більш формально, традиційно. Розвиток дитини зумовлюється соціальним впливом батька та матері, один з яких максимально враховує неповторність, своєрідність сина чи дочки, а другий допомагає засвоєнню необхідних стандартів, стереотипів поведінки, засвоєнню правил і норм міжстатевої взаємодії [69].

Як ставлення батьків до дитини, так і їхні стосунки між собою впливають на статеву соціалізацію дошкільника. Конфлікти між батьками часто перешкоджають формуванню адекватних статево-рольових уявлень і статево визначеної поведінки. Прив'язаність дитини до одного з батьків значною мірою зумовлена її стосунками із іншим [28].

Батьки впливають на статеву соціалізацію дітей не безпосередньо, а загалом, опосередковано. Атмосфера любові і взаєморозуміння між батьками, батьками та дітьми – важливий елемент статевого виховання

дошкільників [31].

Експериментальні дослідження засвідчили, що в сім'ях, де немає батька (біологічного чи психологічного), у синів основи чоловічих рис з'являлися повільніше, вони були менш агресивні і більш залежні; відсутність батька до 4-річного віку впливає на статево-рольову орієнтацію сильніше, ніж у більш старшому віці.

Ми вбачаємо роль батька в тому, що він може суттєво допомогти як синам, так і дочкам у процесі їх статевої ідентифікації перебороти залежність від матері, яка встановлюється в ранньому дитинстві. Разом із тим існують дослідження, які свідчать, що типова для статі поведінка може бути засвоєна через протилежну стать, тобто не тільки через наслідування моделі своєї статі, але й усупереч зразку протилежної статі.

Одним із основних механізмів, що зумовлюють процес статевої соціалізації і статево-рольової орієнтації, є статева ідентифікація з батьками. Важливість цього механізму зазначають практично всі дослідники. Ідентифікація відіграє провідну роль у формуванні психологічної статі особливо в ранньому дитинстві, а в дошкільному віці стосується насамперед статево-рольової ідентифікації [8; 14; 31; 37; 45]. Діти наслідують поведінку батьків своєї статі, оскільки їх за це хвалять і заохочують до цього батько та мати. Пізніше коло осіб, з якими дитина ідентифікується, розширюється. В.Ю. Каган, Лунін зазначають, що в дошкільному віці об'єктом ідентифікації для дітей, які відвідують дитячий садок, часто стає вихователь. Це позитивно позначається на статевої соціалізації дівчаток (адже майже всі вихователі – жінки), але негативно впливає на статево-рольову орієнтацію хлопчиків. У звичних умовах дитина попередньо ідентифікується з матір'ю [28; 69].

Статева ідентифікація хлопчиків порівняно з дівчатками звичайно має більш суперечливий характер, і насамперед тому, що хлопчик має переорієнтуватися з матері (особи протилежної статі) на батька (або на іншу особу своєї статі) [20].

О.І. Захаров зазначає небажаність надмірної прихильності дитини до батьків своєї статі. Це ускладнює процес засвоєння адекватної статевої ролі як хлопчиків, так і дівчаток, але особливо небезпечна вона для статево-рольової орієнтації хлопчиків. Дослідником було виявлено, що домінування матері в сім'ї, виконання нею батьківської ролі в більшості випадків породжує невротичну, конфліктну обстановку, перешкоджає статевої ідентифікації хлопчика з батьком та іншими особами чоловічої статі, формує в нього боязкість, нестійкість, залежність, безпорадність [28].

Т.В. Архіреєвою було виявлено, що хлопчики приймають батька в усіх випадках, крім тих, коли мати авторитарна. Дослідниця вважає домінування матері в сім'ї однією з причин гомосексуальної орієнтації в майбутньому.

Спроби батьків стимулювати маскуліність хлопчиків через надмірні, непосильні для дошкільників вимоги знижують самооцінку дитини, упевненість у своїй «статевій» нормальності, спричиняючи фемінізацію [31].

На фоні значної кількості даних про вплив батьків на формування психологічної статі дитини вражає мала кількість досліджень, що стосувалися б ролі інших членів сім'ї, родини в статеворольовому розвитку дошкільників. Вивчалися окремі особливості впливу дідусів і бабусь [28; 41] та братів і сестер [28; 68]. Виконані дослідження доводять, що в сім'ях, де двоє дітей, у старших дівчаток активніше виявляються чоловічі якості: лідерство, агресивність, ворожість, домінування.

Загалом у дослідженнях зазначається, що основним фактором статевої соціалізації дитини в сім'ї є не стільки індивідуальні риси і якості батька, матері чи інших членів родини, скільки морально-психологічна атмосфера в сім'ї, взаємовідносини її членів, в яких враховуються інтереси всіх її суб'єктів, панує атмосфера любові, взаєморозуміння та поваги [31]. Зазначається, що процес статевої ідентифікації в хлопчиків відбувається гостріше й суперечливіше, ніж у дівчаток [39].

Другим важливим фактором статевої соціалізації дітей дошкільного віку є ровесники, їх роль у психосексуальній диференціації розглядається дослідниками в кількох аспектах. По-перше, незалежно від соціального становища, релігії, раси, наявності чи відсутності організованого статевого виховання 90% дітей дізнаються про відмінності статей і сексуальність від ровесників [31]. Інформація ровесників негайна, відверта, реалістична, але не зовсім правильна, поверхнева і часто спотворена [1]. Інформація передається та засвоюється в процесі спілкування і спільної діяльності (сюжетно-рольові ігри) [59].

Важливим фактором статево-рольового розвитку дошкільників є також існування особливої, переважно прихованої від очей дорослих, дитячої субкультури [1; 39].

На всіх вікових рівнях дитячої субкультури традиції дівчаток і хлопчиків істотно відрізняються, що виявляється в дитячому еротичному фольклорі, «дражнилках» тощо [21].

Саме в середовищі ровесників дитина може почуватися як представник певної статі, випробовувати статево-рольові настанови й орієнтації без контролю з боку дорослих. Дошкільники зміцнюють відповідну для статі поведінку, а неадекватна статево-рольова поведінка в колі ровесників зникає швидше, ніж за інших обставин [18].

Більшість фахівців вважають, що для хлопчиків ровесники мають більше значення, оскільки хлопчики менше тягнуться до дорослих, сім'ї, вони більш чутливі до соціального тиску з боку однолітків у разі невластивої для їх статі

поведінці. Одна з функцій групи однолітків для хлопчика полягає в тому, що в ній дошкільник робить перші спроби отримати незалежність від материнського впливу через солідарність з ровесниками і шляхом змагання з ними, статева роль як один з поширених механізмів дитячого навчання статево визначеній поведінці знаходить своє підкріплення й уточнення саме в товаристві однолітків. Якщо в спілкуванні з дорослим дошкільник загалом орієнтується на стандартні стереотипи статево-рольової поведінки, то у взаємодії з однолітками він на практиці здійснює динаміку статевої диференціації.

У межах дитячої субкультури виникає важливий момент статево-рольової соціалізації, в якому діти займають активну позицію, виступаючи певною мірою творцем власного «Я» і власних цінностей [1].

Роль і значення дитячої субкультури в статевій соціалізації дошкільників глибоко не досліджені.

У дитячому середовищі статево-рольова поведінка стає одним із найголовніших параметрів оцінювання дошкільника однолітками. Таке оцінювання, як правило, має емоційний і ситуативний характер. Невідповідність поведінки статево-рольовим стереотипам хлопчиками оцінюється більш негативно, ніж дівчатками. Ігри «чужої» статі хлопчиками оцінюються як неможливі для них, у той час як дівчатка не виключають для себе можливості гратися в «хлопчачі» ігри і «хлопчачими» іграшками. У чотири роки дівчатка відповідно до ситуації можуть поводити себе як хлопчики; однак хлопчики навіть там, де фемінінна поведінка забезпечила б їм більший успіх, поводять себе підкреслено маскулінно [31].

Таким чином, сім'я і ровесники – два найважливіші фактори статевої соціалізації дошкільників. Крім них, певним чином на становлення психологічної статі дітей впливають і соціальні інститути організованого виховання та навчання, у даному випадку дитячі садки. Незважаючи на те, що виховання в них надто фемінінне через те, що педколектив складається з жінок, діти в дошкільних закладах отримують великий досвід як міжстатевої, так і одностатевої взаємодії з однолітками, що позитивно позначається на статевій соціалізації представників обох статей.

Важливим засобом статевої соціалізації дітей дошкільного віку є казка. Народні і літературні казки несуть у собі складні образи-символи трактування статі: Баба Яга (антипод жінки, образ зла), зла Мачуха (образ поганої мами), Коцїй Безсмертний (уособлення чоловічого зла), добрий Принц (друг, наречений, той, хто забере з собою, визволить від Яги та Коцїя), Чорт (чоловік-спокусник), Відьма (приховане жіноче зло). Значення казки для статево-рольового виховання незаперечне, але потребує серйозного дослідження [31].

Можна вважати чарівну казку важливим засобом психокорекції не тільки емоційно-вольової сфери, але й статево-рольових уявлень і статево-рольових цінностей.

Л .Ф. Обухова зауважує, що кожна казка – це розповідь про стосунки між людьми і внаслідок своєї значущості для дошкільників може використовуватися не лише як засіб морального виховання дітей, але і як дієвий засіб статевого виховання на даному віковому етапі.

Одним із факторів статевої соціалізації, значення якого в сучасних умовах постійно зростає, є засоби масової інформації й комунікації, педагогічний потенціал яких стає предметом підвищеної уваги не лише дослідників, але й громадськості. Слід зауважити, що роль цього фактору, особливо телебачення як найбільш дієвого для дошкільнят глибоко не досліджена. Представники когнітивної теорії вважають, що засоби масової інформації є суттєвим фактором статевої соціалізації дітей і одним з факторів акселерації, у тому числі й статевої.

Фактори соціалізації неоднаково впливають на дітей різної статі. Вимоги до маскулінізації хлопчиків у цілому жорсткіші, ніж до фемінізації дівчаток, і хлопчики в процесі статевої соціалізації зазнають більшого тиску з боку оточення.

Останніми десятиліттями жорсткість маскулінних експансій і кількість соціальних бар'єрів на шляху виховання маскулінності зростають майже паралельно. «Досить згадати, – зауважують Д .М. Ісаєв і В.Ю. Каган, – що хлопчик у процесі виховання переходить із одних жіночих рук в інші: мати – вихователі в дошкільних закладах – учительки в школі, і, як наслідок, незалежно від декларованих вихователями завдань він виховується як «зручний у користуванні» з жіночої точки зору»[31,16].

Стів Харві, автор надзвичайно популярної книги (Харви С. Поступай как женщина, думай как мужчина. Почему мужчины любят, но не женятся, и другие секреты сильного пола / Стив Харви; (пер. с англ. О.Епимахова). – М.: Эксмо, 2011. – 288с.) вважає, що жінки не знають по-справжньому психологію чоловіків, оскільки вони дізнаються про це переважно від мам, подруг. Але основна якість чоловіків – простодушність – залишається часто не поміченою жінками. У вимірах цієї якості реалізуються три життєві тактики чоловіка. Ним рухає його уявлення про себе (ким він є); спосіб, яким він досягає цього знання, та винагорода, яку він отримує за свої зусилля. Лише тоді, коли він цього досягає, він може по-справжньому присвятити себе жінці.

На противагу сказаному, найграндіозніший план жінки – змінити свого чоловіка. У реальному житті такі наміри, як правило, є нездійсненними.

Ці контрасти не можна не враховувати в ході визначення завдань і

методів виховання дошкільників у цілому, а особливо статевому. Фемінізація хлопчиків і чоловіків як фактор культури потребує спеціального міждисциплінарного вивчення, більш коректних і менш конфліктних підходів до проблеми, ніж ті, що можна спостерігати в засобах інформації останнім часом.

В.Ю. Каган вважає, що мова повинна йти, перш за все, не стільки про фемінізацію хлопчиків і чоловіків, скільки про маскулінізацію дівчаток і жінок. Експериментальним шляхом автор довів, що маскулінізація жіночої поведінки і самосприйняття значно перевищують фемінізацію чоловіків, і в остаточному підсумку поведінка чоловіків сприймається як фемінінна тим більше, чим більш маскулінінна поведінка жінок. Ризик фемінізації чоловіків існує, але він значно менший за ризик маскулінізації жінок.

Усе ж таки більшість дослідників схильні вважати, що підґрунтям формування неадекватної психосексуальної орієнтації є не біологічні (генетичні, фізіологічні, гормональні) фактори, а індивідуально-психологічні та соціальні особливості [8; 18; 30; 40].

Особлива увага дослідниками приділяється фемінінним хлопчикам. Більшість дівчаток, у яких в дошкільному віці виявляється обумовлена культурою маскулінінність, у підлітковому та юнацькому віці стають фемінінними, тоді як фемінінність хлопчиків досить часто є провісником конфлікту психосексуальної ідентичності в пубертатному періоді.

Крім того, до маскулінінності дівчаток суспільство ставиться більш толерантно, ніж до фемінінності хлопчиків перш за все тому, що риси маскулінінності «йдуть у ногу з часом», збігаються з емансипаційними тенденціями в жінок [39].

Одна з основних проблем полягає в розпізнаванні уявного й реального конфліктів статевої ідентичності. Для цього доводиться звертатися не лише до думки батьків та вихователів (вона може бути суб'єктивною), але й до систематичного психологічного спостереження й опису поведінки дітей.

Такими ознаками є [31]:

1. Вибір ігор та іграшок – систематичне надання переваги іграм та іграшкам протилежної статі;
2. Вибір ролей в іграх, коли хлопчик обирає жіночі, а дівчинка – чоловічі ролі;
3. Спілкування з однолітками залежить не тільки від фемінінності хлопчика чи маскулінінності дівчинки, але і від особистої реакції дитини на них. Одні діти надають перевагу одноліткам протилежної статі, інші в змішаному товаристві поводять себе інертно і викликають глузування, а треті, уже соромлячись своїх уподобань, – тримаються осторонь дітей. Це

стосується переважно хлопчиків, оскільки маскулінні дівчатка здебільшого стають лідерами в змішаних компаніях;

4. У спілкуванні з дорослими фемінінні хлопчики полюбляють знаходитись серед жінок, можуть довго слухати їх розмови, а в спілкуванні з чоловіками можуть вести себе кокетливо. Маскулінні дівчатка надають перевагу хлопчачому товариству, у них існує дитяча любов до жінок;

5. Інтереси й діяльність хлопчиків можуть вказувати на їх фемінінну орієнтацію: чутливість до краси, тихі змістовні ігри, нехтування змагальними і силовими іграми; дівчатка, навпаки, цікавляться технічними та змагальними іграми, не люблять домашнього господарства. Особливо інформативним є поєднання надання переваги діяльності та інтересам протилежної статі з одночасним несприйняттям своєї;

6. Прагнення бути схожим зовні на протилежну стать виявляється досить рано. Хлопчики люблять і часто носять жіночий одяг і взуття, «пробують» косметику, надають багато уваги зовнішності і схильні «покрутитись перед дзеркалом». Дівчатка не люблять плаття і прикраси, нехтують своєю зовнішністю, надають перевагу чоловічому стилю в одязі, зачісці;

7. У фантазіях, мріях, снах діти бачать себе представниками бажаної статі, ідентифікують себе з персонажами художніх творів бажаної статі;

8. Незадоволеність своєю соціальною статевою роллю виявляється в заздрісній зацікавленості перевагами стилю життя людей протилежної статі;

9. Неадекватна статево-рольова орієнтація виявляється в бажанні змінити своє ім'я на ім'я протилежної статі;

10. Творчість також може бути ареною для виявлення бажань зміни статі. Так, у завданні намалювати людину фемінінно орієнтований хлопчик частіше за все малюватиме дівчинку (жінку); героєм складеної казки буде дівчинка чи тварина «жіночого» роду;

11. Загальний стиль поведінки також свідчить про статево-рольову орієнтацію дитини. Фемінінні хлопчики при повністю маскулінній зовнішності вирізняються м'якістю, плавністю рухів, граціозністю, мова також є м'якою, емоційною, відсутні жаргонні і грубі слова (у цьому вони більше дівчатка, ніж самі дівчатка). Маскулінні дівчатка різкі в рухах, напористі в поведінці і в мові. На відміну від фемінінних хлопчиків, які часто починають соромитися своєї фемінінності й намагаються (як правило, без успіху) бути схожими на звичайних хлопчиків, маскулінні дівчатка підкреслюють свою маскулінність у всіх сферах життєдіяльності.

Дослідники підкреслюють, що ці ознаки виявляються вже у 2-5 років. Кожна з них окремо ще не свідчить про неадекватну статево-рольову орієнтацію дитини, але в сукупності вказують на наявність проблеми в цій

сфері. Було доведено, що в деяких хлопчиків, яким у дошкільному віці були притаманні фемінінні форми поведінки, пізніше, у підлітковому віці, відбувалася чітка ідентифікація зі своєю статтю.

Д.М. Ісаєв і В.Ю. Каган зазначають, що під час оцінювання порушення психосексуального розвитку дитини слід розрізняти рольовий конфлікт і конфлікт ідентичності. Перший звичайно зумовлений неадекватними виховними впливами і розгортається на психологічному рівні у вигляді неадекватних статі загально-поведінкових ознак. У другому – виховні впливи можуть сприяти або протидіяти розвитку неадекватних статі рис, але причина їх криється в інверсній первинній ідентичності, а розгортаються ці риси на рівні не лише поведінки, але й сприйняття себе як представника іншої статі, нерідко – з відповідними сексуальними настановами й запитам.

Отже, спираючись на теоретичний аналіз проблеми, ми дійшли висновку, що статево-рольові уявлення є якісно своєрідними утвореннями, які, у свою чергу, є структурними компонентами більш широкого й загального процесу формування психологічної статі, а отже, і процесу формування особистості в цілому.

Формування особистості дитини в значній мірі залежить від її способу життя, де батьки відіграють провідну роль. Сьогодні досить поширеним є поняття «здоровий спосіб життя».

Здоровий спосіб життя – це спосіб життєдіяльності людини, який вона свідомо обирає та відповідально відтворює в повсякденному бутті з метою збереження та зміцнення здоров'я.

Поняття «здоровий спосіб життя» – концентроване відображення взаємозв'язку способу життя та здоров'я людини. Спосіб життя – це стійка система стосунків людини з собою, природним і соціальним середовищем, система уявлень про етичні та матеріальні цінності, ставлень, намірів, стереотипів поведінки; реалізації стратегій, спрямованих на задоволення різноманітних потреб, на основі адаптації до правил, законів і традицій суспільства та швидкозмінних умов життєдіяльності. Спосіб життя людини утворюють три складові: рівень життя, якість життя та стиль життя. Рівень життя – це міра задоволення матеріальних, культурних, духовних потреб (переважно економічна категорія). Якість життя характеризує комфорт у задоволенні людських потреб (переважно соціологічна категорія). Стиль життя – поведінкова особливість життя людини, тобто певний стандарт, під який підлаштовується психологія і психофізіологія особистості (соціально-психологічна категорія). При рівних можливостях перших двох (рівень і якість) складових, які мають суспільний характер, здоров'я людини значною мірою залежить від стилю життя.

Здоровий спосіб життя як якісна сторона буття людини в його цілісному системному втіленні, зумовлюючись політичними, соціальними, економічними, культурними й іншими об'єктивними обставинами життєдіяльності людей, врешті-решт визначається їх свідомістю та поведінкою, ставленням до власного здоров'я і здоров'я оточуючих. Відмінність в поведінці, ставленні до здоров'я – важлива детермінанта якості життя та кількості здоров'я. Сприятливі економічні та соціальні умови життя, будучи об'єктивним фундаментом здоров'я, автоматично й однозначно не забезпечують його підтримки, охорони та збереження.

Здоровий спосіб життя об'єднує все, що сприяє виконанню людиною її професійних, громадянських та побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах і відображає зорієнтованість діяльності особистості в напрямі формування, збереження та зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я. Здоровий спосіб життя пов'язаний з індивідуально-мотиваційним втіленням індивідами своїх соціальних, психологічних, фізичних можливостей і здібностей. Здоровий спосіб життя – це здатність/потреба розкрити властивий саме індивіду даний спочатку «талант» – коло фізичного життя, душевних здібностей, духовних можливостей.

Здоровий спосіб життя – особистісне новоутворення, продукт духовних і фізичних зусиль людини на основі відповідального ставлення до здоров'я, яке дозволяє виробляти та самостійно реалізувати цілісну систему дій з формування, збереження, зміцнення, споживання, відновлення та передачі здоров'я (всіх його складових) у стрімко змінних умовах чи змінювати середовище для активної життєдіяльності, продуктивного довголіття, благополуччя людини. Це основа розвитку та реалізації особистого потенціалу.

Показниками здорового способу життя людини є: володіння раціональними методами врівноваження зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на її здоров'я; усвідомлене та відповідальне ставлення до потреб свого фізичного, психічного та соціального «Я» і реальних можливостей їх задоволення; навички раціональної організації щоденного буття, що забезпечують гармонійне функціонування, взаємодію всіх життєвих органів. Складові здорового способу життя – це дії та навички, що стосуються всіх сфер здоров'я, а саме: фізичної, психічної, соціальної, духовної, інтелектуальної, професійної, сексуальної, репродуктивної, емоційної, екологічної.

Створення здорового способу життя відбувається в процесі соціалізації особистості, здійснюється через цілеспрямований та усвідомлений процес творення людиною власної системи життєдіяльності, основа якої – відповідальне ставлення до свого здоров'я. Формування здорового способу

життя – це створення умов для оволодіння соціальними навичками, які сприяють досягненню життєвого успіху та благополуччя, усвідомлення свого місця й завдань у соціумі з урахуванням власної сфери потреб, визначення своєї життєвої позиції, вироблення системи особистих цінностей, визначення позиції щодо суспільних цінностей, формування навичок прийняття відповідального в різних життєвих ситуаціях.

2.3 Психологічні аспекти сімейного виховання

У порівнянні з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини. Розглянемо їх:

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона [34], сім'я – це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричиняють до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім – людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне "зараження". При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на первинному етапі її соціалізації [72].

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю "довіра – недовіра". Її основне завдання – вироблення ще не усвідомленого почуття "базової довіри" до зовнішнього світу. Основний метод – турбота і любов батьків. Якщо "базову довіру" на цьому етапі сформувавати не вдається, у немовляти розвивається почуття "базової недовіри" до світу, тривожність,

яка згодом може проявлятися у формі замкнутості, втечі у свій внутрішній світ тощо. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти. Провідна діяльність – безпосереднє емоційне спілкування. Як правило, це мати або людина, яка її замінює. Психічні новоутворення цього віку – потреба у спілкуванні, емоційних стосунках.

На другій стадії (1-3 роки) дитина розвивається за віссю "автономія – сором і сумнів". Під час другої стадії у дитини формується відчуття власної автономності та особистісної цінності або ж їх протилежність – сором'язливість і сумніви у собі. Поступово дитина вчиться керувати відправленням своїх тілесних потреб, її самостійність зростає і створює передумови для розвитку здатності робити вибір. Опанування цього уміння закладає основи таких особистісних якостей, як відповідальність, дисциплінованість, повага до порядку тощо. У дитини насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів упертості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і тих, хто поруч. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля. Провідною діяльністю у цьому віці є предметно – маніпуляційна діяльність. Психічні новоутворення: розвиток мовлення та наочного мислення; виникнення та розвиток ставлення до предметів, як до речей, що мають певне призначення та спосіб застосування; потреба в орієнтації, система "Я".

Третя стадія (3-6 років) визначається розвитком дитини за віссю "ініціативність – провина". У дитини формуються ініціативність, бажання щось зробити. Блокування розвитку цих бажань призводить до виникнення почуття провини. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Вирішальну роль при цьому відіграють групові ігри, спілкування з однолітками, що розвиває уяву дитини, дозволяє їй "приміряти" на себе різні соціальні ролі тощо. На цьому етапі закладається почуття справедливості, яке усвідомлюється як виконання певних правил. Чи

переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість. Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають. Провідною діяльністю цього віку є рольова гра. Психічні новоутворення: потреба в значущій діяльності; формування перших етичних настанов; розвиток самооцінювання та рівня домагань; перевага довільності психічних процесів, мотивів поведінки, що пов'язані з інтересом до процесу гри; виникнення дитячої спільноти; найбільша значущість внутрішньої позиції та стосунків малого кола.

Четверта стадія (6-12 років, шкільний вік) визначається розвитком дитини за віссю "почуття власної компетентності ("я можу") – почуття некомпетентності (нездатності самому досягти успіхів). У цьому віці формується компетентність, почуття відповідальності і прагнення до досягнень; розвиваються працелюбність, підприємливість, спроможність досягати поставлених перед собою цілей, пізнавальні та комунікативні уміння. Найважливішими цінностями стають ефективність і компетентність. За негативного варіанту розвитку формується відчуття меншовартості, що спершу виникає як усвідомлення власної некомпетентності у вирішенні якихось конкретних завдань, передусім пов'язаних з навчанням, а вже потім поширюється на оцінку особистості в цілому. У цьому віці закладається ставлення до праці. Провідною діяльністю цього віку є навчання. Психічні новоутворення: виникнення внутрішнього плану дій, закріплення довільності, стійких форм поведінки та діяльності; розвиток нових форм пізнавальних ставлень до навколишнього; формування позиції школяра, розвиток суспільної спрямованості; формування характеру.

П'ята фаза (юність) знаменує появу відчуття власної неповторності, індивідуальності, відмінності від інших. За негативного варіанту формується розпливчате, дифузне, нестійке "Я", рольова і особистісна невизначеність. Типовою особливістю є стрімке розширення діапазону особистісних ролей. Однак усі ці ролі юнаки ще не опановують цілком, а ніби пробують, приміряють на себе і свої можливості.

Під час шостої фази (молодість) виникає потреба і здатність до інтимного психологічного контакту з іншою людиною, включаючи і сексуальну близькість. У негативному варіанті розвивається відчуття ізоляції та самотності.

Найважливіші здобутки сьомої фази (дорослість) – творча діяльність і зумовлене нею відчуття продуктивності. Вони проявляються як у праці, так і в турботі про інших людей, зокрема, дітей, у розвитку потреби передавати свій досвід та ін. У негативному варіанті розвивається відчуття стагнації

(застою).

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

До характеристик, що визначають особливості соціалізації в сім'ї, зараховують [9; 51]:

- соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);

- превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї;

- тривалість і характер спілкування з дітьми;

- загальну і, зокрема, психолого-педагогічну культуру батьків;

- зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);

- матеріально-побутові умови.

В Україні типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1 % – з однією дитиною), із професійно зайнятими батьками, що підтримують здебільшого ділові контакти з родичами. У неповних сім'ях виховують 1,5 млн. дітей. Унаслідок зменшення реальних доходів родин переважна їх більшість не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [7].

Отже, сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це спричинюється як особливостями суспільного виховання, так і негативними змінами всередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батька, трудовою зайнятістю жінки тощо.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Як відомо, існує кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [38]. Це насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Батьки можуть використовувати різні засоби заохочення – соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї). При цьому похвала батьків, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках,

як правило, дієвіша, ніж похвала батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. Якщо в разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, то у протилежному разі вони можуть не дотримуватись цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. Якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення.

Якщо потрібно покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу. При цьому необхідно бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Дослідження свідчать: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність [57].

Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків. Розрізняють такі види авторитету:

- формальний, що визначається особливостями соціальної ролі;
- функціональний, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід;
- особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні і вдосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. Наведемо основні його види [46].

Авторитет пригноблення. При цьому діти виростають або затурканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.

Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.

Авторитет підкупу, коли слухняність дитини "купається" подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, пристосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості

дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом рольової взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працьовитих батьків, незважаючи на добрий взірець, дитина може й не бути працьовитою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамостійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так, дослідники Ф. Кован і К. Кован [36] виявили, що **когнітивний розвиток дитини найсильніше корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі "батько – дитина", а поведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії.**

Ці самі дослідники виявили гендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов'язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: **прийняття (тепло, любов) – неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.**

За віссю "прийняття – неприйняття в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванням із нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення

високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків із іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [38].

За віссю "тривожність – стримування" в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків [57]:

- модель I – діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;
- модель II – діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;
- модель III – діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізняла чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних рис:

- контроль – високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;
- вимога зрілості – високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;
- спілкування – високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини;
- доброзичливість – високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Отже, виокремлено три моделі поведінки батьків, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:

- модель авторитетного батьківського контролю – відповідає моделі I

поведінки дітей;

- авторитарна модель – відповідає моделі II;
- поблажлива модель – відповідає моделі III.

При цьому адекватний контроль з боку батьків, що відповідає моделі I, припускає поєднання емоційного сприйняття з великою кількістю вимог, що висуваються до дитини, їх зрозумілістю, несуперечливістю і послідовністю.

Для дітей батьків, які застосовують адекватний контроль, характерні добра адаптованість до оточення і спілкування з однолітками; ці діти активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі.

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Психолог Е. Шефер [57] розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями.

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

Так, В. Гарбузов вирізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози [19]:

- **неприйняття, емоційне відторгнення** – неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;

- **гіперсоціалізація** – тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;

- **"кумир сім'ї"** – концентрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко [44] і Е. Ейдеміллер [76] припускають крім виховання за типами "кумир сім'ї" (у їхній інтерпретації – "поблажлива гіперпротекція") і "емоційне відторгнення" існування таких стилів виховання

(особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями):

- гіпопротекція (недостатність опіки і контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);

- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);

- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів).

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків [62]. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроєкцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поведінки) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг [42] вводить поняття "містифікація" – навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у

результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. У протилежному разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін [62] наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, "ідеальне Я" і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на виграш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків, які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм. Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції.

Розрізняють такі причини неадекватного ставлення до дитини:

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводить до стихійності виховання, неузгодженості установок і дій батьків тощо;
- особистісні особливості батьків;
- особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проєктуються на дитину.

Якщо перша причина не потребує коментарів, то щодо другої слід зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим самим паралізуючи її власну активність і самостійність [72].

Дослідник О. Захаров [19], характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, що страждають на невроз, зазначає, що матері вирізняються тривожністю і невпевненістю у собі, в поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньою емоційною чуйністю, а батьки – пасивністю, м'якістю, певною мінорністю загального фону настрою.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до

сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини.

У батьків із глибокими особистісними проблемами часто спрацьовує захисний механізм "проекції", коли вони не усвідомлено переносять власні небажані якості і проблеми на дитину. Такі батьки, не помічаючи в собі певних рис характеру і поведінки, що проектується на дитину, їх прояв у дитині, прагнуть наполегливо викорінити ці риси у дитини. При цьому ставлення до дитини формується за типом "емоційне відторгнення" через невідповідність ідеальному образу батьків або за типом "гіперпротекція", маскуючи приховане відторгнення (такі батьки про свою дитину кажуть: "я її люблю, але вона погана, ледача, нерозумна тощо, робить щось тільки після покарання").

Особливості взаємин членів сім'ї так само впливають на психічний розвиток дитини. Так, О. Варга [15], спостерігаючи за дітьми, які страждають на нічний енурез, виявила, що невротичний синдром у дитини стає умовно бажаний і для батьків, витісняючи негарзди у сфері власних інтимних стосунків.

У неповній сім'ї мати може проектувати свої стосунки з колишнім чоловіком на сина, оцінюючи його негативно ("такий самий, як батько") або, як зазначають О. Бодальов і В. Столін [62], ставлячись до сина-підлітка як такого, що "замінює" чоловіка (вимагаючи постійної уваги до себе, виявляючи нав'язливе бажання постійно бути в товаристві сина, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

Дисгармонійні стосунки в сім'ї часто призводять до того, що окремі її члени використовують дитину для вирішення власних проблем.

Дослідники, які вивчали психологію таких родин, виокремили три форми негарздів, що спостерігаються у цих родин [23]:

- суперництво (прагнення двох або більшої кількості членів сім'ї забезпечити собі виключне становище, боротьба за яке набирає затяжного, хронічного характеру);

- уявне співробітництво (зовнішня удавана відсутність ускладнень у сімейних стосунках, що обертається на конфлікти в разі настання переломних для сім'ї подій – хвороби когось із членів сім'ї, підвищення по службі одного з подружжя і пов'язане з цим збільшення робочого часу тощо);

- ізоляція (психологічне відокремлення одного чи більшої кількості сім'ї один від одного, з якими підтримуються лише формальні стосунки, необхідні, скоріше, ділові контакти).

Дослідник О. Добрович [23] зазначає, що для дитини в такій "важкій сім'ї" часто передбачені фіксовані ролі – "кумир сім'ї", "мамин (татків,

бабусин тощо) скарб", "жахлива дитина" тощо, які часто відбивають взаємини дорослих членів сім'ї.

Так, зведення дитини в ранг "кумира сім'ї" часто спричинюється суперництвом дорослих, коли кожний з них, демонструючи виняткову турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство в сім'ї або уявне співробітництво (коли всі зацікавлені зберігати удавану відсутність ускладнень і загальне замилювання дитиною виконує функцію фактора, що "цементує" сім'ю).

Граючи роль "маминого (таткового, бабусиноного тощо) скарбу", дитина стає чийсь особистим кумиром, що найчастіше свідчить про суперництво між дорослими (це виявляється, наприклад, у запитанні "Кого ти більше любиш?", яке травмує і дезорієнтує дитину, змушуючи її демонструвати лицемірство і спритність) або про ізоляцію когось із дорослих, який компенсує цією прихильністю брак емоційного тепла в сім'ї.

Приписувана дитині роль "цяці" часто пов'язана із ситуацією уявного співробітництва в сім'ї, коли дорослі, не вмючи і не вважаючи за потрібне глибоко проникати у внутрішній світ один одного, і від дитини очікують дотримання насамперед порядності, слухняності. При цьому докоряння дитині може трансформуватися в її самосвідомості в тенденцію до самозвинувачення, що робить її уразливішою до неминучих помилок і труднощів.

Часто наслідком уявного співробітництва в сім'ї є роль "жахливої дитини", коли з поганої поведінки дитини робиться своєрідний внутрішньо сімейний фетиш, що парадоксально гуртує емоційно роз'єднаних людей.

В умовах внутрішньо сімейного суперництва роль "жахливої дитини" трансформується у жертвенного козла, коли, перекладаючи один на одного провину за "поганість" дитини, дорослі підсвідомо домагаються самоствердження в сім'ї, при цьому часто розряджаючи агресивність на дитині.

"Жахлива дитина" може бути виправданням ізоляції когось із членів сім'ї, "винних" у її "поганості".

Існує багато форм жорстокого поводження з дітьми і безліч способів, яким воно може статися із дитиною будь-якого віку: від народження до того часу, доки дитина стане незалежною. Причиною деяких випадків є дії (чи бездіяльність) дорослих. Дитина може бути поранена, покалічена, згвалтована. Інші форми пов'язані з тим, що дорослі не піклуються про дитину чи не задовольняють її життєві потреби. Розрізняють чотири типи жорстокого поводження з дитиною:

1. Нехтування – це хронічна нездатність батьків чи осіб, що здійснюють догляд, забезпечити основні потреби дитини, що не досягла 18

років, в їжі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті і догляданні. Інший приклад нехтування: батьки залишають дітей без догляду. Психологічне нехтування – це послідовна нездатність батьків чи осіб, які здійснюють догляд, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, прив'язаність, любов.

2. Психологічне жорстоке поводження – хронічні вияви поведінки, такі як погрози, приниження, образи, знуцання і висміювання дитини. Усе це може призвести до втрати дитиною впевненості у собі і самоповаги. Дитина стає нервовою і замкненою. Вона перестає довіряти дорослим людям.

3. Фізичне жорстоке поводження визначається як будь-яке невідповідне спричинення пошкодження дитині у віці до 18 років батьками чи особами, які здійснюють догляд чи опіку. Це може відбуватися у формі побоїв, струсів, стискання, припікання чи укусів. Також сюди відносяться ситуації, коли дитині дають отруту, неадекватні ліки чи алкоголь, або відбувається зумисне задушення чи утоплення дитини.

4. Сексуальне насилля над дітьми – це використання дитини чи підлітка іншою особою для отримання сексуального задоволення. Дорослі будують свої стосунки з дитиною, пробуджуючи і спираючись на її сексуальні потреби.

Окремо розглянемо психологічне та жорстоке поводження. Це пов'язано з тим, що часом важко розрізнити, де дружнє підсміювання, а де знуцання, де досить сильне побиття, що не викликає заперечень з будь-якої сторони, а де просте замахування, сприйняте як важка образа і насилля.

Насильницька поведінка батьків:

- Батьки – господар залежної від них дитини.
- Тільки вони визначають, що добре, а що погано.
- Дитина несе відповідальність за гнів батьків. Якщо вони сердяться – винна дитина.
- Батьки завжди повинні бути захищені.
- Дитяче самоствердження у житті створює загрозу авторитарному батькові.
- Дитина повинна бути зламана і чим раніше, тим краще.

Усе це відбувається доки дитина ще зовсім маленька, щоб вона цього «не помітила» і не була б спроможною розвінчати батьків.

Методи, якими добиваються слухняності: психологічні пастки; обман; дволикість; ухиляння; відмовки; маніпуляції; залякування; неприйняття любові дитини; ізоляція; недовіра; приниження дитини; презирливі насмішки; знуцання.

Негативні настанови, якими керуються батьки:

- Любов дитини – обов'язок перед батьками.
- Батьки заслуговують поваги просто тому, що вони батьки.
- Діти не заслуговують поваги просто тому, що вони діти.
- Висока самооцінка дитини – шкідлива.
- Низька самооцінка робить людей альтруїстами.
- Ніжність, сильна любов – шкідливі.
- Задовольняти дитячі бажання неправильно.
- Суворість, грубість і холодність – хороша підготовка до життя.
- Видаватись вдячним краще, ніж чесна невдячність.
- Те, як ви себе поводите, є важливішим від того, яким ви є насправді.
- Батьки не переживуть, якщо їх образити.
- Батьки не можуть говорити дурниці чи бути винними.
- Батьки завжди мають рацію.

Мотиви батьківських вчинків:

- Неусвідомлена потреба перенести на когось іншого приниження, якого зазнали колись самі.
- Потреба знайти вихід для пригнічених почуттів.
- Потреба володіти і мати в своєму розпорядженні живий об'єкт для маніпуляцій.
- Самозахист, у тому числі потреба ідеалізувати власне дитинство і власних батьків через догматичне використання батьківських педагогічних принципів до власної дитини.
- Страх появи того, що було пригнічено, того, на що натикаєшся у власних дітях, того, що повинно бути знищене у зародку.
- Реванш за біль, який батько (мати) пережив колись.

Соціально-педагогічна характеристика сім'ї визначається за критерієм: гармонійна або проблемна. Повна сім'я, що має в наявності всі типи взаємовідносин, називається повноцінною. В більшості випадків такі сім'ї в педагогічній літературі характеризуються як гармонічні, якщо внутрішньо сімейні відносини в них відповідають принципів гуманності – формуванню й прояву відносин до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого; передбачають взаємну щедрість і доброту, повагу і вимогливість. Усе це забезпечує сприятливий соціально-психологічний клімат у сім'ї. Отже, повнота соціально-психологічної структури сім'ї та існування в ній активних взаємостосунків між усіма елементами такої структури, що будуються на принципах взаємозацікавленості й позитивної взаємоприв'язаності, створюють психологічний підмурок гармонійних стосунків у сім'ї. Зрозуміло, що всю повноту таких відносин важко відтворити за умов неповної чи формально повної сім'ї. Саме тому за результатами психологічних обстежень неповні й формально повні сім'ї набагато частіше

потрапляють до розряду проблемних (конфліктних, антипедагогічних, асоціальних).

Типовий стан (мікроклімат сім'ї) у психології розуміється як найхарактерніший для всіх членів сім'ї спосіб самопочуття в ній, який визначає їхнє ставлення до сім'ї. Тут розрізняють емоційно комфортні сім'ї, де діти переважно переживають емоційно комфортні відчуття захищеності, затишку й приязні їхніх членів, які, у свою чергу, виступають як внутрішній еквівалент гармонійних відносин; тривожні сім'ї, мікроклімат яких найчастіше є проекцією відповідних особистісних характеристик батьків, та сім'ї, яким притаманний емоційно психологічний дискомфорт і нервово-психічне напруження. Як правило, такий мікроклімат характерний для проблемних сімей із суттєвими відхиленнями спілкування батьків від норм ефективної педагогічної комунікації.

Тому важливо розглянути стилі сімейного виховання. Як правило, сам стиль визначає в сім'ї систему виховання, що поєднує об'єктивно існуючу й не завжди усвідомлену конфігурацію цілей і завдань виховної роботи з дітьми, більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що можна й чого не можна допустити по відношенню до дітей. Своєрідність поєднання батьками у ставленні до дитини соціальних сподівань (очікувань) вимог і контролюючих санкцій у психології прийнято визначати як стиль сімейного виховання. Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. У цьому випадку необхідно говорити про певний стиль сімейного виховання.

Як правило, сам стиль визначає в сім'ї систему виховання, що поєднує об'єктивно існуючу й не завжди усвідомлену конфігурацію цілей і завдань виховної роботи з дітьми, більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що можна й чого не можна допустити по відношенню до дітей. Своєрідність поєднання батьками у ставленні до дитини соціальних сподівань (очікувань), вимог і контролюючих санкцій у психології прийнято визначати як стиль сімейного виховання. За цією ознакою виділяються п'ять стилів або тактик виховання в сім'ї:

- **Авторитарний виховний стиль** має в основі тактику диктату, яка проявляється в систематичному пригнічуванні одними членами сім'ї (переважно дорослими) ініціативи й почуття власної гідності в інших її членів. Безоглядна авторитарність батьків, яка супроводжується систематичним ігноруванням інтересів і ставлення дитини, позбавленням її права голосу при вирішуванні питань, які мають до неї безпосереднє відношення,

жорсткий наказ, примус і сваволя батьків – усе це гарантія серйозних невдач у формуванні особистості дитини. Батьки, які надають перевагу таким видам впливу на дитину, як наказ і насильство, неодмінно стикаються з супротивом дитини, яка відповідає на тиск, примус і погрози контрзаходами: спалахами агресивності, грубості, брехнею, лицемірством, а іноді й відвертою ненавистю. І навіть, якщо опір дитини зломлено, то разом із ним ламаються й такі цінні якості особистості, як самостійність, ініціативність, віра у власні сили й можливості, почуття власної гідності, на які за означених умов просто не може бути запиту, а значить і неможливим є їхній розвиток.

- **Демократичний стиль** сімейних стосунків (тактика співробітництва) в основі має опосередкованість міжособистісних стосунків у сім'ї спільними цілями й завданнями спільної діяльності, її організацією й моральними цінностями. Розуміння співробітництва як тактики виховання не зводиться лише до орієнтації батьків на допомогу й підтримку дітей у їхніх окремих справах (навчання, ускладнення у взаємодії з оточенням, набуття трудових чи спортивних навичок) та участь дітей у домашній праці (посильні прибирання, походи за покупками, доглядання молодших дітей), хоч це і суттєвий бік спільної діяльності дітей та дорослих. Така тактика передбачає взаєморозуміння й взаємоповагу дорослих і дітей, встановлення між ними паритетних, партнерських взаємин, які базуються насамперед на співучасті, тобто емоційно дієвому включенні у справи іншої людини, на співчутті, співпереживанні й активній допомозі їй. Формування здатності до такої співучасті, відповідальності за наслідки власної активності дитини для люблячих і поважаючих її батьків є спеціальним завданням сімейного співробітництва.

- **Ліберальний стиль** (тактика невтручання) передбачає систему міжособистісних відносин у сім'ї, яка будується на визнанні можливості й навіть доцільності незалежного існування дорослих і дітей. Найчастіше такий тип взаємовідносин має за основу пасивність батьків як вихователів, що ухиляються від активного позитивного втручання у життя й долю дитини, надаючи перевагу комфортному співіснуванню з ними, яке не потребує душевних витрат. За таких умов дитина найчастіше стає індивідуалістом, емоційно байдужим до проблем інших, для якого сім'я як емоційний магніт є фікцією, а проблеми життя й переживання рідних просто не існують.

- **Потуральний виховний стиль** (тактика опіки й безоглядної любові) передбачає систему відносин, за яких батьки, забезпечуючи власною працею задоволення всіх потреб дитини, відгороджують її від будь-яких турбот, зусиль і життєвих труднощів, приймаючи їх на себе. За таких умов штучного дистанціювання від зусиль і відповідальності дитина виростає млявою й

байдужою до всього, що не стосується її особистісних інтересів. У неї відсутні самостійність та ініціатива, власний досвід долаття труднощів. Вона так і залишається некомпетентною й безпорадною у розв'язуванні питань, що стосуються безпосереднього задоволення її потреб, а тим більше загальних проблем сім'ї. Інтегральним підсумком такої тактики сімейного виховання є інфантилізм дітей, їхнє прагнення уникати відповідальних рішень і видів активності, які потребують від людини мобілізації фізичних і особистісних зусиль. У її свідомості міцно вкорінюється егоцентрична домінанта, формулою якої виступає така установка у ставленні до людей, що її оточують: егоїст кожен, хто не ставить за мету своєї активності задоволення моїх потреб.

- **Нестійкий стиль** виховання передбачає тактику непрогнозованого переходу батьків від одного стилю ставлення до дитини до іншого. Такий підхід у вихованні породжує у дитини подвійне ставлення до дорослих, проростає в її душі недовірою й відстороненістю від батьків, формує установки реагувати на форму, а не на зміст їхнього звертання, тенденцію орієнтуватися на свої потреби всупереч мінливим і нестійким вимогам батьків, використовувати ситуативно-сприятливий емоційний фон стосунків з батьком або матір'ю з метою задовольнити свої індивідуалістичні потреби.

Таким чином, лише демократичний стиль батьківського ставлення до дітей визнається нині беззастережно педагогічно продуктивною тактикою сімейного виховання. Усі інші стилі призводять до певних порушень сімейного виховання й розглядаються як передумова виникнення різних проблем розвитку особистості дитини в сім'ї.

В узагальненому вигляді вплив деяких особливостей стилю сімейного виховання (слів, приписів, інструкцій та зразків поведінки) на формування психологічної позиції дитини представлено у табл. 3.

Вплив факторів сімейного виховання на формування психологічної позиції дитини

№	Зовнішні фактори виховання	Психологічні позиції (варіанти особистості і типи долі)
1.	Підтвердження від дорослих "негарності" дитини	"Я – негарний, Інші – гарні" (комплекс неповноцінності). Кредо: "Моє життя не багато коштує". Варіанти: пасивне переживання невдач; прагнення удосконалити себе за допомогою якихось предметів (зовнішня перевага за рахунок модного одягу, автомобіля тощо); прагнення вдосконалити себе за рахунок досягнення успіху в кар'єрі, спорті (зовнішня зверхність).
2.	Відкидання дитини Суперечна поведінка батьків Жорсткі покарання	"Я – негарний, Інші – погані" (повна безнадійність). Кредо: "Жити взагалі не варто!". Варіанти: невдачі; алкоголізм, наркотики; самогубство.
3.	Побої Розбещеність дитини	"Інші – погані, Я – гарний". Кредо: "Чуже життя не багато коштує!". Варіанти: жертва (усі погані); бажання робити боляче іншим: вербальна (критика інших) або фізична (побиття, убивства); бажання розпоряджатися іншими (прагнення до влади).
4.	Твердження дорослих про позитивні риси дитини Прийняття її такою, якою вона є Розвиток у дитини зусиль до самовдосконалення, прийняття відповідальності за своє життя, соціального інтересу та продуктивного підходу до невдач: "Не вийшло, то спробуй інакше".	"Я – гарний, Інші – гарні, Життя – гарне". Кредо: "Життя варте того, щоб жити!". Для того, щоб стати переможцем, необхідні свідомі дії й цілеспрямованість.

Порушення сімейного виховання в психології розуміється як стійке поєднання певних рис виховання, що призводить до негативних наслідків розвитку особистості дитини. Для аналізу порушень виховання

перспективно послуговуватися такими критеріями:

1) рівень протекції (тобто скільки сил і часу приділяють батьки вихованню дитини); тут розрізняють:

- гіперпротекцію як надмірну увагу до проблем виховання дитини;
- гіпопротекцію як недостатню увагу з боку батьків до виховних проблем;

2) ступінь задоволення потреб (якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення матеріально-побутових і духовних потреб дитини); мова йде про:

- потурання – прагнення батьків до максимального й некритичного задоволення потреб дитини;
- ігнорування потреб дитини, недостатнє прагнення батьків до задоволення їх;

3) рівень вимогливості до дитини в сім'ї виявляється у вигляді заборон, покарань по відношенню до неї, а також знаходить прояв у колі її обов'язків:

- надмірність вимог-обов'язків (містить ризик психотравматизму й розвитку в дитини почуття власної несвободи й залежності від батьківської родини);
- недостатність вимог-обов'язків (має наслідком складність залучання дитини до будь-якої справи);
- надмірність вимог-заборон (формує у дітей реакцію емансипації з захисно-агресивними проявами або, навпаки, розвиток її надмірної чутливості й тривожності);
- недостатність вимог-заборон (стимулює розвиток сваволі й надмірної самостійності дитини, сприяє формуванню нестійкого типу характеру);
- надмірність санкцій (бурхливе, надто суворе реагування навіть на незначні порушення поведінки дитини зазвичай призводить до формування залежної безініціативної особистості дитини або ж набутої агресивності як захисно-агресивного реагування на позицію батьків);
- мінімальність санкцій, що проявляється у відсутності системи контролюючих дій з боку батьків, у їхньому ставленні на заохочування дитини та в сумнівах у результативності будь-яких покарань.

Розглянемо вплив факторів сімейного виховання на формування психологічної позиції дитини, що позначається на процесі соціалізації і має враховуватись психологом, соціальним педагогом у роботі із сім'єю.

1. Дитина постійно отримує підтвердження від дорослих "Я – негарний, інші – гарні". Так формується комплекс неповноцінності дитини та визначається життєве кредо: "Моє життя не багато коштує".

Виробляються варіанти поведінки: пасивне переживання невдач; прагнення удосконалити себе за допомогою якихось предметів (зовнішня перевага за рахунок модного одягу, автомобіля тощо); прагнення вдосконалити себе за рахунок досягнення успіху в кар'єрі, спорті (зовнішня зверхність).

2. Відкидання дитини "Я – негарний, Інші – погані" (повна суперечна поведінка безнадійність) батьків. Кредо: "Жити взагалі не варто!" У сім'ї практикуються жорсткі покарання. Варіанти: невдачі; алкоголізм, наркотики; самогубство.

3. Позиція "Інші – погані, Я – гарний" провокує розбещеність дитини і формує життєве кредо: «Чуже життя не багато коштує!» Варіанти: жертва (усі погані); бажання робити боляче іншим: вербальна (критика інших) або фізична (побиття, убивства); бажання розпоряджатися іншими (прагнення до влади).

4. Твердження дорослих про дитину: "Я – гарний, Інші – гарні". Прийняття дитини такою, якою вона є. Кредо: «Життя варте того, щоб жити!» Розвиток у дитини зусиль для того щоб стати переможцем, стимулювання прагнення до самовдосконалювання, прийняття відповідальності за своє життя, соціального інтересу та продуктивного підходу до невдач: "Не вийшло, то спробуй інакше".

Порушення норм сімейного виховання у соціальній педагогіці розуміється як стійке поєднання певних рис виховання, що призводить до негативних наслідків розвитку особистості дитини. Для аналізу порушень виховання перспективно послуговуватися такими критеріями: рівень протекції (тобто скільки сил і часу приділяють батьки вихованню дитини); тут розрізняють: гіперпротекцію як надмірну увагу до проблем виховання дитини; гіпопротекцію як недостатню увагу з боку батьків до виховних проблем; ступінь задоволення потреб (якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення матеріально-побутових і духовних потреб дитини); мова йде про: потурання – прагнення батьків до максимального й некритичного задоволення потреб дитини; ігнорування потреб дитини, недостатнє прагнення батьків до задоволення їх; рівень вимогливості до дитинів сім'ї виступає у вигляді заборон, покарань по відношенню до неї, а також знаходить прояв у колі її обов'язків: надмірність вимог-обов'язків (містить ризик психотравматизму й розвитку в дитини почуття власної несвободи й залежності від батьківської родини); недостатність вимог-обов'язків (має наслідком складність залучання дитини до будь-якої справи); надмірність вимог-заборон (формує у дітей реакцію емансипації з захисно-агресивними проявами або, навпаки, розвиток її надмірної чутливості й тривожності); недостатність вимог-заборон (стимулює розвиток сваволі й надмірної самостійності дитини, сприяє формуванню нестійкого типу

характеру); надмірність санкцій (бурхливе, надто суворе реагування навіть на незначні порушення поведінки дитини зазвичай призводить до формування залежної безініціативної особистості дитини або ж набутої агресивності як захисно-агресивного реагування на позицію батьків); мінімальність санкцій, що проявляється у відсутності системи контролюючих дій з боку батьків, у їхньому ставленні на заохочування дитини та в сумнівах у результативності будь-яких покарань.

Наведені риси виховання, поєднуючись між собою, утворюють певний тип порушень сімейного виховання. Класифікація цих типів є такою: потуральна гіперпротекція (характерна для потурального стилю виховання); домінуюча гіперпротекція (авторитарний стиль), емоційне відкидання (авторитарний і ліберальний стилі); підвищена моральна вимогливість (авторитарний стиль); гіпопротекція (ліберальний стиль).

Незалежно від того, якими є особливості порушень у взаємовідносинах "батьки – дитина", дорослі займають по відношенню до дитини неефективну виховну позицію.

Серед причин неефективного батьківського ставлення назвемо такі: педагогічна й психологічна неграмотність батьків; ригідні стереотипи виховання; вплив особливостей спілкування в сім'ї на відносини батьків і дитини; особистісні проблеми й особливості батьків, які вносяться у спілкування з дитиною.

Доволі часто батьки схильні розв'язувати особистісні проблеми за рахунок дитини. Це може виражатися у наступному: переданні дитині своїх власних небажаних якостей; винесенні конфлікту між подружжям у сферу виховання; зсуві в установках батьків по відношенню до статі дитини (надавання переваги жіночим або чоловічим якостям у дитини протилежної статі); нерозвиненості батьківських почуттів; надмірному розширенні сфери батьківських почуттів; виховній невпевненості батьків; фобії (боязні) втратити дитину (особливо, якщо такі прецеденти вже були).

Подібні порушення викликають такі причини: підвищену протекцію батьків (домінуючу або потуральну) або, навпаки, їхню низьку опіку, емоційне відкидання й жорстоке поводження – проблема, яку соціальному педагогові доводиться вирішувати у кожному окремому випадку. Ця робота необхідна батькам, насамперед, для того, щоб усвідомити, як не слід чинити по відношенню до дітей.

У таблиці подано порівняльну характеристику різних стилів сімейного виховання.

Таблиця 4.

Стилі сімейного виховання

Назва	Емоційна близькість.	Вимоги	Контроль, санкції	Модель спілкування	Тип особистісного розвитку дитини
Демократичний (розумна любов; співробітництво; приймаючо-авторитарний; авторитетний; ціннісне відношення з високою рефлексією)	Прийняття, тепло, любов	Справедливі з обґрунтуванням заборон	На основі розумної турботи. Діалог і співробітництво	Особистісно-зорієнтована	Оптимальний — почуття власної гідності та відповідальності; самостійність і дисципліна, повноцінне спілкування
Авторитарний (авторитарний; диктат)	Частіше відсутня, хоча не виключається	Жорсткі, без пояснення причин	Жорсткий часто некоректний; покарання	Дисциплінарна (окрики, погрози)	Пасивний – відсутність ініціативи, залежність, низька самооцінка. Аферсивний – перетворення на тирана (подібно до батька). Лицемірний
Гіперопіка (гіперпротекція; домінуюча гіперопіка; симбіотичний; «життя за дитину»)	Зайва турбота	Відсутні. При численних заборонах і обмеженнях	Тотальний, надмірний	Прагнення до тісного емоційного контакту (дріб'язкова опіка)	Несамостійний – залежність; егоцентризм, всюдозволеність, асоціальність; інфантилізм; посилення астеничних рис
Гіперопіка (гіперпротекція; вступальна гіперопіка; «кумир сім'ї»)	Обожнювання, милування	Відсутні	Слабкий; всюдозволеність	«Жертвопринесення» (максимальне задоволення потреб, примх)	Істероїдний – демонстративність, нестриманість у негативних емоціях. Епілеоптидний - завищені домагання; труднощі у відносинах з однолітками
Завищена моральна відповідальність (гіперсоціалізація)	Знижена увага	Високі	Можливі варіанти	Надмірна заклопотаність майбутнім, соціальним статусом, навчальними успіхами	Тривожно-недовірливий
Анархічний (потуральний; ліберально-потуральний)	Переривання емоційного контакту (іноді демонстративне) при порушеннях поведінки дитини	Відсутні або слабкі	Відсутній (виправданя поведінки)	«Запобіглива» (некритичне відношення)	Нестійкий – егоїстичність, некритичність, пристосовництво

Назва	Емоційна близькість.	Вимоги	Контроль, Санкції	Модель спілкування	Тип особистісного розвитку дитини
Гіпопротекція (бездоглядність; індиферентний; мирне існування)	Байдужість; недостатність тепла	Відсутні	Відсутній (байдужість)	«Невтручання» (автономія, закритість для спілкування)	Нестійкий, гіпертимний – асоціальність, непередбачуваність
Емоційне нехтування (відчужений; відкидаючий; «попелюшка»; «маленький невдаха»)	Відсутня	Завищені	Жорсткий, суворі покарання	Психологічна дистанція, повна втрата контакту	Епілептоїдний – мрійність, жорстокість; труднощі в спілкуванні; невротичні розлади
Жорстоке поводження (агресивний)	Відсутня	Відкрита агресія	Жорсткий, позбавлення задоволення, приниження, побої	Антагонізм, ворожість (із приводу поводження)	Егоїстичний – жорстокість, провокації. Епілептоїдний

2.4 Психологічна природа конфліктів батьків і дітей

Кожна людина перебуває у системі залежностей між собою подібними та суспільством. Дана залежність, взаємини втілюються у відповідних моральних, правових нормах як правовий захист, соціально-етичні вимоги, що ставляться до особистості, як гарантування її прав і свобод. Морально-правові норми (правила, положення, закони) містять уявлення щодо того, як має діяти людина, спрямовують особистість, її діяльність, указують на вчинки, яких слід уникати. Проте не завжди люди дотримуються цих зовнішніх приписів поведінки, що у подальшій взаємодії провокує конфлікт.

Погляди на конфлікт різні у сучасних теоріях і на практиці. Повне визначення дає наука конфліктологія про те, що конфлікт є способом вирішення суперечностей між людьми, що саме конфлікт – найпростіший природний вияв його.

Конфлікт – складне явище з безліччю аспектів. Стрижнем його є протидіючі сторони. Якщо одна зі сторін уникає конфлікту, тоді конфлікт зупиняється або змінюється його склад і підтип. Протидіючими сторонами можна назвати тих учасників конфлікту, які активно діють один проти одного наступально або захищаючись. У нашому випадку – це батьки і діти.

Жодна сім'я не зможе уникнути конфліктних ситуацій, непорозумінь, оскільки вона є динамічним утворенням, яке існує в досить невеликому життєвому просторі, куди обмежений доступ сторонніх осіб і де панують

власні правила поведінки, діяльності, спілкування, система заборон і заохочень. Значна частка несприятливих ситуацій виникає в побуті. Молоде подружжя, приймаючи вітання та побажання щастя і злагоди, найчастіше не здогадується (а ще більше – не хоче знати!) про існування різноманітних, особливо побутових, проблем, які згодом наполегливо будуть перевіряти їх почуття. Не здогадується і не підозрює, оскільки у взаємовідносинах домінує романтизм, що здебільшого стосується молодих людей, які поки що не переймалися, наприклад, пошуками шляхів матеріальної незалежності, оскільки їх цілком влаштовує існуюча ситуація. Романтичність знецінює прагматизм, нівелює в дошлюбному періоді бажання розглядати практичні сімейні проблеми:

- де і як проживати;
- перші основні самостійні сімейні фінансові джерела тощо.

Домагання ролі дорослого як феномен особистісного становлення капітулює перед домашнім затишком, створеним старшими членами сім'ї. Про ускладнення, які можуть виникнути під час майбутнього взаємного проживання, не задумується, більше того, їх можливість часто категорично відкидається на основі принципу: «все буде добре». Таким чином, «домагання ролі дорослого», яке активно виявляється під час кризи 13 років і для якого є відповідна база у вигляді почуття дорослості, що сформувалася завдяки попередньому віковому розвитку, зокрема, кризам 3 років і 7 років, слід активно підтримувати ще з молодшого шкільного віку. Претендуючи на права дорослих, діти не повинні забувати, що існують ще й обов'язки, які з їх віковим зростанням аж ніяк не зменшуються, а навпаки – збільшуються. Настає час, коли необхідно навіть «розвантажувати» батьків від їх постійних побутових проблем (приготувати їжу, випрати білизну, прибрати в хаті (квартирі) тощо), і, зрештою, поступово слід звикати до ролі постійного і рівноправного члена сім'ї передусім у самообслуговуванні, виконанні побутових обов'язків та негайно позбавлятися зручної й затишної ролі «квартиранта».

Згадаймо, з чим у нас асоціюється дитинство, особливо перші кроки становлення. Звичайно з материнською піснею, казкою. Ми іноді навіть не осмислюємо їх значення. Це спокій, затишок, стабільність, гарантована допомога, взаєморозуміння. Але казці належить особливе місце у формуванні світогляду сім'янина. Скільки казок можна пригадати, де зображується щасливе сімейне життя в післяшлюбному періоді? Мабуть, для цього вистачить пальців однієї руки. І навпаки: зображення дошлюбних міжособистісних відносин: це суцільний романтизм, де закохані ладні життя віддати, аби бути разом (і, мабуть, добре!), але чомусь здається, що це емоції, коли не знаєш справжньої ціни життю. Очевидно, це не повністю

осмислена ситуація, яка не має шансів перетворитися в переконання, особливо тоді, коли під час читання казки дитина перебуває у теплій, затишній домівці і їй узагалі ніщо не загрожує. Навіть з глибокої, мудрої казки можна зробити посміховисько, якщо вдома відсутня адекватна сюжету ситуація: наприклад, у казці трагедія втрати, а в цей час дитина споживає їжу, найближче оточення займається собою і заважає зосередитися як оповідачеві, так і слухачеві. А чого варті останні казкові висловлювання: «я там був, мед-пиво пив, як не старався, але воно лише по бороді текло, але в рот не потрапило. Тут і казочці кінець, а хто слухав - молодець»! Безумовно, усі раді такому щасливому, оптимістичному закінченню, але річ у тому, що інша «казочка», яка називається «життєвим шлюбним шляхом», тільки-но розпочинається. Згодом молоде подружжя, порівнюючи два діаметрально протилежні за змістом періоди (дошлюбний і післяшлюбний) переживає перші розчарування, які, на жаль, супроводжуються конфліктами, у яких типовими стають взаємні звинувачення, нездатність до компромісів, що, зрештою, може призвести до розлучення. Крім того, ідея можливої самопожертви заради коханого (коханої) ґрунтується на комфортних умовах, коли є (і добре!) фізичне та психічне здоров'я, а отже, хвороби не турбують, та й безпосередньої загрози власному життю немає. Це вже згодом, коли виникають проблеми зі здоров'ям, починають більше цінувати власне життя та життя інших людей, а історії кохання, подібні до Ромео та Джульєтти, мабуть, відомі тому, що є нетиповими випадками на фоні інших численних історій, більш буденних і, можливо, менш романтичних, але не менш важливих.

Сім'я починає формуватися тоді, коли народжується дитина, а поки що це союз двох людей, які живуть для себе. На початку мотивація такого співіснування не усвідомлюється, однак згодом подружжя все одно опиниться перед проблемою народження спадкоємців. Трирічний бездітний шлюб виразно виявляє сімейні цінності: 1) для себе з метою створення емоційного комфорту (передусім для відпочинку), 2) для продовження роду тощо. Якщо бездітний шлюб згодом когось не влаштовує, то передусім чоловіка, особливо після досягнення ним 30-річного віку, для якого відсутність дитини в цей час часто рівнозначна краху сімейних відносин. Водночас народження дитини створює низку різних, особливо побутових, проблем, до яких подружжя, здебільшого, є непідготовленим. Ланцюжок взаємних очікувань тут простий і, як правило, не має інших варіантів: чоловік сподівається на знання і досвід дружини, яка, у свою чергу, також мало обізнана й чекає допомоги від власної мами, але не свекрухи. Однак «новоспечені» бабусі, юність яких припала на 1970-1980-ті роки минулого століття, свого часу також, здебільшого, мало переймалися активною

самопідготовкою для виховання своїх тепер уже дорослих дітей, оскільки знову-таки сподівалися на допомогу старших, що виявлялося, наприклад, у бажанні отримати «відпустку», тобто на невизначений час відправити новонароджених до батьків. З цього приводу у відомого гумориста П. Глазового є ціла низка жартівливих етюдів: виявляється, що це явище процвітало вже тоді. У вихованні дітей, на жаль, фігурують очевидні нісенітниця, забобони, однотипний догляд, оскільки вони базуються на спрощеному уявленні про навчання та виховання, унаслідок чого почастишали випадки госпіталізму, затримок у психічному розвитку дітей. На цьому фоні екзотично сприймаються спроби новоявлених вихователів заявити про себе різними екстремальними теоріями загартовування дітей, наприклад, холодом: новонародженому натирають голову снігом, обливають холодною водою тощо, тобто «загартовують». Хочеться поставити одне з риторичних запитань «експериментаторам»: «Чому у тваринному світі новонароджене створіння «чомусь» повзе до мами, а не втікає від неї?».

Сучасні бабусі та дідусі є працездатними людьми, яким до виходу на пенсію залишається десять і більше років, і часто вони не готові в такому віці до появи онуків, що не додає радості від спілкування з ними. І якщо молодим батькам дитина перешкоджає розв'язувати власні корисливі проблеми, оскільки порушує звичний і зручний ритм життя, то онук (онучка) стає для всіх обузою. Як правило, така сім'я не має шансів на успіх. У конфліктних випадках ініціативу з виховання дитини беруть на себе батьки, як правило, дружини. Тоді дитина прибуває до них: на день, потім – на тиждень, місяць. Певно, що спочатку подружжя дійсно сподівається, що період перебування дитини поза власною домівкою буде нетривалим, однак час спливає, і згодом молоді батьки вже не поспішають її забирати, хоча для цього часто вже створені відповідні умови. Подружжя поступово зникає до «дистанційного навчання і виховання», заявляючи про себе випадковими, здебільшого непередбаченими візитами, які нагадують раптову атаку і панічну втечу. Якщо дідусь і бабуся пенсіонери, то дитина може жити в них роками, рідко спілкуючись з татом і мамою, які з'являться лише тоді, коли прийде час збиратися до школи. Як потім важко батькам звикати до того, що дитина постійно поруч, бо доводиться вносити серйозні корективи в зручний і усталений для себе порядок.

Характерно, що в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з народженням дітей, які потенційно спричиняють побутові незручності, чоловік спочатку займає позицію статиста, прагнучи мінімально втручатися в процес безпосереднього догляду. Молода дружина, як правило, на такі прояви «уваги» не реагує, що зумовлюється знову ж таки зразками сімейних відносин її батьків. Аналогічні уявлення має чоловік, тому така взаємна

виховна позиція обох влаштовує. Однак накопичена втома згодом дається взнаки, і дружина за активної підтримки своїх батьків розпочинає звинувачувати чоловіка у відсутності необхідної допомоги, тоді як батьки чоловіка схильні тривалий час займати позицію невтручання, бо, як правило, менш поінформовані про внутрісімейну ситуацію. Конфлікт досягає апогею, коли у взаємних суперечках подружжя потік взаємних звинувачень, апелювання до власних батьків, приниження батьків партнера зростає. Якщо ж потім у нього активно втручаються старші дорослі, то шанси зберегти таку сім'ю катастрофічно знижуються. Чому так відбувається? Причина криється не лише в примітивному сімейному досвіді, який базується на вузьких внутрісімейних уявленнях, плітках, нісенітницях, небажанні самовдосконалюватися. Це ще й відверті прояви нігілізму, егоїзму, примітивізму мислення, обмеженого загального розвитку.

У сімейному вихованні сформувалися різні стереотипи, наприклад, батьківська зайнятість (посилання на відсутність вільного часу), або створення ілюзії зайнятості для себе. Нині подібний стереотип доповнюється уявленнями (часто – цілком виправдано) про надмірні затрати зусиль і часу, що спрямовані на покращення економічного становища сім'ї. Парадокс полягає в тому, що батьківська увага однаково відсутня в сім'ях, полярних за рівнем матеріального забезпечення. На нестачу вільного часу більше посилається батько. Мати виправдовується, запевняючи, передусім себе, ніж оточення, що це відповідає дійсності. Їй належить активна позиція в навчанні і вихованні дітей, особливо в підтримці зв'язків зі школою. Апелювання батька про відсутність часу, як правило, є черговою формою прикриття власної бездіяльності, небажання займатися навчально-виховними проблемами, бо все «начебто гаразд» і, зрештою, є мати. Зауважимо, що такі тенденції в характеристиці батьківської сімейної позиції не стосуються тих сімей, де чоловіки змушені тривалий час перебувати далеко від рідної домівки. Наприклад, лише з Івано-Франківської області з 1460 тис. населення 250 тис. працюють за кордоном. За неофіційними даними, на таких заробітках перебувають 150-350 тис. жителів Львівщини. Значна вікова категорія тих, хто виїжджає, це особи віком 25-27 років, більшість з яких мають сім'ї (50-60%).

Однак жінка, обтяжена різноманітними проблемами, втомлюється не менше від чоловіка і також хоче відпочити. Через це для подружжя типовою в пошуках вільного часу є ситуація суперництва, сутність якого полягає не у співробітництві з дітьми, а у відпочинку, часто незалежному від них.

Сьогодні ситуація складніша, бо діти почуваються безпечно, залишені наодинці, кинуті напризволяще, тоді як батьки зайняті собою. Але така безпека може стати основою для соціальної некерованості, бо діти є

соціально ображеними через нестачу батьківської уваги і тому, шукаючи різноманітні форми захисту від оточення, обирають агресивність, яка є найбільш доступною і, на їх думку, ефективною. Дехто з батьків (насамперед чоловіки) відверто прагне настання довгоочікуваного понеділка, про що, не приховуючи, можуть повідомити дитині (протилежними будуть емоції в не дуже очікувану п'ятницю або суботу). Справжня Кайдашева сім'я, де мешкали разом, але разом не жили, проте всі були дійсно зайняті. Показовим стереотипом «батьківської зайнятості» є гумореска П. Глазового про те, як батько привів чужу дитину додому з дошкільного закладу й на здивування дружини відповідає: «А тобі не все одно, ти ж її завтра «відтарабаниш» назад». Ніякі причини не можуть виправдати батьківської бездіяльності в стосунках з дітьми.

Зайнятість батьків в оточення асоціюється з домашньою зайнятістю в жінки та поза домашньою – у чоловіка. На жаль, роль зайнятого батька часто культивується дружиною. Діапазон причин тут широкий: від об'єктивних до суб'єктивних (від втомлюваності чоловіка на роботі до матеріальної залежності від нього тощо). Навіть погодившись на такі життєві умови, жінка все ж прагне до виконання традиційної для себе ролі в суспільстві – ролі берегині. Водночас доводиться констатувати суттєвий недолік – споживацьке розуміння цього поняття чоловіком, що виявляється у відході його як батька від сімейного навчання й виховання. Наприклад, він згадує про власні батьківські обов'язки тоді, коли необхідно застосувати до дитини санкції, заодно звинувачуючи в негараздах дружину, а власну бездіяльність пояснюючи зайнятістю. Відбувається своєрідна сублимація енергії, коли замість гармонічної реалізації навчально-виховної мети провідними стають поточні побутові інтереси: «Мені б їх прогодувати», «Мені б їх одягти» тощо, що є, безумовно, важливими проблемами. Домінування побутових інтересів витісняє духовні прагнення. У дітей дошкільного та молодшого шкільного віку стабілізується соціальний госпіталізм, який, на відміну від ідентичного явища в немовлят характеризується дефіцитом спілкування, що є наслідком не стільки низької психологічної культури, скільки економічної скрути сім'ї, знецінення духовності як соціальної моди на буденному рівні міжособистісної взаємодії, а отже, прогресуючими тенденціями в нівелюванні моральних почуттів. Гасло «Кожен за себе», яке впроваджується на засадах пріоритетності матеріального, призводить до формування соціально небезпечної індивідуальної психології, згідно з якою «мета – все, засоби – ніщо».

Відсутність інтимно-особистісного спілкування, спілкування заради спілкування, посилюють в дитини феномен госпіталізму, а в батьків переконаність, що вони є вичерпними в піклуванні про дитину. Феномен

існування поруч, але не разом створює ілюзію батьківської зайнятості не тільки в педагогів, а й у дітей – активних та основних провідників цього стереотипу. Дитина тимчасово вірить у батьківську зайнятість, особливо в молодшому шкільному віці. Пізніше дитяча негативна оцінка цієї позиції виникає, насамперед, у тих сім'ях, де батьки постійно наголошували на власній жертвості («Я живу заради вас», «Подивись, як я працюю» тощо). Жертву спочатку жаліють, а потім починають від неї дратуватися. ореол «страждальця» («страждалиці») дійсно може з'явитися, коли батьки разом вже не проживають. А поки що, спричинена невизначеністю, ситуація дитячої провини не хоче узгоджуватися з тим дозволям, яке батьки можуть влаштувати і влаштовують для себе. Як наслідок сімейного дискомфорту, прогресуюча в таких випадках дитяча агресивність натикається на не менш активну протидію з боку найближчого сімейного оточення.

Для вияву уваги власним дітям, усупереч будь-якій зайнятості, бракує звичайної відповідальності, почуття обов'язку. Вечори, коли сім'я може зібратися разом, перетворюються на відбувальщину. Звичним явищем стало, коли сніданки, обіди для кожного члена сім'ї по-різному регламентовані. Але ж це також вільний час. Чомусь у його пошуках (якщо така проблема справді існує) ігноруються патріархальні сімейні традиції, коли сім'я могла б щоденно бути за обіднім столом, їсти повагом, обговорюючи події дня, приймаючи спільні рішення, а не похапцем, що відображається й на стилі та змісті взаємного спілкування. Для розвитку спілкування заради спілкування потрібно докласти вольових зусиль, до чого дорослі часто не готові. Для цього необхідна зацікавленість у кінцевих результатах психічного розвитку дитини і позитивний досвід спілкування батьків у дитинстві. Проблема ця глобальна, розрахована на тривалу в часі навчально-виховну ситуацію. А сьогодні, навіть у ситуації бездіяльності, батьки вірять у власну «всезайнятість», інколи настільки щиро, що легко конфліктують з тими, хто в цьому сумнівається. На жаль, це одна з особливостей нашої буденної психології, яка може виявитися будь-де (не обов'язково в сім'ї). Змоделюємо типову вуличну ситуацію: перехожий звертається до нас із проханням показати потрібний напрямок шляху, а ми, як правило, похапцем, спрощено роз'яснюємо, посилаючись на брак часу. Припущення, що слід провести незнайомця, самостійно вказати йому найближчі орієнтири, для чого треба особисто пройти певну частину шляху в незапланованому для себе напрямку, навіть не виникають. Проте ймовірно, що після такого імпровізованого пояснення, уповільнивши крок, ми будемо спостерігати, куди вирушить незнайомиць. Про брак часу при цьому вже не згадуватимемо.

Стереотип батьківської зайнятості, як уже зазначалося, є схожим у

сім'ях з різними матеріальними статками, особливо – у полярних. Матеріальні негаразди відволікають від дитячих справ і тоді, коли статки задовольняють, адже високий рівень добробуту потребує постійного вдосконалення. Мотивація приховання власної бездіяльності перед іншими дорослими стала в батьків традиційною і неухильно набуває масштабів соціальної звички, але від себе не сховаєшся. Типовим явищем у стосунках з дітьми є також небажання пояснювати, тлумачити їм мотиви своїх вимог, застосування санкцій тощо. У дітях цінується покірливість і, навпаки, не підтримується незалежність, яка розцінюється як неслухняність, упертість. Від несприятливих наслідків постійного психологічного насилля (аж до самогубств) страждають діти, зорієнтовані на ситуацію успіху.

Практично неможливо знайти таку родину, де були б відсутні конфлікти між батьками і дітьми. Навіть у забезпечених родинах більш ніж у 30% випадків відзначаються конфліктні відносини (з погляду підлітка) з обома батьками.

Отже причини, які породжують конфліктність у відносинах між батьками та дітьми.

1. Тип сімейних стосунків, який може бути гармонічним і дисгармонічним. У гармонічній родині встановлюються теплі стосунки між членами родини, гнучкість у поведінці, що виявляється в здатності конструктивно вирішувати суперечності. Батьки люблять своїх дітей, передають їм власні духовні цінності (прагнення до пізнання, творчості, самовдосконалення і радості від цього), формуючи, таким чином, у дітей відповідні ціннісні орієнтації.

Дисгармонія родини – це негативний характер стосунків між чоловіком і дружиною. Психологічне напруження в такій родині має тенденцію до наростання, що призводить до невротизації її членів, виникнення почуття постійного занепокоєння в дітей. Духовні ціннісні орієнтації не мають великого значення в житті батьків, а тому їх передача дітям практично виключається.

Відсутність стабільних цінностей і норм поведінки в такій сім'ї призводить до погіршення здоров'я дітей. Лише нервово-психічні відхилення реєструються в 33% дітей і підлітків, через що кожному п'ятому школяреві важко засвоювати навчальний матеріал.

2. Неправильне виховання. Одним із різновидів неправильного виховання є жорстко регламентовані «заорганізовані» методи з безліччю наказів і жорсткістю оцінок. Так, до психолога звернулася бабуся з восьмирічною онукою, яка крала в батьків гроші. Дитина росла в заможній сім'ї і ні в чому не мала потреби. Добробут сім'ї забезпечувала мати. Пасивність батька щодо матеріального забезпечення сім'ї та спілкування з

дочкою підштовхнула жінку до «жорсткого» стилю взаємодії – дівчинку фізично карали за провину. На крадені гроші дитина купувала в шкільному буфеті солодощі і пригощала ними однокласників. Так дівчинка проявляла увагу й ласку, яких їй самій так не вистачало в сім'ї.

Несправедливе, навіть деспотичне ставлення в сім'ї є однією з причин втечі дитини з дому. За даними Н.М. Ветрової, Д.І. Фельдштейна тощо, втеча дітей із дому в 60% випадків спричинена протестом проти несправедливого ставлення до них дорослих. Прорахунки у виховній роботі в сім'ї є однією з причин ранньої алкоголізації і наркоманізації. Встановлено, що більше ніж 90% сімей, в яких живуть підлітки, що вживають спиртні напої, є соціально нестійкими. Традиції життя, які існують у сім'ї, стають об'єктом наслідування дитиною. При цьому хлопчики прагнуть бути схожими на батька, а дівчатка – на матір, тому, якщо батько – алкоголік, то поведінка матері не стає об'єктом наслідування для сина. Практика нашої консультативної роботи не раз підтверджували вказану закономірність.

Спостереження за дітьми з аномальним розвитком і делінквентною поведінкою також підтверджує вирішальну роль виховних дій у формуванні характерологічних особливостей дитини, зокрема аномальних. Тривалий згубний вплив сімейної дисгармонії і неправильного виховання спричиняє розвиток особистості дитини за психопатичним або невротичним типом.

Учені виокремлюють типи неправильного батьківського виховання, які призводять до дисгармонічного формування особистості дитини (М.І. Буянов):

1) неприйняття, емоційне відторгнення. До дитини ставляться зневажливо, принижують, ображають, навіть нехтують. Вона стає невпевненою в собі, поринає у світ фантазій, не може себе захистити. Така «затуркана» дитина навряд чи зможе надалі стати життєрадісною, активною, здатною до самозахисту. Подібні стосунки є більш характерними для самотніх матерів, для родин, які виховують прийомних дітей, для сімей, де дитина народилася «випадково» або «невчасно», у період побутової невлаштованості та подружніх конфліктів;

2) гіпоопіка. Якщо батьки недостатньо турбуються про дитину, не звертають на неї уваги, не контролюють, то нерідко вона потрапляє під негативні впливи. Вуличні компанії, бійки, хуліганство, дитяча кімната міліції – це звичний шлях дітей, батьки яких не хочуть займатися їх вихованням. До того ж дитина виростає розгальмованою, метушливою, дратівливою, запальною;

3) гіперопіка. Цей тип неправильного виховання має різновиди, на яких, на нашу думку, доцільно акцентувати увагу додатково:

а) дитина позбавлена будь-якої форми самостійності, живе в

оранжерейних умовах (батьки, бабусі й дідусі люблять дитину так, що потурають усім її бажанням, придушують найменше прагнення до незалежності), що також не сприяє формуванню гармонійної особистості. Дитина виховується за типом «кумир сім'ї»;

б) жорсткий контроль за кожним кроком дитини, педантичне виконання всіх вимог призводять до того, що вона стає помисливою, тривожною (раптом щось не так зробила), невпевненою в собі, а нерідко й психічно незрілою. Таким дітям постійно нагадують, що спілкуватись можна не з усіма дітьми (цей лінивий, у цього мати сварлива, у того батько п'яниця тощо), що треба неодмінно виконувати певні правила. Дитина позбавляється самостійного вибору, керується лише батьківськими вказівками;

в) карикатурним виразом гіперопіки є тривале й свідоме культивування в дитини прагнення здаватися оригінальною, незвичною, призначеною для якоїсь вищої мети. Це сприяє формуванню надто високого рівня домагань, невтримного прагнення до лідерства і зверхності, які поєднуються з недостатньою наполегливістю й опорою на власні ресурси. Часто такі діти виростають нікчемними людьми, егоїстичними, примхливими, сповненими нереальних амбіцій, психічно незрілими. Самостійності, відповідальності, обов'язковості в них, за деякими винятками, не буває. Тиранічна, некритична любов батьків спотворює душі таких дітей;

4) «спадкоємець престолу». Ще в 60-х роках минулого століття західні спеціалісти описали цей вид неправильного виховання, який також актуальний в наш час. Дитина живе в заможній сім'ї, члени якої обіймають високі службові або громадські посади. Поступово вона при звичається до їхньої популярності. Батьки багато уваги приділяють кар'єрі, підтримують свій високий соціальний престиж. Це, як правило, люди вольові, які звикли підкоряти собі інших, вони нерідко навіть усупереч своїм бажанням придушують самостійність власних дітей. Останні знають, що все вирішать за них батьки, що вони успадкують високий громадський престиж, тому стають слабовольними, несамостійними, легковажними. Більшість таких дітей позбавлена можливості спілкуватися зі своїми батьками, живуть в умовах своєрідної гіпоопіки: батьки постійно зайняті, вони передовіряють виховання дітей далеким родичам, няням, гувернанткам. Щоб дитина не заявляла претензій, відкуповуються модними речами, дорогими іграшками. Результатом такого виховання дітей є повна і неконтрольована свобода, яка призводить до того, що діти виростають неробами, алкоголіками, злочинцями. «Природа відпочиває на дітях видатних людей», – говорить стара приказка. «Мабуть, слід замислитися, – підкреслює М.І. Буянов, – чому природа захотіла відпочити саме на таких дітях. Причин, безперечно, багато, але головна, мабуть, така: загіпнотизовані достоїнствами своїх батьків, діти

не хочуть стати кращими за них, самотійно досягти успіху в житті. Вони знають, що без будь-яких зусиль з їхнього боку успадкують «престол», тобто зв'язки, гроші, славу батьків» [12, 124-125]. Учений застерігає, що батьків ніхто не прагне звинувачувати і давати поради щодо їхніх виховних дій. Ставиться завдання – звернути увагу батьків на те, як вони виховують своїх дітей, чи дотримуються міри з погляду здорового глузду [12].

5) Вікові кризи дітей. Зміна одного стабільного періоду іншим є періодом важковиховуваності дитини: вона стає неслухняною, примхливою, дратівливою, часто конфліктує з оточенням, особливо з батьками. Безпосередньо це стосується підліткового віку. Розрізняють такі типи конфліктів підлітків з батьками [5]:

1) конфлікт нестійкості батьківського ставлення (часто змінюються критерії оцінки дитини);

2) конфлікт гіперопіки;

3) конфлікт неповаги прав на самотійність (батьки вдаються до безперечного виконання своїх вказівок і жорсткого контролю);

4) конфлікт батьківського авторитету (прагнення домогтися свого за будь-яку ціну).

Як правило, дитина на домагання і конфліктні дії батьків відповідає такими реакціями (стратегіями):

- реакція опозиції (демонстративні дії негативного характеру);
- реакція відмови (непокора вимогам батьків);
- реакція ізоляції (прагнення уникнути небажаних контактів з батьками, приховування інформації та дій).

Як правило, батьки прагнуть покарати дитину за її норовливість, неслухняність. Відомий психотерапевт В. Леві застерігає: потрібно вміти вибирати час для «з'ясування стосунків», урахувавши при цьому функціональний і психічний стан дитини, яку ви хочете покарати чи сварити:

- не можна карати і сварити, коли дитина хворіє або не зовсім одужала після хвороби, оскільки в цей час психіка особливо вразлива і реакції можуть бути непередбачувані;

- коли їсть, після сну, перед сном, під час гри, під час роботи, одразу після фізичної чи моральної травми – потрібно почекати, поки вгамується гострий біль;

- коли не справляється зі страхом, лінощами, різними недоліками, дратівливістю, докладаючи до цього значних зусиль;

- коли виявляється недостатній досвід у чомусь;

- в усіх випадках, коли дитині щось не вдається;

- коли внутрішні мотиви вчинку дитини вам не зрозумілі;

- коли ви самі знервовані, стомилися чи засмучені.

б). Особистісний чинник. На вихованні дітей також можуть позначатися

несприятливі індивідуальні особливості батьків. Тривожність у стосунках із дітьми через власні внутрішні конфлікти; афективність: крик, сварки, погрози на адресу дітей; домінантність або владність батьків, категоричність і директивність думок, прагнення підпорядкувати собі дітей і досягти беззаперечної слухняності; батьківське марнославство, що призводить до завищеного рівня вимог стосовно можливостей дітей; дотримання застарілих правил поведінки і шкідливих звичок (вживання алкоголю тощо).

Часто конфлікти викликають дитячі ревності, зокрема, старшої дитини до молодшої. Ці почуття не означають, що старша дитина росте черствою, безсердечною. Вона переживає потрясіння, коли одного дня батьки приносять додому брата чи сестричку, оскільки миттєво перестає бути центром уваги. Старша дитина почуває себе несправедливо обділеною, ображається на батьків, злиться на малюка, страждає, не вміючи пристосуватися до нової ситуації: «занурюється в хворобу» або розриває зв'язки із сім'єю і шукає тепло в компанії вуличних друзів. Безперечно, така поведінка старшої дитини не подобається батькам, а маленька дитина між тим росте милою й ласкавою. Конфлікт загострюється і набуває затяжного характеру, старша дитина отримує роль «поганої», а молодша – «хорошої».

Батькам у такій ситуації, оскільки старша дитина перебуває в напруженому стані, не можна позбавляти її любові та ласки. Спокій, упевненість повертаються до дітей, коли вони відчують любов та увагу до себе. Надмірне суперництво між дітьми, якщо причини ревностей своєчасно не усунути, може надалі негативно вплинути на формування характеру й призвести до багатьох проблем у дорослому житті.

Психологи А.Я.Варга і В.А.Смехов рекомендують нейтралізувати ревності старшої дитини до новонародженої, підготувавши її ще в період вагітності до того, що в неї буде братик або сестричка. Вона повинна відчувати свою причетність до цієї події, зрозуміти, що народження малюка - радість для всієї сім'ї. Спільні турботи згуртовують усіх членів родини.

Учені підкреслюють, що не можна забороняти старшій дитині підходити до молодшої, щоб із самого початку між ними встановлювалися добрі стосунки. До того ж за цієї умови в першій не виникне почуття, що вона зайва в сім'ї.

Коли менша дитина підросте і діти зможуть гратися разом, не дозволяйте їм скаржитись одна на одну, скажіть: «Розбирайтесь самі у своїх стосунках». Намагайтеся не втручатися (навіть якщо вам здається, що старша ображає меншу, або навпаки). Нехай діти мають свої автономні стосунки, недоступні дорослим. Якщо вони побилися – покарайте однаково обох, але не за те, за що вони побилися, а за те, що не вміють гратися разом. Нехай вони ображаються на вас, на цьому загальному почутті вони

згуртовуються.

Якщо діти не дружать і не справедливі одне до одного, не можуть розібратись у своїх образах – шукайте причину цього в особливостях ваших стосунків з кожним із них. Можливо, що ви комусь віддаєте перевагу і тим самим провокуєте конфлікт. Дуже важливо зберегти позитивні відносини між братами і сестрами, щоб вони підтримували їх і тоді, коли батьків не буде поряд [16].

Проте ревності не завжди почуття негативне. Елемент суперництва в дитячі роки, спрямований у потрібне рiчище, заздрість перетворює на змагання, мобілізує сили, спонукає придивитися до успіхів іншого, зробити щось ще краще.

Виховуючи дитину, слід враховувати особливості свого характеру. Критичне ставлення до своєї поведінки нерідко допомагає змінити її.

Таким чином, розглянуті конфлікти можуть бути представлені як результат помилок батьків і дітей. Труднощі виконання сім'єю виховної функції значною мірою пов'язані із знеціненням моральних, духовних, громадянських ідеалів у суспільстві, відсутністю спільних стратегій виховання дітей у сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства та батьківства. Низький рівень педагогічної культури батьків послаблює можливості передачі соціального досвіду від старших поколінь молодшим, збіднює сімейне спілкування, зменшує батьківський вплив на дітей. Отже, причини неблагополуччя полягають в особистому досвіді кожного члена сім'ї. Виходячи з цього, психологи пропонують основні напрямки профілактики конфліктів між батьками і дітьми [5]:

1. Підвищення психолого-педагогічної культури батьків, що дозволяє враховувати вікові, психологічні особливості дітей, їхній емоційний стан;
2. Організація родини на колективістських засадах: конкретні трудові обов'язки, традиції взаємодопомоги, спільні захоплення;
3. Підкріплення словесних вимог обставинами виховного процесу;
4. Інтерес до внутрішнього світу дітей, їхніх турбот і захоплень.

Відомий французький письменник і громадський діяч Ерве Базен надає поради щодо відносин батьків і дітей, які мають глибокий психологічний зміст:

«Не керуйте дітьми заради задоволення. Утримуйтеся від непотрібних «проповідей». Малюк намагається зрозуміти, що можна, а що – ні, тому потребує авторитету батьків, який є ніби бар'єром, що вберігає від падіння. Сприймати цей авторитет дитині набагато легше, якщо він має характер пояснювального коментаря, пропозиції-підказки. Не втручались у життя дитини так само небезпечно, як і втручатися безперервно. Якщо ви караєте малюка за щось, то дійсно доводите йому деякі істини і досягаєте свого, але

ціною його отупіння: дитина перестає відрізняти дрібну провину від тяжкого гріха. Проте, якщо ви не звернете увагу на дрібний проступок, також можете зашкодити дитині, оскільки без «таблиці проступків» вона не зрозуміє арифметику людських цінностей.

Ніколи не приймайте рішення одноосібно. Золоте правило для батьків: двовладдя і єдина політика. Якщо батько й мати суперечать одне одному, подивіться, що коїться з дитиною! Вона ніби розсічена на ліву і праву половинки. Цей стан забувається дитиною повільно, залишаючи шрами в її душі.

Вірте в тих, хто вам протистоїть. Сім'я – це перше середовище, де формуються соціальні навички дитини, тому треба бути послідовними, правильно реагувати на спроби дитини опиратися вашого диктату. Треба дати їй «загартувати м'язи», відстоюючи власну думку. Батьки, які не терплять заперечень, виховують таких дітей, які будуть повсякчас озлобленими або безмежно самовдоволеними, пихатими й глухими до докорів.

Жодних коливань відносно подарунків. Діти нерідко вимагають від нас того, що їм хочеться. Часто батьки не можуть відмовити їм у придбанні нової модної іграшки. А втім відмова у такому проханні – набагато більший подарунок для дитини: це вчить її відрізняти необхідне від зайвого.

Перекопати можна лише власним прикладом. Якщо самі не вірите в те, що навіюєте своїм дітям, не сподівайтесь, що вони повірять.

Говоріть з дітьми про все. Не вірте, що мовчання – золото. Єдина можливість для батьків вийти переможцем у боротьбі з телевізором (комп'ютером) – стати співрозмовником. Говоріть з дітьми про вашу роботу, про них самих, про домашні проблеми... Дискутуйте, сперечайтесь, не бійтесь будь-яких тем.

Тримайте двері відчиненими. Батьки «відкривають дітям очі» на реальне життя. Але дивитися на життя і жити ним – різні речі. Вам не втримати дітей у домі-колісці. Вони народжені вами для того, щоб потім могли самі день за днем народжуватись для життя за дверима батьківського дому, за якими знаходиться те, доросле життя, що вони мають прожити самі.

У потрібний момент відійдіть. Хоча присутність близьких – найбільше багатство, батьки повинні усвідомлювати, що їм слід ще за життя передати це багатство в спадок своїм дітям. Для сучасної сім'ї, в якій нерідко тільки одна дитина, неминучість того, що вона піде і буде жити самотійним життям, дуже лякає батьків. Проте слід усвідомити, що в нас немає морального права прив'язувати її до себе».

3. Практичні рекомендації щодо попередження та подолання важковиховуваності дітей

Становлення батьківського поведіння, пристосування до ролі батька є одним із основних напрямків особистісного розвитку дорослої людини. Труднощі цього завдання в тому, що воно не може бути вирішено раз і назавжди: у міру зростання, дорослішання дитини батьківська роль багаторазово видозмінюється, наповнюється все новим і новим змістом. Найістотнішими характеристиками оптимальної батьківської позиції вважаються адекватність, гнучкість і прогностичність. Відносини з дитиною мають розвиватися з урахуванням її вікових особливостей. Адже в кожному віковому етапі є своє специфічне завдання, особливості, небезпеки, труднощі.

Нижче перераховані основні види діяльності, які можуть використовувати батьки і вихователі для стимулювання когнітивного і мовного розвитку дітей.

- Показувати і пересувати привабливі, яскраво забарвлені, предмети.
- Розміщувати предмети, що цікавлять малюка, поблизу нього, щоб їх можна було стукнути, штовхнути, схопити, вивчити краще.
- Розмовляти з дитиною, наслідувати її, називати її на ім'я.
- Забезпечити дитину достатньою кількістю предметів для хапання і маніпулювання ними.
- Починати грати з дітьми в такі ігри, як «ку-ку», «знайди заховане».
- Організувати безпечне місце для дослідницько-орієнтовної діяльності і забезпечити малюка набором привабливих предметів, які він міг би відкушувати, переміщувати тощо.
- Промовляти свої дії («я кладу м'яч на спину, спробуй дістати його»).
- Намагатись поступово ускладнювати ігри «знайди заховане».
- Грати з ляльками та маріонетками.
- Імітувати дії дитини і стимулювати її до наслідування.
- Пояснювати те, що відбувається («м'яч закотився під стіл, тому що ти ударив по ньому»).
- Грати з дитиною під час купання, використовуючи різні плаваючі іграшки, в які можна налити воду, стискати їх тощо.
- Ставити питання і давати дитині час знайти відповідь самій.
- Забезпечувати дитину іграшками для її символічних ігор.

Більшість фахівців з раннього розвитку рекомендують збалансовану програму розвитку немовлят – навіть для потенційно обдарованих дітей. Національна Асоціація виховання дітей раннього віку (США) нагадує

батькам і вихователям, що немовлята мають потребу:

1. У безпечному і передбаченому середовищі (для того, щоб вони могли навчитися передбачати події і здійснювати вибір).

2. У близьких і міцних відносинах з добрим дорослим, що чуйно реагує на інтереси, потреби і ритми життєдіяльності дитини.

3. У відношенні до себе як активного учасника сімейних взаємостосунків, а не до як пасивного об'єкту виховання.

4. У широкому просторі для дослідження, в різноманітних предметах для маніпулювання і оточенні інших дітей для нагляду, наслідування і спілкування.

Збалансована дія цих чинників створює стимулюючий когнітивний і мовний розвиток середовища, що заохочує, а не стримує природну допитливість малюка. Таке середовище прищеплює дитині потяг до активного дослідження, яке допомагатиме йому в розвитку і навчанні протягом усього його життя.

У молодшому шкільному віці завдання батьків – допомога у сприйнятті дитиною майбутнього вступу до школи як значимої та бажаної події, свідчення дорослішання; сприяння створенню реального образу школи та правильного відношення до навчальної діяльності – відношення взятої на себе відповідальності.

Перехід до шкільного навчання супроводжується суттєвою перебудовою всієї соціальної ситуації розвитку дитини, розширенням кола значимих осіб. Центральною фігурою у важливій для дитини галузі шкільного життя стає вчитель, що виступає як представник суспільства, який висуває обов'язкові для виконання вимоги.

Шкільна успішність позначається на всій системі соціальних відносин дитини. Безумовна батьківська любов піддається випробуванню першими численними шкільними труднощами. Необхідно побудувати нову гармонію взаємин батьків та дитини-школяра, допомогти їй у подоланні труднощів адаптації до початку шкільного навчання (до нового режиму дня; до нового, нерідко першого, колективу – шкільного класу, до всіх перепитій взаємин з однолітками; до зведення шкільних правил і обмежень; до нового неухильного рівня вимог у взаєминах із учителем тощо). Щоб полегшити першокласникові освоєння позиції учня, потрібно:

– із самого початку ввести до сфери життя дитини пов'язані зі школою чіткі правила;

– не робити домашні завдання замість дитини, але й не вимагати спочатку повної самостійності та відповідальності;

– надати збиранню портфеля, підготовці до наступного навчального дня статусу ритуалу;

- виявляти підвищену зацікавленість до виконання шкільних заповідей;
- не ревнувати дитину до вчителя;
- стримувати побоювання з приводу недосконалості вчителів і шкільних програм;
- уважно поставитися до непорозумінь, до всіх перепитій взаємин з однокласниками, підказати варіанти взаємин з однокласниками та варіанти реагування на жарти, образи;
- звернути увагу на запитання дитини після відвідування школи – адже саме ненароком, у вільному спілкуванні, батьки передають їй свої тривоги, цінності та емоційні акценти.

Надаючи допомогу дитині у вирішенні одного із основних завдань молодшої школи – формування «уміння вчитися», треба звернути її увагу на виділення навчального завдання (що саме необхідно засвоїти), використання необхідних навчальних дій (способів, методів розуміння та завчання), навичок планування, самоконтролю та самооцінки.

Але при цьому не висувати завищених вимог, не чекати стрімких результатів. А найголовніше – уникати зайвої центрованості сім'ї тільки на шкільному аспекті життя дитини, не зводить своє відношення до нього переважно з погляду успіхів у навчанні; зберігати й підтримувати почуття безумовної любові та прийняття.

Коротко охарактеризуємо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі і змісту дитячо-батьківських відносин, сформованих різними психологічними школами.

У психологічній літературі виділено три групи підходів до сімейного виховання, які умовно названі: психоаналітична, біхевіористська, гуманістична.

Ключові поняття програми виховання із психоаналітичної точки зору: прихильність, безпека, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків з перших годин життя дитини.

Психоаналітик Д. В. Віннікот основну увагу приділяє профілактичній роботі з батьками, виробленню у них правильних базисних установок. Психолог звертає увагу на співвідношення виховання в базисі «так» (знаходження можливостей розв'язання ситуацій) і в базисі «ні» (впровадження поняття «не можна»), між якими повинен бути знайдений оптимальний баланс. Батько не повинен підмінювати матір, у нього своя роль і у вихованні хлопчика, і у вихованні дівчинки. Принциповими автор вважає наступні питання:

- ревності до братів і сестер;

- безпека дитини (зовнішня – з боку світу – і внутрішня, особистісна);
- моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (із сім'ї в школу);

- інфантильні звички, які пропонується розглядати як основу в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясувати причини затримки розвитку;

- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю і нагляду, який ще необхідний.

Аналітична психологія К. Юнга розглядає три види виховання відповідно до об'єкта впливу: особисте несвідоме, колективне несвідоме та особисте свідоме:

- 1) виховання через приклад (несвідоме виховання, найстійкіша форма, впливу);

- 2) свідоме колективне виховання (дотримання правил, норм певною групою людей), що формує «подібних індивідів»;

- 3) індивідуальне виховання (полягає у формуванні особистого свідомого в дитині, її русі до «самості»).

Завдання дорослого, на думку К. Юнга, полягає у переведенні учня від вихідної несвідомості до свідомості й до процесу індивідуалізації.

Е. Берн розрізняє три стани «я»: дитина, дорослий і батько – як способи сприйняття дійсності, аналізу отриманої інформації та реагування. Усі три початки в особистості людини, з погляду автора, розвиваються поступово й у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Дитина – це спонтанність, творчість та інтуїція, все найбільш природне в людині. Дорослий – систематичні спостереження, раціональність і об'єктивність, дотримання законів логіки. Положення батька за своєю структурою відповідає категорії супер-его в теорії особистості З. Фрейда, містить у собі набуті норми поведінки, звички та цінності.

Е. Берн підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємин між дитиною і батьками, у зміні способу життя сім'ї. Батьки повинні самі навчитися аналізувати соціальні взаємозв'язки в сім'ї; творчо і весело втягувати дітей до процесу пізнання себе та інших; проявляти повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою і життям.

Основні ідеї організації виховання з погляду біхевіористського підходу полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого боку – як агенти соціалізації та «конструктори» поведінки дитини.

Методи та прийоми виховного впливу:

1. Метод модифікації, переучування. Наука за такого підходу полягає

в тому, щоб вичленувати з поведження її невеликі елементи, виділити позитивні моменти і намагатися максимально схвалити їх.

2. Метод моделювання має на увазі ефект перенесення бажаного поведження, а батько – зразок правильних дій.

3. Метод поетапних змін заснований на тому, що явні зміни в поведженні досягаються в результаті кроків, кожен із яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попередніх.

4. Метод десенсибілізації розроблений для подолання страхів у дітей. В основі цього методу лежать два принципи:

а) сполучення стимулів, що викликають тривогу, з переживанням релаксації та задоволення, які й повинні поступово витиснути почуття страху;

б) систематичний рух від найменш напружених ситуацій до найбільш стресогенних, що викликають максимальну тривогу.

5. Методика «вимкненого часу», або тайм-аут, використовують як альтернативу методам покарання. Наприклад, батьки за неслухняність карали дитину п'ятихвилинним тайм-аутом, і якщо дитина починала поводитися добре, її поведження підкріплювалося або батьківським схваленням, або матеріальним заохоченням.

6. Техніка «гіперкорекції» спрямована на усунення шкоди, що виникла в результаті негативних провин, і засвоєння прямо протилежних, правильних форм поведження. Метод відновлювальної гіперкорекції вимагає, щоб дитина, яка відрізняється деструктивним поведженням, усунула наслідки своєї провини.

Представник гуманістичного підходу сімейного виховання Р. Дрейкурс бачив завдання виховання батьками своїх дітей у:

- повазі унікальності, індивідуальності та недоторканності дітей із раннього віку;
- розумінні дітей, проникненні в їхній спосіб мислення, уміння розбиратися в мотивах і значенні їхніх учинків;
- виробленні конструктивних взаємин з дитиною;
- знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості.

Сформульовані Дрейкурсом методи виховання, як і раніше, становлять інтерес для батьків. Батькам слід будувати свої відносини з дітьми на їхній ширій підтримці, але не можна при цьому допускати безмежної свободи. У співробітництві з дітьми потрібно визначити обов'язки кожного і їх відповідальність. Установлені обмеження створюють у дитини почуття безпеки й надають упевненості у правильності своїх дій. Не слід карати дітей, тому що покарання породжує таку ж озлобленість, як і примушування;

не можна кривдити словами. Відхиляючи покарання як дисциплінарний захід, що включає перевагу однієї людини над іншою, батьки можуть використовувати інші корекційні прийоми: розвиток логічних наслідків, застосування заохочень.

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися таких принципів:

- невтручання батьків у конфлікти між дітьми;
- рівна участь всіх членів сім'ї в домашніх справах;
- розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за

порядок у своїй кімнаті й своїх речах.

Особливу увагу вчений звернув на тлумачення негативного поведження дітей, спрямованого на батьків і вчителів. З його погляду, негативне поведження переслідує певні цілі:

1) вимагання уваги різними способами, у тому числі заподіюючи занепокоєння, викликаючи роздратування, особливо якщо діти бачать у цьому єдиний спосіб, щоб батьки їх помітили, займалися ними;

2) демонстративна непокора є наслідком помилкового висновку дітей про те, що вони можуть самоствердитися, наполігши на виконанні своїх бажань, довівши свою силу у протиборстві з дорослим;

3) помста, відплата, бажання заподіювати біль іншим іноді здаються дітям єдиним способом почувати себе «важливими», значимими;

4) ствердження своєї неспроможності або неповноцінності, демонстрація справжнього або уявного безсилля допомагають відмовлятися від спілкування, доручень, відповідальності.

Д.Нельсен, Л.Лотт, Х.С.Гленн сформулювали наступні основні ідеї виховання:

- контроль батьками власного поведження (у тому числі прийняття обов'язків, відповідальності, режиму, встановленого порядку);

- визнання права на власне життя – і для батька, і для дитини;

- підтримка почуття гідності і поваги до себе й до дитини;

- перспективна мета виховання – формування здорової самооцінки та життєвих навичок дітей, щоб вони були повноправними членами суспільства і щасливими людьми. Цією метою батьки мають постійно керуватися в пошуку відповіді на незліченні проблемні ситуації.

Ключові поняття даної системи виховання – співробітництво, співучасть; творчий підхід до різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення. Для досягнення позитивного поведження дітей психологи радять батькам:

- використовувати спільні обговорення проблем і досягнень сім'ї;

- розпитувати дитину про її проблеми (замість пояснень і констатації),

це сприяє розвитку навичок мислення та критики. Ставити запитання дітям тільки за наявності справжнього інтересу до думки і почуттів дитини. Не можна ставити запитання як «пастки», якщо батько заздалегідь знає відповідь;

- давати дітям можливість вибору хоча б між двома прийнятними варіантами. У міру дорослішання дітей кількість альтернатив має збільшуватися;

- не примушувати або карати, а виховувати, дозволяючи дітям відчувати природні або логічні наслідки їхніх вчинків.

У свою чергу, К. Роджерс сформулював наступні ідеї виховання:

- батьки повинні прагнути вплинути на цінності та переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій;

- стиль спілкування в сім'ї повинен бути заснований на відкритості, свободі, взаємоповазі;

- потрібно навчити дитину самостійно вирішувати проблеми, поступово передаючи їй відповідальність за пошук і прийняття рішення;

- батьки повинні навчитися приймати допомогу від дітей.

На думку К. Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідні три основних уміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; висловлювати власні думки і почуття, доступні для розуміння дитиною; успішно розв'язувати спірні питання так, щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони.

Цікаві методи та прийоми виховання, розроблені Т. Гордоном:

1. Будь-яка проблема вирішується батьками разом із дітьми, це дозволяє уникнути примушування і породжує в дитині бажання й надалі брати участь у справах сім'ї. Розв'язання проблеми відбувається багатоступінчасто: з'ясовується і визначається сама проблема; продумуються варіанти її розв'язання; зважується кожен варіант; обирається найбільш доречний, підшуковуються способи вирішення проблеми; оцінюється можливість успіху.

2. Заохочення, підтримка здібностей дитини приймати самостійні рішення. Відмова від вимоги неухильного виконання своїх вимог дітьми.

3. Реагувати на неприйнятне з батьківської точки зору поведіння дітей за допомогою Я-повідомлень, висловлювань, що містять тільки висловлювання власних почуттів батьків, але не обвинувачення, нотації, накази, попередження тощо.

Слід зазначити і теорію сімейного виховання, розроблену Х. Джайноттом, що орієнтована насамперед на практичну допомогу батькам, на вироблення їхньої впевненості у власних силах. Він пропонує конкретні поради: як говорити з дітьми; коли хвалити і коли лаяти дитину; як привчити

її до дисципліни та гігієни; як перебороти страхи дитини тощо. Його методи виховання:

- принципове заперечення універсальних методів виховання, готових формул реагування;

- удосконалення комунікативних навичок і способів проникнення в почуття дитини;

- послідовне і обгрунтоване визначення меж дозволеного в поведженні дитини;

- відкрите та щире висловлювання своїх почуттів, емоційних реакцій у відповідь на поведження та вчинки дітей.

І, нарешті, ідеї Е.Фромма зводяться до того, що батьки мають у першу чергу контролювати власну поведінку; виховувати дитину, не придушуючи її особистість; прагнути зрозуміти причину поведження дитини; передати дитині переконання, що ми її любимо й готові допомогти.

Перед тим, як виказувати незадоволення своєю дитиною, спробуйте поглянути на себе її очима. Чи легко їй з Вами?

Можливо і Ви буваєте несправедливими, неуважними до своїх дітей. Не завжди хочете їх зрозуміти. Зловживаєте батьківською владою, знаючи, що діти залежні від Вас. Бездумно використовуєте фізичну силу, творячи «суд швидкий та неправий», коли на Ваші «виховні зусилля» дитина реагує не так, як Ви очікували.

Розвитку здібності бачити в наших дітях особистість, розуміти їх, більш усього заважає впевненість у нашій непогрішності. Поширеною помилкою є твердження: «дорослий завжди правий». Ні наш вік, ні роль старшого, ні навіть те, що ми називаємо «досвідом», не гарантують нам правильності нашої поведінки у відносинах з молодшими. Тому положення старшого покладає на нас обов'язок постійно все життя вчитися контролювати свої дії у відношенні до молодших – наших дітей.

Батькам важливо знати, що розвиток дитини – це постійний перехід від однієї вікової сходинки до наступної, який супроводжується змінами її особистості.

Передумови для кризи виникають на стику переходів від одного стану дитинства до іншого.

Кризовими, як вказують фахівці, можуть бути вікові періоди, які припадають приблизно на 1 рік, 3 роки, 6-7 років, 11-16 років. У ці періоди діти можуть проявляти неслухняність, непокору, немотивовану впертість. Це означає, що в процесі розвитку у дитини з'явилися нові потреби, але вона ще не навчилася їх задовольняти.

У цей період, щоб не відсторонювати від себе дітей, батькам бажано змінити свої взаємовідносини з дітьми, що стали більш дорослими, уважно

розібратися і з повагою віднестися до вирішення проблем, що турбують дітей.

Немало хвилювань маємо через підлітковий вік – гострий і напружений період переходу від дитинства до дорослості. Негативна фаза, яка приблизно припадає у дівчат на 11-13 років, а у хлопців 14 – 16 років, характеризується диспропорцією у психічному і фізичному розвитку, зниженням працездатності, суперечливими почуттями, занепокоєністю, надмірною критичністю, роздратованістю, протестуючою поведінкою.

Усе це типові прояви підліткового віку. Тому батькам бажано реагувати на це спокійно, але при цьому, враховуючи процес дорослішання дітей, змінити способи контролю їх поведінки на більш «демократичні», по можливості встановивши з ними рівноправні «товариські» відносини. У всі часи і у всіх народів поведінка підлітків багато чим схожа. Можливо буде корисним згадайте себе у дитинстві.

Як батькам спілкуватися з дітьми-підлітками у кризові періоди:

- поведіться з молодшими так, якби це була поважна доросла людина;
- витримуйте спокійний і доброзичливий тон. Сварка нічому не вчить;
- дотримуйтеся наполегливої, ділової інтонації;
- говоріть про конкретну поведінку дитини, не ображаючи її особистість;
- не робіть зауважень щодо негативних сторін характеру дитини, порівнюючи її з іншими.

Треба пам'ятати, що правильна поведінка дитини може бути викликана тільки правильною поведінкою батьків.

Якщо Ви хочете, щоб Ваша дитина росла відповідальною людиною і самостійно приймала правильні рішення, надаючи можливість і Вам зробити своє особисте життя щасливим, більше довіряйте їй у вирішенні питань, пов'язаних з її життєдіяльністю.

У разі, коли Вас турбує поведінка Вашої дитини:

- чітко сформулюйте те, що Ви хочете їй сказати;
- скажіть дитині, що Ви відчуваєте з приводу її поведінки;
- вкажіть на ті наслідки, які Ви передбачаєте;
- вкажіть побажання, що було б краще на Вашу думку зробити дитині;
- нагадайте дитині, що Ви могли б допомогти їй у тому випадку, якщо вона цього захоче;
- висловіть упевненість у тому, що Ваша дитина зможе прийняти правильні рішення, які стосуються її життя.

Як бачимо, психологи активно закликають до освіти і виховання

батьків. Книги, різні посібники тощо не тільки містять рекомендації, якими повинні бути батьки, але й пропонують способи, прийоми особистісного вдосконалення.

Відомий фахівець Ю. Б. Гіппенрейтер пропонує правила ефективного сімейного виховання дітей:

Правило 1. Безумовно приймати дитину – любити її не за те, що вона красива, розумна, здібна, а просто так, просто за те, що вона є. Така потреба у приналежності, у необхідності іншому є однією з фундаментальних людських потреб. І задоволення її – це необхідна умова для нормального розвитку особистості. Такі повідомлення передаються через привітні погляди, ласкаві дотики, обійми, прямі слова на зразок "як добре, що ти у нас є", "радий тебе бачити", "добре, коли ми разом" тощо.

Правило 2. Особистість дитини й її здібності розвиваються лише у тій діяльності, якою вона займається за власним бажанням і з інтересом. Забезпечити дитині у розумних межах належні умови для повноцінних занять такими справами, розвивати її пізнавальні, комунікативні й трудові інтереси.

Правило 3. Підтримувати успіхи дітей – це найкоротший шлях до вдосконалення успішно здійсненої діяльності, до розвитку інтересу до неї і до відповідних здібностей дитини.

Правило 4. Створювати сімейні традиції, які базуються на зонах радості (святкування днів народження, початку або закінчення нового навчального року, чверті тощо).

Правило 5. Систематично робити щось разом із дитиною (читати, гуляти, займатися фізичними вправами, домашньою роботою).

Правило 6. Не втручатися у справу, якою займається дитина, якщо вона не просить допомоги. Таким невтручанням батьки можуть привчити дитину до самостійної поведінки й зменшити залежність дитини від них (і навпаки).

Правило 7. Якщо дитині важко й вона готова прийняти допомогу, обов'язково допомогти їй, але при цьому:

- запропонувати допомогу, починаючи зі слів "зробімо разом...";
- узяти на себе лише те, що дитина не в змозі виконати самостійно, все інше залишити їй для самостійного виконання;
- у міру того, як дитина опановує нові дії, заохочувати її здійснювати їх самостійно.

Основна небезпека при цьому криється в можливості придушення природної активності дитини, що може бути наслідком або дуже швидкого перекладення недостатньо опанованої дії на дитину, або ж, навпаки, у довгому й настійливому керуванні роботою й участю вихователя в ній.

Правило 8. Поступово, але неухильно знімати з себе відповідальність

за особистісні справи дитини й передавати їх їй. У певний час необхідно відмовитися від контролю виконання уроків, дозволити дитині самостійно контролювати час вставання тощо.

Правило 9. Дозволяти дитині переживати негативні наслідки власних дій або власної бездіяльності (якщо не вивчить уроки, проспить і спізниться на заняття). Тільки за таких умов дитина дорослішає, стає "свідомою" й відповідальною.

Правило 10. Не вимагати від дитини неможливого або такого, що їй важко виконати. Замість того подивитися, що можна змінити в середовищі, яке оточує дитину. (Наприклад, проблема контролю дорослими зберігання й споживання дитиною солодощів, якщо їй самостійно це важко здійснити.)

Правило 11. Щоб уникнути зайвих проблем, необхідно зміряти власні очікування з можливостями дитини. Це правило є певним продовженням попереднього правила, тільки тут у ролі зовнішніх обставин виступають очікування батьків.

Правило 12. Можна засуджувати дії дитини, але не її почуття, якими б небажаними або "неприпустимими" вони не були. Якщо такі емоції виникли, значить на те є підстави.

Правило 13. Якщо у дитини емоційні проблеми, її необхідно активно вислухати, тобто повернути їй у бесіді те, про що вона говорить, при цьому називаючи її почуття. З метою організації активного слухання необхідно:

- Повернутися до дитини обличчям так, щоб ваші очі були на одному рівні з дитячими, а поза й положення тіла беззаперечно підтверджували готовність вислухати дитину;
- Формулювати відповіді дитині, яка переживає негативні емоції, у стверджувальній формі, оскільки фрази, оформлені як запитання, не відображають співчуття;
- У бесіді "витримувати паузу", тобто після кожної репліки, власної або дитячої, дати їй змогу повніше розібратися у власних переживаннях і усвідомити співчуття батьків;
- У відповіді дитині корисно повторити нею сказане й позначити її переживання, усвідомлені дорослим, словами, тим самим підтверджуючи для дитини, що дорослий розуміє її переживання так, як треба.

Правило 14. Ділитися з дитиною власними почуттями, як позитивними, так і негативними. Якщо дитина власною поведінкою викликає у дорослого негативні почуття, він повинен висловити це (вони все одно прорвуться через позу, жести, інтонацію, вираз обличчя та очей). Говорити про власні почуття необхідно від першої особи, повідомляючи про себе і власні почуття, а не про вихованця та його поведінку. (Наприклад, сказати наступне: "мене дуже втомлює голосна музика, боюся, що зараз почнеться

мігрень", замість фрази: "прикрути звук магнітофона, від твоєї музики болить голова".)

Правило 15. Якщо причиною негативних почуттів є активність дитини, можна виражати невдоволення лише її окремими діями, але не дитиною в цілому. Невдоволеність діями дитини не повинна бути систематичною, інакше вона переросте у несприймання її.

Правило 16. Правила й обмеження у вихованні обов'язкові, але вони не повинні входити у протиріччя з найважливішими потребами дитини (право на життя, здоров'я, прийняття батьками, активність і пізнання тощо). Такого роду обмеження мають бути:

- узгоджені між дорослими (єдність вимог — запорука дотримання їх дитиною!);
- подаватись не у вигляді наказу, заборони або беззаперечного: "Негаймо припини!", "Швидко додому!", а у безособовій манері й дружньо-пояснювальному тоні ("Прийнято робити таким чином", "Так не роблять").

Правило 17. Покарання – неминучий супутник виховних ситуацій. Воно може бути двох видів:

1) Природні наслідки неслухняності – це ті негативні наслідки активності дитини, які виходять із самого життя, і тут їй нема кого звинувачувати, окрім себе;

2) Умовні наслідки неслухняності – це ситуації, в яких умови активності дитини задають батьки (не зробиш те й те, будеш позбавлений того й того). Карати дитину краще, позбавляючи її приємного й значущого для неї особисто, ніж роблячи дитині погано чи боляче.

Правило 18. Щоб конструктивно розв'язувати конфлікти інтересів батьків і дитини, слід послуговуватися такою схемою:

1) Опанувати особисті емоції й активно вислухати дитину (що вона хоче, чого не хоче, що для неї важливо, а що вона не приймає), перетворивши конфліктне зіткнення на проблему для обговорення;

2) Передати дитині власні бажання або проблеми, використовуючи форму "Я-повідомлення";

3) Зібрати всі пропозиції, поважаючи будь-яку думку дітей (починати слід із запитань дитині "Як нам бути?", "Що робити?");

4) Запропонувати власні варіанти;

5) Шляхом спільної оцінки вибрати з них той варіант дії, що найбільше відповідає інтересам обох сторін, контролюючи дотримання останньої вимоги.

У психолого-педагогічній літературі сьогодні пропонується ціла низка порад молодим батькам. В цілому їх можна звести до такого:

- забезпечити фізичне та психічне здоров'я дітей і своєчасно

звертатися за допомогою до спеціалістів у разі потреби його корекції;

- виховувати дитину на основі природовідповідності та з урахуванням її психофізіологічних і вікових особливостей;
- піклуватись про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини (органів зору, слуху, смаку, нюху, дотику);
- забезпечити розумовий розвиток дітей: розвивати пам'ять, увагу, мислення, уяву, допитливість, навчати елементарних знань про навколишнє середовище;
- залучати дітей до світу знань та народної мудрості через народні казки, прислів'я, примовки, пісні, лічилки, загадки;
- забезпечити пізнавальну активність, творчі і художні здібності в ігровій та інших видах діяльності;
- своєчасно виявляти ранню обдарованість, забезпечувати умови для розвитку талановитих дітей;
- психологічно готувати дітей до навчання в школі;
- моральні цінності дитини формувати з позиції добра, справедливості, доброчесності, честі, гідності, людяності;
- створювати сприятливі умови для розвитку моральної самооцінки, яка базується на ставленні до себе як суб'єкта гуманних, доброзичливих взаємин з тими, хто оточує;
- забезпечувати всебічний і повноцінний розвиток дітей на засадах національної культури і духовності свого народу;
- навчати дитину рідної мови, прищеплювати навички культури спілкування;
- прищеплювати шанобливе ставлення до культурних надбань, звичаїв, традицій інших народів;
- залучати дітей до активної участі в народних традиціях, звичаях, обрядах;
- формувати у дитини духовність;
- започатковувати основи трудового виховання, привчати до самообслуговування;
- створювати сприятливу трудову атмосферу в сім'ї;
- формувати екологічну культуру, привчати до особистої гігієни;
- забезпечувати первинну соціалізацію дитини;
- започатковувати формування моральної орієнтації в цінностях;
- виховувати повагу і любов до Батьківщини, батьків, родини, людей праці;
- формувати у дитини культуру поведінки та повагу до інших людей;

- сприймайте дітей такими, якими вони є, і не страждайте від того, що у когось діти «кращі»;
- доброзичливо і поважно ставтеся до інтересів і планів дітей, цікавтеся їх справами;
- співчуйте і допомагайте їм, не проявляючи при цьому прискіпливості;
- не тисніть своїм «батьківським» авторитетом, будьте з дітьми на рівних;
- намагайтеся у спірних питаннях зрозуміти дітей з їх позицій, заохочуйте ініціативу і самостійність;
- будьте терплячими, любіть, поважайте і підтримуйте своїх дітей, вірте у їх розумові та творчі здібності;
- у Вас не буде підстав скаржитися на Вашу батьківську долю, якщо:
  - дитина є бажаною;
  - Ви любите її, але не як іграшку;
  - бачите в ній людину, яка дорослішає;
  - розумієте міру відповідальності перед нею;
  - сприймаєте турботу про неї, як природну потребу.

«Усі ми родом з дитинства», тому у свій час і добре, і погане кожен із нас отримував у сім'ї.

Сім'я має вирішальне значення у формуванні особистості дитини.

Суть виховання не в тому, щоб оберігати дітей від негативного впливу, а в тому, щоб зробити їх неприйнятними до нього.

Платою за помилки виховання у дитинстві є гострі кризові явища, моральні зриви, правопорушення, злочинність у підлітковому віці.

Пам'ятайте, що відхилення від «золотої середини», тобто і безмірна любов, і нелюбов до дитини, можуть привести до однакового результату – дитина виростає холодною, жорстокою людиною, не здатною на теплі почуття.

Література

1. Азаров Ю. Этнография детства // Новый мир. – 1984. – № 7. – С. 263–266.
2. Алексеева І.В. Гіперактивні діти: корекція поведінки / Ірина Алексеева, Марина Калмикова. – К. : Шк. Світ, 2011. – 96с.
3. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб., 2005.
4. Антонова–Турченко А.Г., Дранищева Е.И. Дробот Л.С. Психологическая диагностика и коррекция личности трудновоспитуемых детей и подростков. – К.: ИСИО, 1997.
5. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – СПб., 2007.
6. Афанасьева Т.М. Семейные портреты. – К., 1984.
7. Батьків не обирають..: Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю. М. Якубової та ін. – К.: АЛД; 1997.
8. Белкин А.И., Грейнер З.А. К проблеме половой идентификации личности // Проблемы современной сексопатологии. – М., 1972. – С.9-26.
9. Бондарчук О. І. Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. – К.: АЛД, 1998.
10. Боришевський М.Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4-9.
11. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонение. – М., Педагогика, 1990.
12. Буянов М.И. В кабинете детского психиатра. – К., 1990.
13. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: пер. с нем. – М.: Педагогика, 1991.
14. Варга А.Я. Идентификация с родителями и формирование психологического пола (Критический подход к решению проблемы) // Семья и формирование личности / Под ред. А.А. Бодалева. – М., 1981.– С. 10-15.
15. Варга А. Я. Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции // Вестн. МГУ. – 1985. – № 4. – С. 32-38. – Сер. 14. Психология.
16. Варга А.Я., Смехов В.А. Детская ревность // Календарь для родителей. – М., 1983.
17. Гарбузов В.И. Нервные дети. – М., 1990.
18. Гарбузов В.И. Психотерапевтическая коррекция нарушений поло-ролевого поведения при неврозах у детей и подростков // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л., 1986.
19. Гарбузов В. Й., Захаров А. И., Исаев Д. Н. Неврозы и их лечение. – Л.: Медицина, 1977.

20. Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про статеве виховання дітей. – К., 1990.
21. Гречина О.Н., Осорина М.В. Современная фольклорная проза детей // Русский фольклор. – Л., 1981. – Т. XX. – С. 96-125.
22. Гурлева Т.С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності. – К.: ІЗМН. 1997
23. Добрович А. Б. Кто в семье психотерапевт? – М.: Знание, 1985.
24. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М., 1996.
25. Життєві кризи особистості: Наук.-методичний посібник: У 2 ч. / Ред. рада В.М. Доній, Г.М. Несен та ін. – К.: ІЗМН. 1998. – 4.1: Психологія життєвих криз особистості.
26. Заваденко Н.Н., Успенская Т.Ю. Синдромы дефицита внимания как причина школьной дезадаптации // Школа здоровья. – 1994. – №1.
27. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. – М., 1986.
28. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л., 1982.
29. Игашев К.Е., Миньковский Г.М. Семья. Дети. Школа. – М., 1989.
30. Имелинский К. Сексология и сексопатология / Под ред. Г.С. Васильченко. – М., 1986.
31. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Психогигиена пола у детей. – Л., 1986.
32. Каган В. Е. Преодоление: неконтактный ребенок в семье. – СПб.: Фолиант, 1996.
33. Кайл Р. Детская психология: тайны психики ребенка. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2002.
34. Карлсон А. Вперед к прошлому: перестройка семейной жизни в постсоциалистической Швеции // Вестн. МГУ. – 1995. – № 2. – С. 84-92. – Сер. 18. Социология и психология.
35. Ковалев СВ. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: Тесты, опросники, ролевые игры. – М., 1991.
36. Кован Ф. А., Кован К. П. Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка // Вопр. психологии. – 1988. – №4. – С. 110-118.
37. Колесов Д.В. Беседы о половом воспитании. – М., 1986.
38. Кон И. С. Родители и дети // Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – С. 16-19.
39. Кон И.С. Этнография и проблемы пола // Советская этнография. – 1983. – №3. – С. 3-34.

40. Кратохвил С. Терапия функциональных сексуальных расстройств. – М., 1985.
41. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984.
42. Ленг Р. Д. Расколото "Я": антипсихиатрия. – М.: Академия; СПб.: Белый кролик, 1995.
43. Лешан Э. Когда ваш ребенок сводит вас с ума. – М, 1990.
44. Личко А. Е. Подростковая психотерапия. – 2-е изд. – Л.: Медицина, 1985.
45. Лунин И.И. Структура полоролевого репертуара и формирование личности ребенка // Психиатрические аспекты педиатрии. – Л., 1985. – С. 91–114.
46. Макаренко А. С. Книга для родителей. – М.: Педагогика, 1988.
47. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посіб. – К.: 1996.
48. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. – К.: 1998.
49. Науменко О. Гіперактивна дитина й молодша школа: хто кого? / Олена Науменко // Початкова освіта. – 20011. – №1 (577). – С. 4-7.
50. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. – СПб., 2001.
51. Николаева Е. Н., Купчик В. П., Сафонова А. И. Зависимость эмоциональных реакций человека от негативных переживаний в детстве // Психол. журн. – 1996. – Т. 17. – № 3. – С. 92-98.
52. Петрушин С.В. Любовь и другие человеческие отношения. – СПб., 2006.
53. Психогигиена детей и подростков. /Под ред. Г.Н. Сердюковской, Г.Гельцина. – М., 1985.
54. Психология. /Под ред. И.В. Дубровиной. – М., 2001.
55. Психологія сімейних взаємин : навч. посіб. / [М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.] ; заг. ред. М.С. Корольчука. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 296 с.
56. Психологія сім'ї / Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А. та ін.; За заг. ред. В.М. Поліщука. – Суми: ВТД «Університетська кника», 2008. – 239 с.
57. Развитие личности ребенка: Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. – М.: Прогресс, 1987. – С. 190-211.
58. Раттер М. Помощь трудным детям. – М., 1987.
59. Репина Т.А. Особенности общения мальчиков и девочек в детском саду// Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 158-165.

60. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. Пособие: В 2 кн. – М., 2001. кн.2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения.
61. Ротенберг В.С., Бондаренко С.М. Мозг. Обучение. Здоровье. – М., 1989.
62. Семья в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Педагогика, 1989. – С. 85-202.
63. Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения / В. А. Балцевич, С. Н. Буров, А. К. Воднева и др. – Минск: Университетское, 1989.
64. Славина Л.С. Трудные дети. – М., 1998.
65. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За ред. проф. І.Д.Звереві.– К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336с.
66. Спиваковская А.С. Профилактика детских неврозов: Комплексная психологическая коррекция – М., 1988.
67. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. – М.: Akademia, 1996.
68. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376с.
69. Титаренко Т.М. Такие разные дети. – К., 1989.
70. Федотова Н.Ф. Социально-психологические проблемы формирования личности в семье // Социально-психологические проблемы нравственного воспитания личности. – Л., 1984.
71. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1990.
72. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер. Ком., 1998. – С. 214-246.
73. Шевченко Ю.С. Коррекция поведения детей с гиперактивностью и психопатоподобным синдромом. – М., 1997.
74. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. – СПб., 2003.
75. Штифурак В.С. Виховна робота з важковиховуваними дітьми. – Вінниця, 2003. – 46с.
76. Эйдемиллер З. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. – М.; СПб.: Фолиум, 1996.

Пам'ятки для батьків з різних питань

Пам'ятка 1. «Як спілкуватися з дитиною»

1. Спілкування на рівних. Рівень очей.
2. Попросити дитину вас чому-небудь навчити.
3. Запитувати в дітей поради.
4. Цікавитися планами дитини та їх враховувати.
5. Запитувати в дитини дозволу взяти її річ і стукати до неї в кімнату.
6. Просити допомоги в чому-небудь. Після цього не критикувати.
7. Давати посильні доручення з відомим успіхом.
8. Схвалення взагалі (у цілому).
9. Підтримка у важкій ситуації (навести приклад із власного життя, знайти три позитивних моменти – оптимістичний погляд на життя).
10. Не сюсюкати з дитиною. Розмовляти як з дорослим.
11. Зустрічати як кращого друга і проводити.
12. Якщо ви не праві, просіть вибачення.
13. Дозволяйте дитині виражати свої почуття і діліться своїми.
14. Дозволяйте робити дітям помилки і зустрічатися з їхніми наслідками (негативний досвід – це теж досвід).
15. 100 %-ва увага 15 хвилин щодня.
16. Концентруйте увагу не на помилці, а на тому, як вийти зі складної ситуації.
17. Тілесний контакт 2-3 рази на день мінімум.

Пам'ятка 2. «Як почути свою дитину»

1. Накази, команди, що заперечують почуття. (Дитина плаче, розбила коліно, дорослі: «Припини плакати!» – образа в дитини гарантована.)
2. Попередження, застереження, погрози. («Якщо ти ще раз упадеш у цю калюжу...».)
3. Моралі, проповіді («Учитися – це твій обов'язок» і т. д. Такі моралі викликають нудьгу, а потім і агресію).
4. Поради і готові рішення («Я б на твоєму місці...»). Такі поради дратують дитину.
5. Докази, нотації та висновки («У твоєму віці треба б знати...»). Нотації приводять до бажання боротьби і помсти.

6. Критика, догани, обвинувачення («Усе через тебе...») приводять до уникання невдачі, низької самооцінки.

7. Оцінна похвала (не хвалити, а говорити: «Я вважаю тебе...», «Мені подобається...»).

8. Недопустимі:

- Образи і висміювання (навіть жартівливі).
- Здогади та інтерпретація.
- Випитування та розслідування.
- Співчуття на словах, чутки.
- Віджартування, відхід від розмови.

Пам'ятка 3. «Що треба пам'ятати батькам дитини, яка зростає»

1. Дитина формується під впливом того оточення, в якому зростає.

2. Дитина, що зростає в оточенні критики, навчається засуджувати.

3. Дитина, що зростає в оточенні ворожості, стане агресивною.

4. Дитина, що зростає в страху, буде всього боятися.

5. Дитина, що зростає в оточенні жалості, навчиться співчувати самій собі.

6. Дитина, що зростає в оточенні глузувань, стане сором'язливою і боязкою.

7. Дитина, що зростає в атмосфері заздрості, заздритиме.

8. Дитина, що зростає в оточенні заохочення, навчиться бути впевненою у собі.

9. Дитина, що зростає в атмосфері терпимості, навчиться бути терплячою.

10. Дитина, що зростає в атмосфері любові, навчиться любити.

11. Дитина, що зростає в оточенні схвалення, навчиться подобатися самій собі.

12. Дитина, що зростає в атмосфері визнання, навчиться бути цілеспрямованою.

13. Дитина, що зростає в атмосфері великодушності, буде щедрою.

14. Дитина, що зростає в оточенні чесності та справедливості, навчиться бути правдивою і справедливою.

Пам'ятка 4. «Як ви виховуєте своїх дітей?»

Безперечно, всі хочуть бути гордими за свою дитину. Успіхом у цьому може стати внутрішня гармонія кожного з батьків і мир між ними. Якщо ви хочете навчити чомусь вашу дитину, навчіться спочатку самі. Якщо ви, наприклад, не вмієте керувати власними емоціями, то вам буде важко навчити цьому дитину. Пригадайте, якою ви були дитиною і як вас виховували ваші батьки. Якщо ви задоволені тим, як вас виховували ваші батьки, як ви ставились одне до одного, ви можете за приклад взяти ці

стосунки, плануючи життя у власній сім'ї. Ви будете робити так, як ваші батьки, але при цьому у вас залишається можливість багато проблем вирішувати на власний розсуд. Якщо вам не подобалось, як вас виховували батьки, то зробіть все, щоб такого у вашій сім'ї не повторилося. Ви вже будете знати, що не треба робити. Але треба обдумати, що саме ви будете робити по-іншому. Тут у вас немає прикладів, і ви повинні самі вирішувати. Але основне – це знати, що найважливіше в житті – інтереси дитини, любов і турбота.

Пам'ятка 5. «Сімейні заборони та секрети»

У спілкуванні між батьками і дітьми виникають теми, яких батьки бояться. У результаті цього з'являються заборони на обговорення тієї чи іншої теми. А дорослі виправдовують себе байками «захистити дітей від непотрібного, складного дорослого життя», говорячи їм: «Ти ще маленький». У дитини тоді формується відчуття, що при досягненні певного віку двері в доросле життя відчиняються автоматично, і всі знання про це прийдуть самі. Існує великий розрив між тим, що повинна робити дитина, і тим, що вона вже робить. Необхідно вчити дітей знаходити зв'язки через ці розриви, знаходити можливість подолання труднощів. Сімейні заборони поширюються і на сімейні секрети, їх сором'язливо приховують і тримають у таємниці від дітей. Секрети обумовлюються правилом, що батьки не можуть робити нічого поганого; тільки «ви, діти, завжди погано себе поводите». Завжди, як тільки ви починаєте нервувати, згадайте, що дитина погано поводиться – зупиніться і подумайте: чи не приховуєте ви від своєї дитини гріхи вашої молодості. Поведінка дитини не повторює поведінку батьків, але може бути дуже на неї схожа, необхідно, щоб батьки звільнили свої старі гріхи, не соромились їх і не ховали від дитини. Багато секретів батьків і в їхньому особистому житті. Батьки вважають, що їх дитина сліпа, нічого не розповідаючи їй. Необхідно тільки знайти правильний підхід – розповісти все дитині. Якщо вам важко, зверніться до психолога, педагогів, інших людей, яким ви довіряєте.

Пам'ятка 6. «Покарання. Подумай, навіщо?»

Запам'ятайте сім правил:

1. Покарання не повинно шкодити здоров'ю – ні фізичному, ні психічному (воно має бути корисним).
2. Якщо є сумніви (карати чи не карати) – не карайте (ніяких покарань «про всяк випадок»).
3. За один раз – одне покарання. Навіть якщо вчинків скоєно багато, покарання може бути суворе, але одне за все одразу. Покарання – не за рахунок любові. Ні в якому разі не забирайте подарунки на знак покарання.

4. Пам'ятайте про час давності правопорушення. Якщо ви з'ясували, що вчинок скоєно давно, краще не карайте.

5. Покараний – прощений. Сторінка перегорнулася, не згадуйте про це. Не заважайте починати життя спочатку.

6. Покарання – але без приниження. Якщо дитина відчує перевагу вашої сили над її слабкістю, і вважає, що ви несправедливі – покарання подіє у зворотному напрямку.

7. Дитина не повинна боятися покарання.

Пам'ятка 7. «Як не потрібно карати і сварити»

Не можна карати і сварити:

- якщо дитина хвора;

- якщо дитина не зовсім одужала після хвороби;

- якщо дитина їсть;

- після сну;

- перед сном;

- під час гри;

- під час виконання завдання;

- одразу після фізичної або душевної травми (бійка, погана оцінка, падіння) необхідно перечекати, поки зупиниться гострий біль (але це не означає, що необхідно втішати дитину);

- якщо дитина не справляється зі страхом, лінню, рухливістю, роздратованістю, із будь-яким недоліком, але щиро намагається подолати його;

- в усіх випадках, коли у дитини щось не виходить;

- якщо внутрішні мотиви вчинків найпростіших або найстрашніших порушень вам не відомі;

- якщо ви самі в поганому настрої, якщо втомилися, якщо роздратовані.

Пам'ятка 8. «Як не потрібно хвалити»

1. Похвала має властивість наркотику: ще й ще! І якщо було багато і стало менше, або взагалі не стало, у дитини може виникнути стан непотрібності, самотності і, можливо, страждання.

2. Не можна хвалити за те, що досягнуте не своєю працею (фізичною, розумовою, душевною).

3. Якщо дитина не заслужила, не долала труднощів – немає за що хвалити.

4. Похвали потребує кожна дитина, у кожної є своя норма похвали, ця норма завжди змінюється, треба її знати.

5. Якщо дитина ослаблена, травмована фізично або душевно, хваліть її кожен день.

Пам'ятка 9. «Правила культури поведінки і взаємин у сім'ї»

1. На піклування і любов батьків відповідай чемністю і чуйним ставленням до них.
2. Не завдавай своїм близьким неприємностей, не ображай словами і вчинками.
3. Будь чуйним і ввічливим з усіма членами родини, бажай доброго ранку, на добраніч, вітай зі святом.
4. Завжди зважай на думку батьків і старших.
5. Слідкуй за охайністю свого одягу і зовнішнього вигляду.
6. Допомагай батькам у домашньому господарстві.
7. Завжди будь стриманим у виявленні своїх почуттів, терпимим до вад рідних.
8. Ніколи не проси і не вимагай від батьків дорогих речей, якщо їх придбання виходить за рамки матеріальних можливостей сім'ї.
9. Раціонально використовуй свій вільний час, дотримуйся режиму дня.

Тест шкільної тривожності (7-11 років)

Інструкція

Уважно прочитай запропоновані речення. У кожному з них є виділені слова, за якими стоїть літера а чи б. Вибери ті слова, які тобі найбільше підходять. На окремому аркуші поряд з номером запитання випиши ту літеру, яка стоїть за вибраними словами. Якщо визначитися не можеш, пиши: «Не знаю». Довго не роздумуй, правильною буде та відповідь, яку вибереш ти.

Якщо ти допустив помилку при відповіді, твої однокласники не сміються над тобою (а) чи сміються над тобою (б).

Коли ти випадково зустрічаєш найсуворішого зі своїх учителів на вулиці, в тебе не змінюється настрій (а) чи тобі раптом стає страшно (б).

Ти тільки трохи хвилюєшся або не хвилюєшся взагалі (а), коли відповідаєш на уроці, чи ти дуже хвилюєшся (б).

Чи буває з тобою так, що ти добре вивчив урок, однак боїшся відповідати (а), чи такого з тобою не буває (б).

Тобі важко працювати в класі так (а), як того хоче вчитель, чи неважко (б).

Якщо ти не можеш відповісти на запитання вчителя, то відчуваєш, що ось-ось заплачеш (а), чи ти не відчуваєш, що заплачеш (б).

Учні твого або інших класів коли-небудь били тебе (а) чи ніколи тебе не били (б).

Іноді тобі здається, що вчителька за щось на тебе сердиться (а), чи тобі такого не здається (б).

Чи буває з тобою так, що контрольну роботу ти пишеш краще тоді, коли за неї не будуть ставити оцінки (а), чи такого з тобою не буває (б).

З тобою ніколи не бувало такого, щоб ти добре переказував(ла) однокласнику заданий матеріал, а коли тебе викликали те саме розповісти перед класом, ти розповідаючи погано (а), чи таке з тобою буває (б).

Коли ти отримуєш нижчу оцінку, ніж завжди, ти не переживаєш (а) за те, що про тебе почнуть думати інші, чи переживаєш (б).

У тебе не тремтять коліна (а), коли тебе викликають відповідати чи тремтять (б).

Коли ви бавитеся в різні ігри, то твої однокласники ніколи нас тобою не сміються (а), чи вони часто сміються над тобою (б).

Коли вчитель на уроці пояснює нову тему, тобі хочеться, щоби він

говорив повільніше (а), чи хай говорить так, як і раніше (б).

Коли вчитель відкриває журнал і збирається когось викликати до дошки, ти дуже хвилюєшся (а) чи тебе це не хвилює (б).

Ти не боїшся вступати в суперечки з однокласниками з добре знайомих тобі питань (а) чи ти цього побоюєшся (б).

Тобі було б дуже неприємно (а), якби інші дізналися, що ти почав гірше вчитися, чи тобі байдужа думка інших (б).

Чи буває, що перед контрольною тебе починає "трусити" (а), чи перед контрольною тебе ніколи не "трусить" (б).

Коли ти робиш щось разом із однокласниками, тобі здається, що вони часто не хочуть робити те, що ти придумав (а), чи вони роблять те що ти придумав (б).

Часто тобі ставлять нижчу оцінку (а), ніж ти заслужив, чи тобі ставлять таку, яку ти заслужив (б).

Перед початком самостійної роботи ти дуже хвилюєшся (а) чи не хвилюєшся (б).

Ти думаєш, що у присутності інших говориш або робиш щось не так, як мало б бути (а) чи ти так не думаєш (б).

Ти любиш (а) бавитися в ігри, де одна дитина вибирає іншу, чи не любиш (б).

Коли ти пишеш контрольну, в тебе руки не тремтять (а) чи тремтять (б).

Більшість учнів у класі ставляться до тебе по-дружньому (а) чи тебе недолюблюють (б).

Інколи тобі сниться, що ти не можеш відповісти на запитання вчителя (а), чи тобі таке не сниться (б).

Виконавши самостійне завдання, ти не переживаєш (а) через те, що щось не так зробив, чи переживаєш (б).

Тобі інколи здається, що ти думаєш і говориш зовсім не так, як інші діти в класі, і тому тобі краще мовчати (а), чи ти вважаєш, що мовчати не варто (б).

Тобі було б дуже неприємно (а), якби ти розчарував своїх батьків через те, що почав себе гірше поводити в школі, чи тобі це байдуже (б).

Перед контрольною ти кілька разів мусиш піти в туалет (а) чи ти в туалет перед контрольною не бігаєш (б).

Коли ти розмовляєш чи бавишся з тими учнями в класі, з якими всі хочуть товаришувати, ти відчуваєш себе добре (а) чи ти відчуваєш себе погано(б).

Вчителька до тебе ставиться так само (а), як і до інших дітей, чи до тебе вчителька ставиться трохи гірше (б).

Чи ти хотів би менше хвилюватися (а), коли тебе питають на уроці, чи

ти і так не дуже хвилюєшся (б).

Коли ти відповідаєш урок, ти часто думаєш про те, що в цей час про тебе думають інші учні (а), чи такого з тобою не буває (б).

Тобі не важко (а) отримувати такі оцінки, які від тебе чекають батьки, чи важко (б).

Твоє серце не починає часто битися (а), коли вчитель каже, що збирається дати учням класне завдання, чи починає (б).

Більшість твоїх однокласників не звертають на тебе ніякої уваги (а) чи ти завжди в центрі уваги (б) своїх однокласників.

Коли тобі довго доводиться залишатися зі вчителем, тобі не хочеться, йти від нього (а) чи якомога швидше хочеться піти (б).

Ти думаєш, що, відповідаючи на уроці, ти хвилюєшся менше (а), ніж інші діти, чи ти хвилюєшся більше (б).

Коли вчитель дає класові завдання, ти знаєш, що упораєшся з ним, як і всі, або й краще (а), чи боїшся, що не упораєшся з ним (б).

Тебе турбує (а) те, що про тебе думає вчителька, чи це тебе не турбує (б).

Коли ти виконуєш завдання біля дошки, твої руки не тремтять (а) чи тремтять (б).

Ти вважаєш, що до школи вдягаєшся так само добре (а), як і твої однокласники, чи твій одяг чимось гірший (б).

Коли ти розмовляєш на перерві зі вчителькою, ти спокійний (а) чи неспокійний (б).

Напередодні контрольної роботи ти засинаєш, як завжди (а), чи ти довго не можеш заснути (б).

Ти вважаєш, що міг би на уроках відповідати краще, якби твоїх відповідей не чули однокласники (а), чи присутність однокласників тебе не бентежить (б).

Ти хотів би (а) бути капітаном команди чи ти побоюєшся (б), що не впораєшся.

Коли ти відповідаєш урок, який не зовсім добре вивчивши тебе у роті пересихає (а) чи не пересихає (б).

Коли тобі вдається зробити щось краще за однокласників і вони за це заздять тобі, ти відчуваєш себе винуватим (а) перед ними чи не відчуваєш себе винуватим (б).

Якби тебе послали в учительську за журналом, ти б зайшов спокійно (а) чи боявся (б).

Коли ти лягаєш спати, ти стурбований (а) тим, що тебе завтра можуть викликати, чи це тебе не турбує (б).

Ти не хвилюєшся (а), коли треба виступати перед публікою, чи це тебе

дуже хвилює (б).

Коли ти пишеш контрольну роботу, ти понад усе намагаєшся не підвести (а) своїх батьків, чи ти про це не думаєш (б).

Коли на уроці присутні директор або завуч і тебе викликали де дошки, твій голос не змінюється (а) чи він починає тремтіти (б).

Коли тобі довго доводиться залишатися зі своїми однокласниками, тобі якомога швидше хочеться піти від них (а) чи не хочеться йти від них(б).

Ти хотів би, щоб учителька так салю любила тебе, як і інших дітей(а), чи вчителька і так тебе любить (б).

Чи по дорозі до школи тебе не турбує (а) те, що вчитель може дати самостійну роботу, чи це дуже тебе турбує (б).

Ти б дуже хотів виступати на сцені (а) і показувати все, на що здатний, чи тобі було б незручно виступати (б) перед іншими.

Тебе не турбує (а), що про тебе думають однокласники, чи це тебе турбує (б).

Під час контрольної роботи раптом починає свербіти тіло (а) чи такого з тобою не буває (б).

Дякуємо за щирі відповіді!

Ключ до тесту шкільної тривожності ТШТ (7-11років) О чинник. Загальний шкільний страх.

Цей чинник свідчить про загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними сторонами шкільного життя.

I чинник. Страх соціальних контактів з ровесниками.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані зі спілкуванням з ровесниками в школі.

II чинник. Страх соціальних контактів з учителями.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані зі спілкуванням з учителями.

III чинник. Страх перевірки знань.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані із ситуацією перевірки знань учня (страх перед контрольними роботами, самостійними роботами, опитуванням тощо).

IV чинник. Страх самовираження.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані з необхідністю публічно продемонструвати свої інтелектуальні можливості.

V чинник. Страх не відповідати очікуванням оточуючих.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані з очікуванням негативних оцінок своєї діяльності з боку оточуючих (батьків, учителів, ровесників тощо).

VI чинник. Низький фізіологічний опір шкільним страхам.

Цей чинник свідчить про особливості психофізіології дитини, які впливають на її здатність адекватно реагувати на емоційгенні ситуації.

Опрацювання даних. Якщо при відповіді на запитання досліджуваній вибирає варіант, який вказаний у таблиці, він за відповідним чинником отримує 1 бал, якщо дає відповідь "Не знаю" - 0,5 бала, якщо вибраний варіант не відповідає вказаному в таблиці, то досліджуваній отримує 0 балів.

Підраховується сумарна кількість балів за кожним чинником та загальна кількість балів за всім тестом. Максимально можлива кількість балів за кожним окремим чинником - 10 балів, за всім тестом - 60 балів.

Інтерпретація. Якщо за I-VI чинниками досліджуваній отримав від 0 до 5 балів, то це свідчить про відсутність страху за цим чинником, від 5,5 до 7,5 бала - підвищений страх за цим чинником, від 8 до 10 балів - високий страх за цим чинником.

Якщо за чинником досліджуваній отримав від 0 до 30 балів, то це свідчить про відсутність загального шкільного страху, від 31 до 45 балів - підвищений загальний шкільний страх, від 46 до 60 балів - високий загальний шкільний страх.

Таблиця

	I чинник	II чинник	III чинник	IV чинник	V чинник	VI чинник
№ запитання та варіант відповіді	1б	2б	3б	4а	5а	6а
	7а	8а	9а	10б	11 б	12б
	13б	14а	15а	16б	17б	18а
	19а	20а	21а	22а	23б	24б
	25б	26 а	27б	28 а	29б	30а
	31б	32б	33а	34а	35б	36б
	37а	38б	39б	40б	41б	42б
	43б	44б	45б	46а	47б	48а
	49а	50б	51а	52б	53а	54б
	55а	56а	57б	58б	59б	60а

Тест-опитувальник батьківського ставлення (А.Варга, В.Столін)

Інструкція. Вам запропонована низка тверджень. Уважно читайте кожне і залежно від того, правильне чи неправильне це твердження щодо Вас, дайте відповідь ТАК чи НІ. Я завжди співчуваю своїй дитині.

1. Я вважаю своїм обов'язком знати все, про що думає моя дитина.
2. Я поважаю свою дитину.
3. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
4. Треба довше оберегати дитину від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
5. Я відчуваю до дитини почуття прихильності.
6. Гарні батьки оберегають дитину від труднощів життя.
7. Моя дитина часто неприємна мені.
8. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
9. Трапляються випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їм велику користь.
10. Мене бере досада що до моєї дитини.
11. Моя дитина нічого не досягла в житті.
12. Мені здається, що діти сміються з моєї дитини.
13. Моя дитина часто робить такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
14. Для своєї віку моя дитина трохи незріла.
15. Моя дитина поводить себе погано навмисно, аби досадити мені.
16. Моя дитина вбирає в себе все погане як "губка".
17. Мою дитину важко навчити гарних манер, скільки б зусиль не докладав.
18. Дитину треба тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
19. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас.
20. Я співчуваю своїй дитині.
21. До моєї дитини "липне" все погане.
22. Моя дитина не досягне успіху в житті.
23. Коли в компанії приятелів ведуть мову про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна й здібна, як би мені хотілося.
24. Я жалію свою дитину.
25. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються

мені дорослішими і за поведінкою і за судженнями.

26. Я із задоволенням спілкуюся з дитиною увесь вільний час.

27. Я часто жалкую про те, що моя дитина росте й дорослішає, і з ніжністю згадую її, як вона була маленькою.

28. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.

29. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла усього того, що мені не вдалося у житті

30. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не тільки вимагати цього від неї.

31. Я намагаюся виконувати усі прохання моєї дитини.

32. При прийнятті сімейних рішень треба враховувати думку дитини.

33. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.

34. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.

35. Діти рано починають розуміти, що батьки можуть припуститися помилки.

36. Я завжди беру до уваги інтереси дитини.

37. В мене до дитини товариські почуття.

38. Основною причиною капризів моєї дитини є егоїзм, впертість і лінощі.

39. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.

40. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безтурботне дитинство, решта - докладеться.

41. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.

42. Я поділяю захоплення моєї дитини.

43. Моя дитина може вивести з терпіння кого завгодно.

44. Я розумію прикrostі своєї дитини.

45. Моя дитина часто дратує мене.

46. Виховання дитини - суцільне вимотування нервів.

47. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.

48. Я не довіряю своїй дитині.

49. За суворе виховання діти вдячні потім.

50. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.

51. У моїй дитині більше недоліків, аніж достоїнств.

52. Я поділяю інтереси своєї дитини.

53. Моя дитина не в змозі що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.

54. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.

55. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
56. Я уважно слідкую за станом здоров'я моєї дитини.
57. Нерідко я в захопленні від своєї дитини.
58. Дитина не повинна мати таємниці від батьків.
59. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.
60. Дуже бажано, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Обробка результатів тесту. Дана методика "вимірює" ставлення батьків до дитини за п'ятьма критеріями (шкалами). Кожна шкала вимірюється за відповідними запитаннями, що наведені нижче.

Ключ до тесту

1. "Прийняття - нехтування": 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.

"Соціальна бажаність": 6, 9, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 36.

"Симбіоз": 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

"Авторитарна гіперсоціалізація": 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

"Інфантилізація": 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

По кожній шкалі (тобто відповідних запитаннях, які до неї належать) підрахуйте кількість відповідей "Так".

Високий тестовий бал по відповідних шкалах інтерпретується як: №1 – нехтування; №2 – соціальна бажаність; №3 – симбіоз; №4 – гіперсоціалізація;

№5 – інфантилізація.

Шкала 1 - "Прийняття - нехтування" відображає емоційне ставлення до дитини.

Результат від 0 до 8 балів свідчить про те, що батькам дитина подобається такою, якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй, прагнуть проводити багато часу разом з дитиною, схвалюють її інтереси і плани.

Результат від 9 до 11 балів вважається середнім, тобто до деякої міри прийнятним, хоча у батьків є певні резерви для поліпшення результату до рівня високого.

Результат від 12 до 25 балів свідчить про такі тенденції у батьківському ставленні: батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, невдячною. Батькам здається, що дитина не досягне успіху в житті через слабкі здібності, невеликий розум, погані нахили. Як правило, батьки відчувають до дитини злість, досаду, роздратованість, образу. Вони не довіряють дитині і не поважають її.

Шкала 2 - "Соціальна бажаність" дає соціально бажаний образ батьківського ставлення.

Результат 9 балів свідчить про те, що батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються в усьому допомагати дитині, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні й творчі здібності дитини, відчують почуття гордості за неї. Вони заохочують ініціативу і самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних, стати на її точку зору у спірних питаннях.

Результат 7-8 балів вважається середнім, тобто зазначене вище тільки частково виявляється у батьківському ставленні; результат від 0 до 6 балів - низький.

Шкала 3 - "Симбіоз" відбиває міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною.

При результаті від 4 до 7 балів можна вважати, що батьки прагнуть до симбіотичних відносин. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, намагаються задовольнити всі потреби дитини, відмежувати її від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчують тривогу за дитину, вона здається їм маленькою і беззахисною. Тривога батьків підвищується, якщо дитина за певних обставин починає ставати більш автономною, оскільки за власним бажанням батьки не нададуть дитині самостійності ніколи.

Результат 2-3 бали середній; результат 0-1 бал - низький, тобто у батьків і дитини не склалися близькі (симбіотичні) стосунки.

Шкала 4 - "Авторитарна гіперсоціалізація" відображає форму і напрями контролю за поведінкою дитини.

Результат 5-6 балів вказує на те, що у батьківському ставленні чітко простежується авторитаризм. Батьки вимагають від дитини беззастережної слухняності та дисципліни, нав'язують свою волю. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки уважно стежать за соціальними досягненнями дитини і вимагають соціального успіху. При цьому батьки добре знають дитину, її індивідуальні особливості, звички, думки, почуття.

Від 2 до 4 балів - середній результат, вказане вище виявляється частково; 0-1 бал - низький результат, зазначене вище не притаманне батьківсько-дитячим стосункам.

Шкала 5 - "Інфантилізація", або "Маленька невдаха" відбиває особливості сприймання і розуміння дитини батьками.

Результат від 3 до 8 балів вказує на те, що батьки бачать дитину молодшою порівняно з її реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина видається їм не пристосованою, не здатною до досягнення успіхів, відкритою для поганих впливів.

1-2 бали – середній результат; 0 балів – низький результат.

Шановні батьки!

Отримані вами результати тестування не повинні сприйматись як такі, що раз і назавжди визначають особливості ваших стосунків з дітьми. Цей тест - лише один з багатьох методів дослідження батьківсько-дитячих стосунків. Але він допомагає батькам звернути увагу на певні тенденції у їхньому ставленні до дітей. Тож результати тестування дозволяють:

- об'єктивніше оцінити наші стосунки з дітьми;
- усвідомити і проаналізувати певні тенденції у нашому ставленні до дітей;
- намітити кроки до позитивних змін.

Орієнтовна схема психолого-педагогічної характеристики дитини дошкільного віку

(при складанні характеристики використовувати загально-психологічну інформацію про типологію структур психіки)

1. Загальні відомості про дитину. Прізвище, ім'я. Дата народження. Загальний фізичний розвиток. Стан здоров'я. Тип сім'ї. Особливості проживання дитини в сім'ї.

2. Взаємовідносини дитини з батьками. Стиль спілкування. Батьківська влада.

3. Організація трудової діяльності дитини в сім'ї. Види трудової діяльності. Інтереси. Наявність постійних обов'язків тощо.

4. Гра як основний вид дитячої діяльності. Способи участі в іграх. Ігрові інтереси. Активність у грі (ініціатор, пасивний виконавець замислів інших дітей тощо). Тривалість гри (примітка: якщо дитина припиняє гру раніше, ніж товариші, то потрібно з'ясувати її мотивацію). Основні ігрові позиції:

- 1) дотримання правил гри;
- 2) способи визнання в грі (стриманість, вольові якості, рефлексія тощо);
- 3) використання власних статевоїх особливостей;
- 4) типологія привабливих ролей;
- 5) самопочуття в грі під час виконання полярних ролей;
- 6) рівень умінь поступатися своїми інтересами;
- 7) способи перенесення реальних відносин на ігрові.

5. Особливості розвитку психічних процесів. Порівняльна характеристика психічних проявів з аналогічними проявами інших дітей:

- 1) особливості сенсорної сфери;
- 2) особливості пам'яті, мислення, уяви;
- 3) особливості емоційно-вольової сфери тощо.

Примітки. З'ясовуючи стан розвитку психічних процесів, доцільно звернути увагу на виокремлення тенденційних явищ.

Приклад 1. Вивчаючи емоції і почуття, слід описати різновиди почуттів (естетичні, моральні, інтелектуальні), емоційні стани (настрій, гнів, радість, тощо), рівень їх стійкості.

Приклад 2. Вивчаючи мову та мовлення, слід описати словниковий запас, побудову речень, фонематичну сторону (чи вимовляє всі фонемі; якщо ні, то які відсутні; чи вміє виокремлювати фонемі в слові тощо), переважаючий вид мовлення (діалогічний, монологічний тощо).

Приклад 3. Вивчаючи мислення, слід описати домінуючий вид

мислення, наявність міркувань з приводу способів виконання дій тощо.

6. Інтереси. Різновиди інтересів. Визначення типових інтересів, їх роль для наступного становлення особистості. Інтереси і нахили. Можливість розпізнавання здібностей в дитини.

7. Загальна характеристика поведінки. Ступінь дитячої безпосередності. Рівень рухливого неспокою. Виконання режиму (дотримується, порушує навмисно, з недбалості та ін.). Рівень виконання вимог дорослих (часті, епізодичні відмови). Найбільш типові порушення дисципліни. Мотивація поведінки. Взаємостосунки з іншими дітьми (сприятливі, несприятливі). Мотивація стосунків.

8. Особливості характеру. Опис якостей характеру. Типові якості характеру. Ставлення до своїх успіхів і невдач у різних видах діяльності (ступінь їх переживання).

9. Особливості розвитку волі. Типові вольові якості. Стійкість вольового зусилля. Можливість розрізнення в дитини вольової та ігрової дії.

10. Стосунки з іншими дорослими. Стосунки з вихователем (їх основа). Основні прийоми педагогічного впливу на дитину. Рівень їх результативності.

До характеристики додаються:

1. Протоколи бесіди з вихователем дитячого дошкільного закладу.
2. Матеріали роботи з батьками, дитиною (опитувальники з відповідями, дитячі малюнки, письмові відповіді тощо).

Орієнтовні напрямки вивчення поведінки учнів

1. Упертість: надмірна збудливість нервової системи внаслідок сильних вражень: перевтома, гнітючі переживання тощо; потяг до самостійності і незалежності, спроба виявити власну волю; звична форма поведінки дитини, що зростає в умовах захвалювання; форма протесту учня проти необґрунтованого пригнічення дорослими його самостійності.

2. Грубість: відсутність поваги від дорослих; переконаність, що грубість є невід'ємною рисою дорослості; недостатній розвиток вольових процесів.

3. Недисциплінованість: хибне розуміння моральних категорій типу мужність, відвага, сміливість, воля; безконтрольність, вештання, неробство.

Орієнтовна психолого-педагогічна характеристика групи (класу)

1. Загальні відомості про клас. Кількість учнів, статевий склад класу. Соціальний стан учнів та його аналіз (указати, скільки учнів виховується в неповних або неблагополучних сім'ях).

2. Характеристика класу як колективу. Ступінь розвитку колективу. Взаємодопомога та вимогливість у житті класу. Згуртованість класу в навчанні. Рівень трудової дисципліни. Традиції колективу. Переважаючий

настрій (мажорний, мінорний). Зміст неофіційної громадської думки (предмет учнівського схвалення і осуду). Рівень відповідності неофіційної думки офіційній. Наслідування дорослих.

3. Особливості взаємовідносин у колективі. Прояви почуттів відповідальності та обов'язку, рівень критики та самокритики. Роль активу в житті класу. Загальні інтереси класу. Дружба і товаришування в класі. Взаємини між хлопчиками й дівчатами. Наявність мікрогруп та мотиви їх створення. Негативні соціально-психологічні явища в класному колективі (списування, підказки, дезінформація, заздрість, інтриги, бійки, бойкот, замовчування негативних вчинків та ін.).

4. Типові особливості окремих учнів як членів колективу. їх соціальна роль у колективі (активісти, лідери, відчужені). Відмінники та їхні взаємовідносини з класом. Відчужені та їхні взаємини з колективом. Дезорганізатори навчальної дисципліни, їхні особистісні якості (індивідуалізм, егоїзм, заздрість, честолюбство, схильність до дезінформації тощо). Дисципліна в класі. Дисципліна під час уроків та на перервах. Заходи, які вживають педагоги до недисциплінованих учнів.

5. Загальна характеристика навчальної діяльності. Характеристика успішності з окремих предметів. Способи запобігання вчителем неуспішності. Улюблені уроки класу. Поведінка класу під час різних уроків. Відмінники та ступінь їх впливу на клас. Кількість відстаючих, їх характеристика, ступінь впливу на клас. Домінуючі мотиви навчання (інтерес до знань, прагнення проявити себе, прагнення вивести клас у число кращих у школі, підготовка до вибору професії, прагнення виконати свій обов'язок тощо).

6. Участь класу в житті школи. Значущість колективу для особистості. Задоволення колективом, почуття захищеності або образи. Аналіз конкретних прикладів впливу колективу на особистість.

7. Висновки-рекомендації щодо поліпшення роботи з класним колективом (учителям, батькам, учнівським організаціям).

До характеристики додаються: емпіричні матеріали про роботу з класом (анкети, результати спостережень тощо).

Орієнтовні напрямки вивчення причин неуспішності учнів

1. Фізіологічні: загальна ослабленість організму; слабкий тип нервової системи; порушення зору, слуху, артикуляції; захворювання кори головного мозку.

2. Психологічні: не сформованість мотивів навчальної діяльності; недисциплінованість; порушення емоційно-вольової сфери; низький рівень розвитку пізнавальних процесів.

3. Педагогічні: низька ефективність навчальної діяльності; пропуски уроків; відсутність диференційованого підходу з боку вчителя; недостатня увага батьків.

Орієнтовні напрямки вивчення індивідуально-типологічних особливостей учнів

1. Сила нервових процесів: здатність витримувати дію сильних подразників (шум, образи, покарання тощо); здатність виконувати будь-які доручення як відповідальні завдання без порушення нормального функціонування психічної діяльності; уміння тривалий час залишатися зосередженим, не виявляючи ознак втоми; прояви активності (пасивності), упевненості (невпевненості); особливості поведінкових проявів у випадках заборони бажаного або звичного заняття тощо.

2. Урівноваженість нервових процесів: особливості співвідношення процесів збудження і гальмування; уміння стримувати свої дії (наприклад, нестриманість, імпульсивність).

3. Рухливість нервових процесів: темп рухів при ходьбі, грі, виконанні трудової діяльності; швидкість і легкість переходу від одного виду діяльності до іншого; швидкість зміни емоціональних станів; спосіб пристосування до нових умов.

Психолого-педагогічна характеристика особистості

(при складанні характеристики використовувати загально-психологічну інформацію про типологію структур психіки)

1. Загальні відомості про сім'ю учня. Прізвище, ім'я дитини, вік. Тип сім'ї. Склад сім'ї, вік батьків, їх фах, освіта. Наявність у сім'ї домашньої бібліотеки і психолого-педагогічної літератури.

2. Загальний розвиток. Розуміння сенсу суспільних явищ.

Інформованість у різних галузях знань. Джерела отримання інформації:

- 1) школа;
- 2) сім'я;
- 3) позашкільні заклади;
- 4) самоосвіта тощо.

3. Діяльність дитини. Основні види діяльності. Мотиви навчальної діяльності в системі групової мотивації.

4. Динамічні особливості:

- 1) витривалість;
- 2) рухливість;
- 3) здатність адаптуватися в нових умовах;
- 4) рівень працездатності;
- 5) ступінь виконання соціальних, міжособистісних ролей.

5. Психічні процеси. Пам'ять:

- 1) за тривалістю (короткочасна, оперативна, довготривала);
- 2) за об'єктом запам'ятовування (моторна, образна, логічна, афективна);
- 3) за процедурою запам'ятовування (мимовільна, довільна, механічна, смислова).

Мислення:

- 1) словесно-логічне, наочно-образне, наочно-дійове;
- 2) теоретичне, практичне, інтуїтивне, аналітичне;
- 3) репродуктивне, продуктивне. Рівень розвитку операцій мислення: аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення, конкретизації.

Використання форм мислення: понять, суджень, умовиводів.

Примітки:

- а) аналогічно описуються інші психічні процеси;
- б) достовірність опису одного з пунктів довести експериментально

на основі застосування 2-3 методик дослідження.

6. Особистісні новоутворення. Рівень активності. Самооцінка та її вплив на міжособистісні стосунки з членами групи, мікрогрупи. Рівень домагань дитини, їх співвідношення з самооцінкою. Особистість і прояви групового тиску.

Конформність (неконформність), референтність (нереферентність). Спілкування в системі групового спілкування. Зміст, рівні спілкування.

7. Інтереси, ціннісні орієнтації в системі соціальної спрямованості класу. Соціальні очікування групи від особистості. Ступінь прояву групою симпатії (антипатії) до дитини. Наявність друзів (хто вони, де знаходяться, чим цікавляться). Обіцянки дитини групі та рівень їх виконання. Рівень авторитетності в групі. Прояви конфліктності, компромісності (описати одну-дві ситуації).

8. Організаторські здібності дитини:

- а) психологічна вибірковість;
- б) практичний розум;
- в) тактовність;
- г) ступінь прояву рис керівника тощо.

9. Стадії розвитку особистості в групі: адаптація, індивідуалізація, інтеграція (описати проходження дитиною певної стадії - на власний вибір).

10. Вплив соціальних інститутів соціалізації на становлення дитячої особистості:

- 1) сім'я;
- 2) школа;
- 3) трудова діяльність тощо.

11. Самоконтроль. Ступінь самоконтролю дитини. Рівень моральної вихованості в системі соціальної спрямованості класу. Наявність кризових явищ у становленні особистості (об'єктивна, суб'єктивна, подвійна кризи).

12. Висновки, рекомендації.

До характеристики додаються: матеріали роботи з батьками, дитиною (опитувальники з відповідями батьків, дитячі письмові відповіді тощо).

Обов'язки вчителя в суфійському вченні

1. Симпатизувати учням і поводитися з ними, як із власними дітьми; пам'ятати про їхні сильні і слабкі сторони.
2. Учитель не повинен чекати винагороди за свою роботу: ні оплати, ні вдячності (це повинен робити закон).
3. Учитель повинен бути вдячним учневі за його бажання вчитись; повинен мати своє ремесло, щоб не залежати від учнів матеріально.
4. Трагедія вчителя в тому, що він не бачить результатів власної праці, працює на віддалене майбутнє.
5. Учитель ніколи не повинен відмовляти учневі в порадах; учитель, а не учень, оцінює міру свого просування в професії.
6. Відмовляючи учня від поганих вчинків, учитель повинен діяти швидше натяком, ніж прямо, із симпатією, а не грубими докорами.
7. Прямі заборони викликають захист і збуджують упертість.
8. Учитель, який навчає певної науки, не повинен презирливо відгукуватись про інші науки перед учнями.
9. Учитель не повинен викликати сумніву в інших учителях.
10. Учитель повинен обмежувати учня тим, чого той не здатний зрозуміти, і не вимагати від нього того, чого розум його не здатен осягнути. Інакше це може викликати неприязнь до предмета.
11. Учитель повинен давати відстаючим те, що підходить їх обмеженому розумінню, не згадуючи про деталі. Здебільшого кожен вважає себе здатним оволодіти будь-якою наукою.
12. Учитель повинен робити те, чого він навчає, щоб слово було в єдності зі справою. Він є передусім не джерелом інформації, а прикладом ефективності учіння.

Короткий словник психологічних термінів

Акцентуація характеру – це поняття ввів К. Леонгард. Воно означає надмірну виразність окремих рис характеру та їх поєднання, які є крайнім варіантом норм, що межують з патологією.

Альтруїзм – форми поведінки людини, орієнтовані на задоволення чужих інтересів, свідомо не передбачаючи їх користі для себе.

Амбівалентність (почуттів) – наявність «ніжних» і «ворожих» почуттів одночасно, які відчуває людиною по відношенню до однієї й тієї самої людини.

Астенія – нервово-психологічна слабкість, яка проявляється в підвищеній втомі, зниженому порозі чутливості, крайній нестійкості настрою, порушенні сну. Виникає в результаті різних хвороб, при надмірному розумовому та фізичному напруженні і при довготривалих негативних хвилюваннях та конфліктах.

Аутизм – хворобливий стан психіки, який характеризується зосередженістю людини на своїх хвилюваннях, відходом від реального зовнішнього світу. У дітей аутизм виражається порушенням поведінки, фантазіями, зниженням активності під час ігор, зменшенням мовного контакту, школярі втрачають інтерес до навчання, відчувають труднощі в шкільних заняттях, втрачають контакт з ровесниками та дорослими.

Аутогенне тренування – вид психотерапії, що ґрунтується на максимальному психологічному та м'язовому розслабленні, яке збігається із самогіпнозом.

Аутоеротизм – задоволення сексуальних потягів за відсутності будь-якого стороннього (зовнішнього) об'єкта, тобто за допомогою органів та частин свого тіла. Прикладом аутоеротичної діяльності є смоктання немовляти, мета якого (поряд із задоволенням голоду) - отримання насолоди. Аутоеротизм характеризує, за Фрейдом, нормальну ранню стадію розвитку сексуальності.

Афект (нестяма) – сильні та відносно короточасні емоційні хвилювання, які супроводжуються разуче.

Безсвідоме: 1) в широкому («описаному», за Фрейдом), значені зміст психічного життя, про наявність якого людина або не підозрює в даний момент, або не знає про них протягом тривалого часу, або зовсім ніколи не знала.

Валідність – комплексна характеристика методики, яка включає відомості в сфері досліджених явищ і репрезентативності психодіагностичної процедури по відношенню до них.

Вимушена відмова – німецький варіант терміна «фрустрація», хвилювання через вимушену відмову від задоволення потягів. В.В. може бути спричинена несприятливими зовнішніми обставинами перебування у в'язниці, відсутність відповідного напівспілкування та ін. (та внутрішніми умовами) потяг відхиляється як неприємливими силами «Я» - «над-Я».

Витіснення – переведення психічного змісту із свідомого в безсвідоме (чи утримання його в безсвідомому стані) підтримується певними безсвідомими силами. Один з важливих захисних механізмів, завдяки якому несприятні для «Я» бажання стають безсвідомими.

Вільний страх – безпредметний страх, який «не знає» об'єкта, що його викликає (для позначення В.с. Фрейд використовує також термін, який буквально перекладається як «готовність до страху», іноді - як «готовність у вигляді страху»). Для позначення В.с. існує також термін «тривога», «тривожність».

Воля – свідоме та цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності.

Воно – найнижча (глибинна) підструктура душевного апарату, зміст якої несвідомий. Містить у собі нестримні сексуальні та агресивні потяги. Керується принципом задоволення, знаходиться в конфліктних відношеннях з «Я» і «над-Я».

Вторинне оброблення – один із механізмів роботи сновидінь, що полягає в перегрупованні і зв'язку елементів явного сновидіння в більш-менш гармонійне ціле.

Гіперактивність – поєднання загального рухового хвилювання, не-

посидючості, великої кількості зайвих рухів, недостатньої цілеспрямованості та імпульсивності вчинків, підвищеної ефективності, порушення концентрації уваги.

Депресивний стан – ефективний стан, який характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери когнітивних (пов'язаних з пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. Суб'єктивно людина в стані депресії відчуває тяжкі, мученицькі емоції та переживання - подавленість, тугу, відчай.

Динамічне розпилювання душевних процесів – розгляд психічних процесів та явищ як форм проявлення певних цілеспрямованих, як правило, закритих від свідомості тенденцій, потягів і т.п., що знаходяться між собою в єдності і боротьбі, а також з точки зору переходів з однієї підсистеми душевного життя в іншу.

Дисфобія – розлад настрою, з переважанням злобно-тужливого, гіохмуро-незадоволеного, поєданого з роздратованістю, агресивністю, нерідко страхами.

Діагноз психологічний – кінцевий результат діяльності психолога, спрямований на опис та з'ясування сутності індивідуально-психологічних особливостей особистості з метою оцінювання їхнього актуального стану, прогнозу подальшого розвитку та розробки рекомендацій, визначених завданням психодіагностичного дослідження.

Едипів комплекс – характерна установка дитини по відношенню до батьків, яка складається в фалічній фазі сексуального розвитку приблизно між 3-4 роками. Названий за іменем героя давньогрецької легенди царя Едипа, який, не знаючи того, вбив власного батька й одружився з власною матір'ю. Для хлопчика звичайно характерний позитивний Е.к. (любов до матері і бажання інцеста з нею і одночасно ревності й ненависть по відношенню до батька з бажанням усунути його як суперника). Може розвинутися, і негативний (зворотний) Е.к. - любов до батька і ненависть до матері. Частіше обидві форми поєднуються і виникає амбівалентна установка по відношенню до батьків. У дівчинки аналогічний комплекс

(любов до батька і ненависть до матері) і зворотний до нього називається комплексом Електри.

Експеримент (у психології) – активне втручання в ситуацію з боку дослідника, який здійснює планомірне маніпулювання однією або декількома змінними (факторами) та реєстрацією відповідних змін у поведінці об'єкта, який вивчається.

Електри комплекс – див. Едипів комплекс.

Емпатія – здатність індивіду емоційно відкликатися на переживання інших людей.

Заміщення – один із механізмів переведення несвідомих, неприйнятливих для «Я» («над-Я») бажань в прийнятливі форми. Результатом є, наприклад, помилкові дії, невротичні симптоми, дотепи, певні характеристики сновидіння та інше.

Затримка – зупинка розвитку на одному з його ступенів. Термін «затримка» використовується Фрейдом також як синонім слова «перешкода» («гальмо» розвитку якого-небудь потягу).

Захисні механізми – спеціальні форми психічного захисту, які виробляються силами «Я». До них відносяться витіснення, сублімація, регресія та ін.

Захист психічний – сукупність несвідомих психічних процесів, які покликані захищати «Я» від загроз з боку реальності (як правило, в дитинстві) чи від потягів, або «Над-Я» в (дорослих).

Згущення – злиття різноманітних уявлень в одне ціле. Один з важливих механізмів роботи сновидінь.

Зміщення – один з основних механізмів роботи сновидінь, а також спотворення несвідомих думок і бажань в інших явних формах психічного життя, полягає в зміщенні акценту з головного на другорядне. В результаті з., наприклад, важливий прихований елемент проступає в справжньому змісті сновидінь дуже віддаленими і незначними натяками.

Ігрова терапія – метод терапевтичного впливу на дітей та дорослих з використанням гри. В основі різних методик, описаних цим поняттям,

лежить визнання того, що гра сильно впливає на розвиток особистості.

Ідентифікація: 1) розпізнання будь-кого, будь-чого;
2) уподібнення, ототожнення з будь-ким, будь-чим.

Ідентифікація (ототожнення) – несвідомий процес, завдяки якому індивід (наприклад, дитина) веде себе, думає і відчуває, як це зробила б інша людина, з якою він себе ототожнює (наприклад, мати чи батько). Відіграє важливу роль у формуванні особистості.

Інтелект (від лат. *Intellectus* – розуміння, поняття, досягнення) - відносно стійка структура розумових здібностей індивіда.

Інфантилізм – затримка в розвитку організму. Характерна ознака поєднання фізичного та психічного недорозвитку.

Інцест – сексуальні відносини з кровними родичами.

Істерія – патологічний стан психіки людини, що характеризується підвищеним навіюванням, слабкістю свідомої регуляції поведінки. Для істерії характерна невідповідність між малою глибиною переживань та яскравістю їх зовнішніх проявів, звучні окрики, плач, уявна непритомність.

Істерія страху – невроз, основними симптомами якого є різноманітні фобії.

Катарсис – емоційне потрясіння, яке відчуває людина під дією на нього творів мистецтва і здатне привести до того, що вона звільниться від незначних переживань і думок та відчуває внутрішнє очищення.

Комплекс – сукупність афективно заряджених думок, інтересів і установок особистості, вплив яких на актуальне психічне життя, як правило, несвідомий. Складається, головним чином, у ранньому дитинстві і зумовлює багато закономірностей подальшого психічного життя. Фрейд виділяє Едипів комплекс, комплекс кастрації, екскрементальний комплекс тощо.

Комплекс кастрації (кастраційний комплекс) – комплекс, який виникає в дитини в тісному зв'язку з дитячим сексуальним розвитком (сексуальними дослідженнями дітей і дитячими сексуальними теоріями). Основними проявами К.к. в хлопчика є виникаючий під впливом вигаданих чи реальних загроз з боку дорослих страх втратити свій статевий орган в результаті

покарання за дитячий онанізм. У дівчат К.к. полягає в своєрідному сплаві почуттів страху і заздрощів до чоловічого статевого органу, які з'являються після відкриття відмінності статей, певних сексуальних фантазій і т.п.

Латентний період – певна фаза дитячого розвитку (приблизно від 5-6 років до початку пубертатного періоду), в якій сексуальний розвиток нібито на деякий час переривається. Ранньо-дитячі переживання зі сфери сексуального підлягають витісненню і закриваються спогадами. Інтереси дитини звернені в цей період головним чином на спілкування з товаришами по іграх, шкільне навчання і т.п.

Лібідо – одне з ключових понять психоаналізу. Спочатку означало психічну енергію, яка лежала в основі всіх сексуальних проявів індивіда, використовувалось як синонім сексуального потягу. В більш пізніх працях Фрейд використовує поняття Л. як синонім потягу до життя (еросу)-

Лонгітюдне дослідження – довге та систематичне вивчення одних і тих самих досліджуваних, яке дозволяє визначити діапазон вікової та індивідуальної зміни фаз життєвого циклу людини.

Маніакальний стан – характеризується немотивованим підвищеним веселим настроєм, прискоренням асоціативних процесів, зміною, нестійкою увагою, мовноруховим збудженням.

Міжособистісні відносини - суб'єктивно переживаючі взаємозв'язки між людьми, які об'єктивно з'являються в характері і способах взаємних впливів, наданих людьми один одному в процесі спільної діяльності та спілкування.

Моральні почуття – високі почуття, переживання, пов'язані з відношенням людини до інших людей, до суспільства та своїх громадських обов'язків.

Мотив: – 1) спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта, сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, як і зумовлюють активність суб'єкта та визначають її спрямованість; 2) спонукаючий та визначаючий вибір спрямованості діяльності на предмет (матеріальний або ідеальний), заради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина дій та вчинків особистості.

Мотивація – спонукання, сукупність мотивів (причин), які викликають активність організму та визначають її спрямованість.

Нав'язливий стан – думки, сумніви, страхи, ваблення, дії, які виникають у людини всупереч його бажанню. Окремі, нестійкі нав'язливі стани можуть з'являтися в зовсім здорових людей, постійні та невизначені стани є ознакою ряду психічних захворювань.

Навіювання (гіпноз), сугестія – підкорення впливу, яке характеризується несвідомим сприйняттям того, що навіюється.

Над-Я – вища інстанція в структурі душевного життя, яка виконує роль внутрішнього цензора, совісті і т.п. «Над-Я» виникає із зникненням Едипового комплексу. Діяльність «Над-Я» залишається несвідомою (див. «Я-ідеал»).

Нарцисизм – прихильність лібідо до власного «Я» як до об'єкта. Може бути первинним (коли «Я» і «Воно» ще не відділені одне від одного), коли змінювався в нормі прихильністю частини лібідо до зовнішніх об'єктів, і вторинним, коли частина лібідо «відв'язується» від об'єктів і знову звертається на «Я».

Неврастенія – захворювання із групи неврозів, при якому виражене ослаблення діяльності нервової системи проявляється в підвищеній роздратованості, стомленні, втрачанні здатності до довгого розумового та фізичного напруження.

Невроз – психічно зумовлений розлад, симптоми якого у символічній формі виражають душевний конфлікт, який спричинив його (конфлікт потягів), зокрема сексуальних потягів і потягів «Я».

Невроз страху – невроз, головним симптомом якого є вільний страх.

Об'єкт лібідо – та частина лібідо, яка спрямована до одного чи декількох зовнішніх об'єктів, протистоїть «Я-лібідо».

Олігофренія – грубий недорозвиток абстрактно-логічного мислення внаслідок органічної поразки головного мозку у внутрішньоутробному періоді або на ранніх етапах постнатального розвитку. За ступенем інтелектуальної недостатності розрізняють три групи олігофренії: ідіотія (найбільш глибоке слабоумство), імбецильність (середній ступінь) та дебільність

(легкий ступінь). Психічні функції ідіотів зводяться до рефлекторних актів; імбецилам можна прищеплювати навички самообслуговування; дебіли, незважаючи на уповільненість та конкретність мислення, мають низький рівень суджень, вузький кругозір, бідний запас слів та слабку пам'ять, здатні до придбання деяких знань та професійних навичок.

Опір – намагання не допустити в свідомість витіснені несвідомі бажання і думки. Під час психоаналітичних сеансів виражається в опорі психоаналітику (критика лікаря, відмова повідомити думки, що приходять у голову на основі того, що вони «зовсім безглузді» або неважливі, і т.п.), залишаються несвідомими для пацієнта.

Переляк – афективний стан страху, який виникає в ситуації небезпеки, до якої не було готовності (див. *трах, вільний страх*).

Перенесення, трансфер – перенесення пацієнтом на психоаналітика почуттів, які він відчуває до інших людей, як правило, до батьків, тобто проєкція ранньодитячих установок і бажань по відношенню до батьків на іншу особу. Залежно від характеру цих почуттів (ніжно-дружні чи злобно-ревносні). П. може бути позитивним чи негативним. П. виявляється і в повсякденному житті.

Передсвідоме – зміст духовного життя, яке в даний момент неусвідомлене, але може легко стати такими, якщо «привернути до себе погляди свідомості». «Топографічно» шар П. розташований між шаром несвідомого і свідомістю.

Покривальні спогади – такі, що збереглися в пам'яті про події перших 5-6 років життя, які відзначаються особливою яскравістю і здаються незначними. Через механізм зміщення ніби «покривають» найбільш суттєве виховання дитинства, яке піддається витісненню. Однак усе забуте в них можна здобути шляхом психоаналізу.

Помилкова дія – загальна назва для цілого класу дій «з дефектом», тобто дій, під час виконання яких виявляються помилки різного характеру. До П. д. відносяться: обмовки, описки, очитки, закладання і загублення предметів, помилки пам'яті та ін. Виникнення П. д. пояснюється зіткненням

протирічних один одному намірів і проявом у такій своєрідній формі П. д. - (проти волі суб'єкта), наміри, які він намагається приховати.

Потяг до життя – потяг, метою якого є збереження, підтримка і розвертання життя в усіх його аспектах, формах. У пізніх працях Фрейда протиставиться потягу до смерті. Сексуальні потяги і потяги до самозбереження відносяться до П. до ж.

Потяг до смерті – притаманні індивіду, як правило, безсвідомі тенденції до саморуйнування і повернення в неорганічний стан. Зовні проявляються в агресії по відношенню до людей і предметів. У пізній концепції потягів протиставляються Фрейдом потягу до життя. Знаходячись у нормі в відомій єдності з ними, в патологічних випадках можуть вилитися в садистські.

Принцип задоволення – принцип регуляції психічного життя, ЯКИЙ полягає в намаганні уникати незадоволення і необмежено отримувати задоволення. Панує в «Воно». Протистоїть принципу реальності.

Принцип реальності – принцип регуляції психічного життя, що виражається в обліку реальних умов і можливостей задоволення потягів і часто у відмові від різних способів отримання задоволення. Потяги «Я» підкоряються П. р. Він протистоїть принципу задоволення. В ряді пізніх праць Фрейд розглядав П. р. як модифікацію принципу задоволення.

Прихильність до об'єкта – фіксованість лібідо на певних об'єктах в наслідок вибору об'єкта, «приставання» лібідо до об'єктів; дослівно цей термін перекладається як «захоплення» об'єктів, їх «зарядженість» лібідозною енергією.

Приховані думки сновидінь – несвідомий (власний) зміст сновидінь, який ховається за дійсними, що спотворюють його зміст.

Проективні методики – сукупність методик, спрямованих на дослідження особистості, в основі яких лежить принцип психологічної проекції.

Протидія – форма, в якій проявляється протистояння «Я» первинній енергії потягів. Сили протидії примушують лібідо набути таку форму вираження, яка була б одночасно формою, прийнятною для «Я». Тим самим відкривається шлях для утворення невротичного симптому. Дослівно цей термін перекладається як «контр-захват», «контр-заповнення».

Психастенічний тип – особи, які відзначаються тривожно-недовірливим характером, сором'язливістю, малою ініціативністю (при високому розвинутому почутті обов'язку), педантичністю. Через невпевненість у собі вони схильні до багаторазової перевірки своїх дій.

Психастенія – хворобливий розлад психіки, для якого характерна крайня нерішучість, боязкість, схильність до нав'язливих ідей.

Психоаналіз – термін П. вживається в трьох основних значеннях: 1) особливий підхід до дослідження тих душевних процесів, яка, з точки зору Фрейда, не можуть бути адекватно вивчені за допомогою інших методів; допускає ряд технічних прикладів, які мають за мету розкрити несвідомий смисл помилкових дій, приховані думки сновидінь і т. п.; 2) метод лікування невротичних захворювань, що полягає в доведенні до свідомості пацієнта несвідомого психічного змісту; 3) теоретичний напрям у психології, що розвиває особливі уявлення про структуру душевного життя, взаємодію окремих підструктур і т.п.

Психопатія - патологія характеру, за якої в суб'єкта спостерігається стійке поєднання властивостей характеру, які перешкоджають його адекватній адаптації в соціальному середовищі.

Психосоматичні розладнання – розладнання органів і систем, спричинене психічними факторами.

Психотерапія – лікувальний вплив на психіку хворого або групи хворих. Психотерапевтичні впливи є впливами психічними. Насамперед це слово (а також міміка, жест, поведінка та дія) та вплив навколишньої обстановки (лікування середовищем).

Реактивне утворення – результат роботи одного із захисних механізмів, який приводить до виникнення способу поведінки, прямо протилежного несвідомому витісненому намагання (наприклад, перебільшена турбота матері про дитину, яку вона ненавидить чи ненавиділа, і т.п.).

Регресія – повернення психічного розвитку на більш ранній ступінь.

Релаксація – фізіологічний стан спокою, розслаблення при відході до сну і т. п., а також повне або часткове розслаблення, яке настає в результаті довільних зусиль типу аутогенного тренування та інших корекційних прийомів.

Риси особистості – стійкі, які повторюються в різних ситуаціях особливості поведінки індивіда.

Робота сновидінь – процес, завдяки якому з прихованих думок сновидінь, соматичних подразників під час сну, залишків денних вражень формується явний зміст сновидінь. Фрейд розрізняє чотири основні механізми Р. с: 1) згущення; 2) зміщення; 3) вторинне оброблення; 4) наочне (образне) зображення думок і висловлювань.

Розрядка напруження – за поданням Фрейда, виникає всередині психічного апарату завдяки зовнішнім і внутрішнім подразникам напруження, повинно розрядитися поза цим і тим самим установити певну психічну рівновагу. Засобом цієї розрядки може бути плач («виплакати»), сміх, рух («дати волю своїй люті») та ін. Але арсенал засобів, які використовуються при цьому, дуже бідний. Крім того, не всі вони прийняті в соціальному відношенні. Тому напруження може розрядитися в таких формах, як сновидіння або навіть у вигляді невротичних симптомів, наприклад, у вигляді страху.

Самоспостереження – спостереження людини за внутрішнім планом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати його проявлення (переживання, думки, почуття та ін.).

Сексуальне – цей термін вживається в широкому і вузькому значеннях. У вузькому розумінні означає те, що має відношення до продовження роду. В широкому значенні С. включає також отримання задоволення від еротичних зон, не обов'язково пов'язаного з розмноженням, і ще ширше - насолодження від функціонування будь-яких органів.

Симптоматична дія – дія, що завдається незначною (перебирання речей, зборок сукні, гудзиків, наспівування про себе мелодії і т. п.), яка має, як і помилкова дія, прихований зміст.

Сновидіння – душевне життя під час сну. Метою С є усунення подразників, що заважають сну, в формі галюцінарного виконання незадоволених бажань, коли людина не спить. Має явну форму вираження (явний зміст С.) і прихований за ним несвідомий зміст (приховані думки С).

Сон – стан, що характеризується з психічної боку втратою інтересу до

зовнішнього світу. Біологічною метою С є відпочинок. Фрейд відрізняє від сновидіння.

Спостереження – систематичне та цілеспрямоване сприйняття психічних явищ з метою вивчення їх специфічних змін у певних умовах та відшукування змісту цих явищ.

Страх – афективний стан очікування будь-якої небезпеки. Страх перед будь-яким конкретним об'єктом Фрейд називає боязливістю, в патологічних випадках – фобією. Фрейд розрізняє також *вільний страх* (див.) і *переляк* (див.)

Страх (захоплення) – граничні, за Фрейдом, утворення між фізичним і психічним (соматичним і душевним), «психічні представники», що виникають у надрах тілесного апарату і досягають душі подразнень. Характеризується чотирма аспектами: джерелом, ціллю, об'єктом і силою (енергією).

Стрес – стан, викликаний надзвичайними психічними фізичними напруження або впливами подразників, які травмують. Стрес може діяти як позитивно мобілізуючи, так і негативно - на діяльність (дістрес) близько до її повної дезорганізації.

Сублімація – відхилення енергії сексуальних потягів від їхньої прямої мети отримання задоволення і продовження роду і направлення її до несексуальних (соціальних) цілей.

Типічний розгляд душевних процесів – схематичне «просторове» уявлення структури душевного життя у вигляді різних шарів (інстанцій), які мають своє особливе місце розташування, функції і закономірності розвитку. Вперше типова схема побутово душевного життя була представлена у Фрейда трьома інстанціями: несвідомим, передсвідомим і свідомістю, взаємовідношення між якими регулювалися цензурою. З початку 20-х років Фрейд виділяє в структурі психічного життя інші інстанції: «Я», «ВОНО» і «Над-Я». Дві останні підсистеми локалізовані з шару «несвідоме».

Тлумачення – розкриття прихованого смислу симптомів, сновидінь,

помилкових дій і тлі.

Увага – довільна або недовільна психічна діяльність. Виділяються такі види порушення уваги: звуження об'єму уваги, коли порушена концентрація уваги і спостерігається її відволікання на побічні об'єкти.

Уява (фантазія) - психічний стрес, що полягає у створенні нових образів (уявлень) шляхом перероблення матеріалу сприйняття та уявлень, одержаних у попередньому досвіді.

Фіксація: 1) наполегливе дотримання одного разу прийнятої установки, звички, способу дії. Один із прикладів Ф. - сексуальна Ф. на певному партнері чи способі сексуального задоволення, яка робить неможливою іншу форму статевого життя; 2) (на травмі) - «застрявання» хворого на якомусь травмувальному переживанні з його минулого, що виражається в нав'язливій появі одних і тих самих симптомів, неможливості самому звільнитися від них і т. п.

Фобія - непереборний нав'язливий страх перед будь-яким предметом чи явищем. Фрейд виділяє дві групи Ф.: 1) «життєвий страх» (страх смерті, інфекції і т.п.); 2) спеціальні Ф. (боязнь відкритих просторів, окремих тварин і т. п.). Причиною фобії, як і будь-якого іншого симптому, є несвідомий конфлікт душевних намагань.

Характер - індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, які передбачають типічний для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах.

Цензура (цензор) - образне уявлення тих сил, які намагаються не допустити в свідомість несвідомі думки і бажання.

«Я» – підструктура душевного життя, що виступає посередником, між «Над-Я» і «Воно», індивідом і реальністю. Несе на собі функцію сприйняття зовнішнього світу і пристосування до нього, намагається врахувати і погодити між собою вимоги реальності, «Воно» і «над-Я». Підкоряється принципу реальності.

Явний зміст сновидінь - образи сновидіння, як вони представлені тому, хто бачить сон, символічне зображення прихованих думок сновидіння.

«Я-ідеал» – у працях Фрейда часто вживається «Над-Я». Однак ряд

коментаторів творчості З.Фрейда вважають, що слід розрізняти «Над-Я» як результат початкових ранньодитячих ідентифікацій з батьками і «Я-ідеал» як результат більш пізніх ідентифікацій з більш широким колом осіб. «Я-і». представляє моральні суспільні норми. Протягом життя може неодноразово змінюватися.

«Я-лібідо» – частина лібідо, спрямована на власне «Я». Протистоїть об'єкт - лібідо (див. *нарцисизм*).